شەڕی ناسنامە
و
سەنگەری زمان

(توێژینەوە، هەڤپەیڤین و بابەتی زمانەوانی)

قادر وریا

٢٠٢٢

شەڕی ناسنامە و سەنگەری زمان

بابەت: توێژینەوە، هەڤپەیڤین و بابەتی زمانەوانی
نووسەر: قادر فەتاح ئەحمەد (قادر وریا)
بەرگ و نەخشەسازیی ناوەوە: مراد بەهرامیان
نۆرەی چاپ: یەکەم
ساڵی چاپ: ٢٠٢٢
چاپخانەی رۆژهەڵات
ژمارەی سپاردن بە کتێبخانەی نیشتمانی:

IDENTITY WAR
&
LANGUAGE STRONGHOLD
...
Research, Interview
and Linguistic Essays
...
Qadir Fattah Ahmed
(Qadir Wirya)
2022

ناوەرۆک

لاپەڕە

پێشەکی: زمان لە شەڕی بەرگری لە ناسنامەدا	٤
سەرکوت و سڕینەوە لە سیاسەتی زمانیی ئێراندا (توێژینەوە)	٨
فێربوونی زمانی دایک لە خزمەت بەهێزکردنی شوناسی نەتەوەییدا	٣٥
خوێندن بە زمانی زگماکی، داننانە بە بوونی میللەتێك (وتوویژ)	٤٥
پرسی زمان و ناسنامەپارێزی لە پێش کۆماری کوردستانەوە تا ئێستا (وتوویژ)	٥٨
سیاسەتی زمانی لە حیزبی دیموکراتی کوردستاندا	٧٠
حیزبی دیموکرات و فێرکردنی زمانی کوردی	٩١
چێژی زمان لە نووسین و وەرگێڕانی عەبدوڵا حەسەنزادەدا	١٠٧
شوێنپێی کاریگەریی زمانی فارسی لە سەر زمانی کوردی (توێژینەوە)	١١٦
شۆڕشەکانی مێژووی زانستی زمانەوانی (توێژینەوە)	١٤٦
بەرپەرچدانەوەی ڕوانگەیەکی شۆڤێنیستی لەبارەی "سیاسەتی زمان"ەوە	١٧٩
مافی بەکار بردنی زمان لە دامەزراوە دەوڵەتی و فەرمییەکان و ناوەندەکانی خوێندندا	١٩٠
چاوخشاندنێک بە کتێبی «سەدەیێک خەبات لە پێناوی زمانی کوردیدا»	١٩٥
هەڵوێستەیەک لە سەر کتێبی: «زمانی کوردی لە ئێران دانپێدانانی سنووردار و چاوەدێریکراو»	٢٠٣
«کێ لە خوێندنی چەند زمانە دەترسێ؟» (چاوخشاندنێک بە سەر نێوەرۆکی	٣٠٢
کتێبێکی بە نرخدا)	٢١٢
بۆنەیەک بۆ دەنگهەڵبڕین دژی سەرکوتی نەتەوەیی و زمانی	٢٢١
ئەرکە هەنووکەییەکانی ئۆگران و دڵسۆزانی زمانەکەمان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا	٢٢٥
پرسی خوێندن بە زمانی دایک لە ئێران، بەسەرهاتی تاڵی چاوەڕوانییەکی ڕەوا!	٢٢٨

پێشەکی:

زمان لە شەڕی بەرگری لە ناسنامەدا

لەم کتێبەدا کۆمەڵێک توێژینەوە، وتار و بابەت هەن کە تەوەری سەرەکیی بەشێکی بەرچاویان گرنگیی بایەخدان بە زمان لە خەباتی ناسنامەخوازی و ناسنامەپارێزی دایە. زۆربەی ئەم وتار و بابەتانەم لەم چەندساڵەی دواییدا، نووسیون و ئامادەم کردوون و بەشی زۆریشیان لە گۆڤار و ڕۆژنامە و ماڵپەڕە کوردییەکاندا بڵاو بوونەوە. بەڵام بە پێویستم زانی لە دوو توێی کتێبێکدا کۆیان بکەمەوە، بۆ ئەوەی کەسانێک کە حەز بە خوێندنەوە و بەدواداچوونی ئەم جۆرە باسە دەکەن، ناچار نەبن لەم یا ئەو بڵاوکراوە و ماڵپەڕدا بە دوایاندا بگەڕێن. هەر وەها دەمەوێ هاسانکارییەکم کردبێ بۆ کەسانێک کە هێشتا بە گەڕانی نێو ماڵپەرەکان و خوێندنەوەی بابەتی ئەلکترۆنی ڕانەهاتوون.
لەو بڕوایەدام دوای خاک یا نیشتمان، زمان گرنگترین فاکتەرە کە نەتەوەیەک هان دەدا بۆ مانەوەی خۆی، بیپارێزێ و بەرگریی لێ بکا. هەر وا کە ئەگەر خاک و نیشتمان لە نەتەوەیەک داگیر بکرێن و ئەو نەتەوەیە تووشی هەڵقەنران و ئاوارەیی لە سەر زەویی خۆی بێ، زۆر زەحمەتە نەتەوەبوونی خۆی بۆ بپارێزرێ، ئەگەر زمانیش لە نەتەوەیەک بستێنرێتەوە، بەرە بەرە ناسنامەی نەتەوەیی خۆی لە دەست دەدا و لە زمان و نەتەوەیەکی دیکەدا دەتوێتەوە.
لەو ناوچەیەی ئێمەی کوردی لێ دەژین، جیاوازیی ڕەگەزی و ڕەنگی پێست و قژی نەتەوەکان ئەوەندە دیار و بەرچاو نین. واتە لەم ڕوویەوە سنوورێکی تۆخ و پڕڕەنگ لە نێوانماندا نییە. هەر وەها لە ڕووی دین و ئایینیشەوە کورد و نەتەوەکانی دەوروبەرمان بە تایبەتی نەتەوە زاڵەکان، بە زۆری موسوڵمانن. لە ڕووی کولتووریشەوە، بە

هۆی سەدان ساڵ پێکەوە ژیان و لێکوەرگرتنی کاریگەری، وێکچوون لە نێوانماندا زۆرە. نیشتمانە دابەشکراو و پارچە پارچەکراوەکەشمان، ڕاستە لە سەر بەشێکی زۆری، خاوەنە راستەقینەکەی واتە نەتەوەی کورد دەژی، بەڵام ژینێکی بندەستانەی هەیە. ژینێکی بێبەش لە کیان و دەسەڵاتی نەتەوەیی و تێکەل بە هەوڵێکی هەمەلایەنەی داگیرکەران بۆ سڕینەوە و تواندنەوەمان. ئەو نەتەوە و دەوڵەتانەی کوردستانیان بە سەر خۆیاندا دابەش کردوە، لە ڕێگەی بە فەرمیکردن و زاڵکردن و پشتیوانیی هەمە لایەنە لە زمانەکەی خۆیان و تەنگهەڵچنین بە زمانی کوردی لە ڕێگەی سیستەمی پەروەردە و فێرکردن، راگەیەنەکانیان و هتد، زۆرترین مەترسییان بۆ سەر زمانی کوردی دروست کردووە. ئێمەی کورد وەک نەتەوەیەک بە خاکەکەمان و زمانەکەمان لە «ئەوانی تر» جیا دەکرێینەوە. لە سەر خاکێکی داگیرکراو و لکێنراو بە دەوڵەت- نەتەوەیەک کە هی ئێمە نییە، ئەگەر نەتوانین زمانەکەشمان بپارێزین، بە کام فاکتەر و بە کامە ناسنامە، دەتوانین خۆمان لە وانی دیکە بە جیاواز بزانین؟ چۆن دەتوانین بەرگەی هرووژمی هەمە لایەنەیان بگرین؟

لەم ڕوانگەیەوە، زمان دەبێ وەک چەکێک بۆ بەرگری لە ناسنامەی نەتەوەیی و وەک سەنگەرێک بۆ ڕاوەستان بەرامبەر سەرکوت و سڕینەوەی نەتەوەیی و زمانی بەکار بهێنرێ. بە خۆشییەوە ئەم تێگەیشتنە لە بارەی گرنگیدان بە زمان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان جێگای خۆی کردووەتەوە و ئەوە بۆ چەندین ساڵ دەچێ بزووتنەوەیەکی ڕوو لە گەشەی کولتووری کە داوای بە فەرمی ناسینی زمانی کوردی و خوێندن بەو زمانە لە ڕیزی پێشەوەی داواکانییەتی، لە هەموو پارێزگەکانی کوردستان سەری هەڵداوە. ئەو بزووتنەوەیە فێرکردنی خۆبەخشانەی خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردی بە هۆگرانی ئەو زمانە، هاندانی بنەماڵەکان بۆ دانانی ناوی کوردی لە سەر منداڵانیان و قسەکردن بە زمانی دایکیان لە نێو بنەماڵە و دەرەوەی بنەماڵە، نارەزایەتی دەربڕین بەرامبەر داسەپانی ناوی ناکوردی لە سەر شوێنی

ژیان و کاری دانیشتوانی کوردستان، کۆکردنەوەی ئەدەبیاتی زارەکی، ئامادەکردنی فەرهەنگی وشەی زمانی کوردی لە بواری جیاوازدا، بوار ڕەخساندن بۆ بڵاوبوونەوەی دەقی شێعری و ئەدەبیاتی کوردی لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، هاندانی زمانەوانان و توێژەران بۆ توێژینەوەی زانستی لە بارەی دیالێکت و بنزارەکانی زمانی کوردی، بایەخدان بە هەبوونی چاپەمەنی بە زمانی کوردی و دەیان جۆر بەرنامە و چالاکیی دیکەی لە خۆ گرتووە.

زۆر لە پێشەنگان و بەشدارانی چالاک و کاریگەری ئەو بزووتنەوەیە، سەبارەت بە هەوڵە بە نرخەکانیان و پێداگری و بەردەوامی لە سەر ئامانجە پیرۆزەکانیان، لە لایەن دامودەزگا ئەمنیەتی و سەرکوتکەرەکانی ڕێژیمی ئێران بەرەوڕووی ڕێگری، کێشە و گرتن و چوونە بەندیخانە بوونەوە. ئەو بزووتنەوە کولتوورییە لە گەڵ ئەوەی هێشتا بە ئامانجە سەرەکی و بنەڕەتییەکانی نەگەیشتووە، بەڵام تا ئێرە توانیوێتی ڕۆڵی بەرچاوی هەبێ لە پەرەپێدانی وشیاریی زمانی و وشیاریی نەتەوەیی و، بەرزڕاگرتنی گیانی ناسنامەخوازی و ناسنامەپارێزی لە نێو تاکەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا.

بزووتنەوەی کولتووریی ناسنامەخواز و ناسنامەپارێزی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بزووتنەوەی سیاسی و شۆڕشگێڕی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان نوێنەرایەتی و ڕێبەریی دەکەن، لێک نامۆ و بێگانە نین. بزووتنەوە سیاسی و شۆڕشگێڕییەکە، بە تایبەتی حیزبی دیموکراتی کوردستان لە ڕۆژی هەوەڵی دامەزرانییەوە، هەڵگری داخوازە نەتەوەییەکانی خەڵکی کوردستان بووە، داوای مافی دیاریکردنی چارەنووس بۆ نەتەوەی کورد لە ئێرانی کردووە و بە ڕەسمی ناسینی زمانی کوردی و قبووڵکردنی وەک زمانی ئیداری و خوێندن لە کوردستان، یەک لە داوا هەمیشەییەکانی بووە. ئەم بزووتنەوەیە، بە درێژایی چەندین دەیەی ڕابردوو، لە ڕووی گرنگیدانی خەڵکی ڕۆژهەڵات بە زمان وەک یەک لە گرنگترین فاکتەرەکانی ناسنامەی نەتەوەییان، کاریگەریی خۆی داناوە. ئەوەندەی بۆشی گونجاو بێت،

پشتیوانیی لە جموجۆڵ و تێکۆشان بە ئامانجی داواکردنی مافە زمانییەکان کردووە.

بزووتنەوەی کەلتووریی ناسنامەخواز و ناسنامەپارێز لە نێوخۆی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش، لە سەر بزووتنەوە سیاسی و شۆڕشگێڕییەکە شوێندانەر بووە. بەڵگەیەکی بەهێز بووە لە سەر ڕەوایەتی (شەرعییەت) ی داوا سیاسی و نەتەوەییەکانیان و قووڵبوونی ڕەگ و ڕیشەی ویستەکانیان لە نێو خەڵکی خۆیاندا. بڕوای هێزە سیاسییەکان و مرۆڤەکانی بەشدار لەو بزووتنەوە سیاسی و شۆڕشگێڕییەی بە دروستیی ئامانجەکانیان و بەحەقبوونی خەباتەکەیان پتەوتر کردووە.

لەمێژ ساڵە لە سەر ئەو بڕوایەم، تاکی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان چ ئەوەی ڕیزی حیزب و ڕێکخراوە سیاسی و شۆڕشگێڕەکانی بۆ تێکۆشان هەڵبژاردووە، چ ئەو کەسەی لە نێوخۆی ڕۆژهەڵات بە شێوەیەکی هێمنانە و سەرەڕای نەگونجاوبوونی بارودۆخی سیاسیی نێوخۆی وڵات، بۆ مافە زمانییەکان و بەرگری لە ناسنامەی نەتەوەیی خۆی هەوڵ دەدا، هەر دوویان هەڵگری یەک ئامانجی سەرەکین. ئەو ئامانجەش ڕزگاربوونی نەتەوەی کورد لە ئێران لە بندەستی و بێ مافی و، گەیشتنی بە مافی زاڵبوون بە سەر چارەنووسی خۆیەتی. لەم ڕوانگەوەیە کە لە ژمارەیەک لە نووسین و بابەتەکانی ئەم کتێبەمدا، هەوڵ و تێکۆشانی بەشدارانی بزووتنەوەی کولتووریی ناسنامەخواز و ناسنامەپارێزی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بە جۆرێک لە جۆرەکان هاتوونەوە بەرباس و بە پێزانینەوە ئاوڕیان لێ دراوەتەوە. هەر ئەم تێگەیشتەشم لە نرخ و گرنگیی هەوڵەکانیانە کە وام لێ دەکا چاپی ئەم کتێبەم پێشکەش بە وان، بە پێشمەرگەکانی نێو سەنگەری زمان لە نێوخۆی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بکەم.

سەرکوت و سڕینەوە لە سیاسەتی زمانیی ئێراندا

"ئـەم توێژینەوەیـە، دەیـەوێ چییەتیـی "سیاسـەتی زمانـی" لـە ئێرانـدا کە سیاسـەتێکی تاکزمانییە و بناغەکەی لەسەر سەرکوت و سڕینەوەی زمانەکانـی دیکـە دامـەزراوە، ڕوون بکاتـەوە. ئامانجێکـی دیکـەی توێژینەوەکـە وڵامـی ئـەم پرسـیارەیە کـە ئایا ئـەو سیاسـەتە زمانییـە توانیویێتـی "نەتـەوەی ئێرانـی" کـە زمانەکـەی فارسـییە، دروست بکا؟ هەروەها سیاسەتێک کە بناغەکەی لەسەر تیۆرییەکی چەوت و ناتەبا لەگـەڵ واقیعـی سیاسی، نەتەوەیی و زمانیـی کۆمـەڵ و وڵاتـی ئێـران دامەزرابێ، لـە پرۆسـەی جێبەجێکردنـدا بـەرەوڕووی چ جـۆرە کێشـە و گرفتێـک دەبێتـەوە."

پوختە:

زمانـی کـوردی لـە سـەرەتاکانی سـەدەی بیسـتەم و بـە دوای ئـەو ئاکامانـەی لـە شـەڕی یەکـەمی جیهانـی کەوتنـەوە، بـەرەوڕووی چارەنووسێکی تاڵ بووەوە. سیستەمی نوێی دەسەڵاتدارەتیی سیاسی لەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەش کراوە، بە پشتبەستن بە تیۆریی "دەوڵـەت – نەتـەوە" وڵاتانی ئێران، تورکیـە، عێراق و سووریایان، وەک وڵاتی یەک نەتـەوە کە خاوەنی زمانی نەتەوەییی تایبەت بەخۆیەتی پێناسـە کـرد. سەرخستن و جێگیرکردنـی ئـەو پێناسـەیەش، سڕینەوەی شوناسـی نەتەوەییـی پێکهاتـە نەتەوەیی‌یـەکان لـە شوناسـی نەتـەوەی سەردەسـتی ئـەو وڵاتانـەدا و، حاشـاکردن لـە فەرزمانـی و گرتنەبـەری سـەرکوت و سڕینەوەیان لە پێناوی زاڵکردنی زمانی نەتەوەی سەردەست لـەو چەند وڵاتەیدا پێویست بوو. لـە ئێرانیش لـە سۆنگەی ئـەم گۆڕانە

سیاسییەوە، زمانی کوردی و زمانە نافارسییەکانی دیکە بەرەوڕووی سەرکوت و پەراوێزخستنی بەئەنقەست و بەردەوام بوونەوە.
بۆ ئەم توێژینەوەیە سوود لە شێوازی (مێتۆد) وەسفی شیکاری وەرگیراوە. توێژینەوەکە بریتییە لە دوو بەش. لە بەشی یەکەمدا، دوای ناساندنی دوو چەمکی «سیاسەتی زمانی» و «پلانی زمانی»، چۆنیەتیی لەدایکبوونی "سیاسەتی زمانی" لە وڵاتی ئێران و هۆیەکانی درێژەپێدانی لە ڕێژیمەکانی دواتردا باس کراوە. لە بەشی دووهەمیشدا، تیشک خراوەتە سەر ویستی نەتەوە نافارسەکانی ئێران بۆ گۆڕینی ئەو سیاسەتە سەرکوتکەرانەیە و، پێداگری و مکوڕبوونی دەسەڵاتی سیاسیی وڵات بۆ بردنە پێشی ئەم سیاسەتە زمانییە. "ئەنجام"ی توێژینەوەکەش لەبەر ڕووناکاییی باسەکانی هەر دوو بەش و هەڵێنجانی ئاکام لێیان، کۆمەڵێک خاڵی خستوونە ڕوو.
وشە سەرەکییەکان: سیاسەتی زمانی و پلانی زمانی، سەرکوتی زمانی، تاکزمانی، فرەزمانی.

١: مێژوویەک پڕاوپڕ سەرکوت و سڕینەوە:

سەرکوتی زمانی و سڕینەوەی شوناسی کورد و نەتەوە بندەستەکانی دیکە لەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەردا دابەش کراوە، پێوەندیی ڕاستەوخۆی لەگەڵ پێکهاتنی دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێز و مودێڕن لە هەر کام لەواندا هەیە. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ دوای شەڕی یەکەمی جیهانی. ئەو دەوڵەتە نوێیانە، لەسەر بناغەی ئایدۆلۆژیای یەک وڵات — یەک نەتەوە دادەمەزرێن. بەو هۆیەشەوە کە واقعی پێکهاتەی دانیشتووانیان فرەنەتەوەیی بووە نەک تاک نەتەوەیی، ڕێگەی تواندنەوەی نەتەوەکانی دیکە لە نەتەوەی سەردەستدا و سڕینەوەی زمانی ئەوانیان گرتووەتە بەر. ئەمە وای کردووە "سیاسەتی زمان" و پلانی زمان"یان لە خزمەت ئەو ئایدۆلۆژیایەدا بێ.

١- ١ كورتەیەک لەبارەی دوو چەمکی "سیاسەتی زمانی" و "پلانی زمانی"

زاراوەی "سیاسەتی زمانی" زاراوەیەکی تا ڕادەیەک نوێیە. یەکەم کتێب بەم ناوە ساڵی ١٩٤٥ بڵاو بووەوە. زۆر جاریش ئەم زاراوەیە لەگەڵ "پلانی زمانی" بە هەڵە بە یەک واتا بەکار دەبرێن. باڵدۆف لەو بڕوایەدایە کە لەنێوان سیاسەتی زمانی و پلاندانانی زمانی جیاوازی هەیە. پلانی زمانی بۆخۆی بەشێکە لە جێبەجێکردنی سیاسەتی زمانی.

"پلان و سیاسەتی زمان" سەرباری بنەما ئەکادیمییەکەی، تا ڕادەیەک نوێیە، بەجۆرێک لە ساڵانی دوای جەنگی دووەمی جیهانیدا هاتە ئاراوە. بەڵام ڕەگە فەلسەفی و پراکتیکییەکانی لە وڵاتانی ڕۆژئاوادا بۆ سەردەمی ناپلیۆن، لە فەرەنسا دەگەڕێتەوە. کاتێک ناپلیۆن هەستی بەوە کرد، کە زمانێکی یەکگرتووی بۆ بەڕێوەبردنی سوپا پێویستە. کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم کاتێک کە بیرمەندانی زمانەوانی بە دوای ئامرازە چەمکدارەکاندا دەگەڕان، بۆ تێگەیشتن و شەرعی بوونی دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی، ئەو پرۆژە ڕۆشنبیرییە گەورەیە بە بایەخەوە دەرکەوت و گەشەی سەند. پشتیوانیکردن لە ئەفسانەی یەک نەتەوە و یەک زمان، تا ئێستاش مەسەلەیەکی کاریگەرە لە نەخشاندنی زمانەوانی، لە ئاستی نیشتمانیدا ." (Baldauf، ٢٣٣: ٢٠١٢)

بەم پێیە: "سیاسەتی زمانی بە یەکێک لە سیاسەتە گرنگەکانی هەر وڵاتێک دەژمێردرێ و، بە شێوەیەکی گشتی ئاماژە بە سیاسەتێک دەکا کە دەوڵەت دەربارەی زمانی نەتەوەیی، زمانە خۆجێییەکان، زمانی ئایینی و زمانی جیهانیدا بە گوێرەی بەرژەوەندەکانی وڵات، دەیگرێتە بەر." (احمدی پور، ١٣٩٠: ١- ١٦) ئەم ڕاستییەش جێگەی بایەخ پێدانە کە زۆر لە وڵاتان و نەتەوەکان، "بەرژەوەند" یان لە زاڵکردنی تاکەزمانێک و، پەراوێزخستن و سەرکوتی زمانەکانی دیکەی وڵاتەکەیان

و خەڵکەکەیاندا دەبینن. "نەتەوەکان لە مێژوودا، زۆر جار سیاسەتی زمانییان بۆ ئەوە دارشتووە کە زمانێك لەسەر حیسابی زمانەکانی دیکە پێش بخەن." (جامباز، ٢٠١٤: ٧) بەڵام لەو وڵاتانەی ڕێز لە مافە نەتەوەیی و زمانییەکانی پێکهاتە جۆراوجۆرەکانی خەڵکی خۆیان دەگرن، سیاسەتی زمانییان بە جۆرێکی دیکە دادەرێژن. "ئێستا زۆر لە وڵاتان سیاسەتی زمانییان بۆ پێشخستنی دارشتووە، ئەو زمانە خۆجێیی و نەتەوەیی‌یانەی هەرەشە لەسەر مانەوەیاندا هەیە. حکومەت بە فەرمی سیاسەتی زمان دادەرێژێت لەرێگەی یاساکاری یان بریارە دادوەرییەکان بۆ ئەوەی دیاری بکرێت چۆن زمانەکان بەکار بێن؟ یان ئەو توانا زمانەوانییە ببووژێندرێتەوە، کە پێویستن بۆ ئەوەی پرسە هەرە لەپێشە نیشتمانییەکان بەرێوە ببرێن، یان بۆ دیاریکردنی مافی تاکەکەس یان گرووپەکان لە بەکارهێنان و پارێزگاریکردن لە زمانەکانیان." (سەرچاوەی پێشوو، هەمان لاپەرە)

زاراوەی "پلانی زمانی" لە زاراوەی "سیاسەتی زمانی" نوێتریشە. ئەم زاراوەیە یەکەم جار لە ساڵی ١٩٥٩ لە لایەن زمانەوانی ئەمریکی، "هۆگن" لە میانەی وتارێکدا کە تایبەت بوو بە رەوشی زمان لە نۆرویژ، بەکار هێنرا. ئەم زاراوەیە لە ماوەی نیو سەدەی رابردوودا، بووەتە بەشێک یان لقێک لە لقەکانی زمانەوانیی پراکتیکی یان زمانەوانیی کۆمەڵایەتی. "لویس جان کالفی" لەبارەی پێوەندیی نێوان سیاسەتی زمانی و پلاندانانی زمانی دەڵێ:" ئێمە سیاسەتی زمانی بەوە لێک دەدەینەوە کە بریتییە لە سەرتاپای ئەو رێگایانەی دەگیرێنەبەر لە بواری پێوەندییەکانی نێوان زمان و ژیانی کۆمەڵایەتی، بەتایبەتییش لەنێوان زمان و ژیان لە وڵاتدا. هەروەها پلاندانانی زمانی بریتییە لە گەران بە دوای هۆکاری پێویست بۆ پیادەکردنی سیاسەتی زمانی و چۆنێتیی جێبەجێ کردنی ئەو هۆکارانە." (کالفی، هەولێر، ٢٠١٢: ١٥١- ١٥٢) لەم باس و پێناسانەوە بۆمان دەردەکەوێ کە سیاسەتی زمان، بریتییە لە جەوهەر و نێوەرۆکی روانینی دەسەڵات و سیستەمێکی سیاسی بەرانبەر بە زمان و، پلانی زمانییش، پرۆگرام و

هەنگاوە کردەکییەکانی جێبەجێکردنی ئەو سیاسەتە زمانییەن.

١- ٢ دەسپێکی سەرکوتی زمانی لە ئێراندا

ئێران وڵاتێکی گەورەیە کە دانیشتووانی لە نەتەوەی جۆراوجۆر پێک هاتوون و بە زمانی جیاواز دەدوێن. تورکی (ئازەری)،
کورد، بەلووچ، لوڕ، عەرەب و تورکمان، لەو نەتەوانەن کە ڕێژەیەکی بەرچاو لە خاکەکەیان و حەشیمەتەکەیان لە چوارچێوەی جۆگرافیای ئەو وڵاتەدان. ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش کە لە چوار پارێزگەی ئیلام، کرماشان، کوردستان و ورمێ پێک هاتووە، کەوتووەتە نێو جۆگرافیای سیاسیی وڵاتی ئێران. جگە لەوەی زۆربەی هەرە زۆری دانیشتووانی ئەو ٤ پاریزگەیە کوردن، ڕێژەیەکی گەورە لە دانیشتووانی باکووری خوراسانیش لە کوردزمانان پێک هاتووە. بەو هۆیەوە کە لە ئێران ڕێگە بە سەرژمێری بە وەبەرچاوگرتنی زمان و بەستراوەیی نەتەوەیی تاکەکان نادرێ، ئاماری وردی کورد لەو وڵاتە ڕوون نییە.
" بەراورد دەکرێ کە ١٢ میلیۆن کورد لە ئێراندا دەژین کە لە سەدا ١٥ تا ١٧ی دانیشتووانی ئەو وڵاتە پێک دێنن. ئەوان بە زۆری لە چوار پارێزگەی ئازەربایجانی ڕۆژاوا، کوردستان، کرماشان و ئیلام، لە ڕۆژاوا و باشووری ڕۆژاوای وڵات دەژین. زۆر لە کوردەکانیش چوونە تاران و شارە گەورەکانی دیکە. کۆمەڵێکی کوردیش لە باکووری پارێزگەی خوراسان هەیە. " (ئەمنێستی، ٢٠٠٨:٥) دیارە ئەو کوردانە لە سەردەمی شا تەهماسوبی سەفەوی و نادرشای ئەفشار لە کوردستانەوە بۆ ئەو ناوچەیە، ڕاگوێزراون. ئەوان چەندین شار و ناوچەی گەورەی ئەو پارێزگەیان داگرتووە و ژمارەیان بە پێی هێندێک بەراورد لە ١میلیۆن کەس تێدەپەڕێ. "کوردەکانی خوراسان لە سەدا ٤٦ی دانیشتووانی پارێزگەی خوراسانی باکووری پێک دێنن. " (خراسان، ٢٤٦) لە چەند پارێزگەی دیکەی ئێرانیشدا حەشیمەتی کورد بە ڕێژەی جیاواز هەن.
سەرەڕای بوونی نەتەوە و زمانی جیاواز لە ئێران و، لە هەلومەرجێکدا کە حەشیمەتی نەتەوە نافارسەکان، نزیک بە نیوەی دانیشتووانی ئێران

پێک دێنن (سیف الدینی، ٢٠٠٥:٣) تەنیا یەک زمان، زمانی ڕەسمیی ئەو وڵاتەیە کە ئەویش زمانی فارسییە. لەگەڵ هاتنە سەرکاری ڕەزاشای پەهلەوی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، پرۆسەی زاڵکردن و جێگیرکردنی زمانی فارسی وەک زمانی ڕەسمیی وڵات، دەستی پێ کرد. دیارە بەر لە هاتنە سەرکاری ڕەزاش، لە کۆتاییی‌یەکانی تەمەنی ڕێژیمی قاجارەکان و لە سەردەمی شۆڕشی مەشرووتەدا، لەنێو ڕووناکبیران و سیاسییە فارسزمانەکانی ئێراندا، ناسیۆنالیزمی ئێرانی کە وڵاتی ئێرانی وەک وڵاتی نەتەوەیەک بە ناوی "نەتەوەی ئێران" و زمانەکەشی وەک زمانی فارسی، پێناسە دەکرد، سەری هەڵدابوو. (ناظمی، ١٣٩٧: ٢٤٣) ئەم جۆرە باوەڕە لە چاپەمەنییەکانی ئەو سەردەمی ئێراندا ڕەنگدانەوەی زۆری هەبووە. بەڵام هەتا هاتنە سەرکاری ڕەزاشا ئەم بیرە بواری بۆ نەڕەخسا کە دەوڵەت و دەسەڵاتی وڵاتی لەسەر دابمەزرێ. "ڕەزاشا زۆر سەرسام بوو بە مستەفا کەماڵی دامەزرێنەری تورکیای هاوچەرخ و هەوڵی دەدا شوێن پێی ئەو هەڵگرێ لە سیاسەتە سەرکوتکارییەکان و ئەو هەنگاوە ڕیشەیی‌یانەی کە ناوی چاکسازی لێ نابوو. بۆیە لە دوای دامەزرانی بناغەی دەسەڵاتەکەی لە ١٩٢٥دا زنجیرەیەک یاسا و بڕیاری دەرکرد- کە بە پێی بۆچوونی خۆی دەبنە هۆی هاتنە کایەی ئەو دەوڵەتەی لە ئەندێشەی خۆیدا نەخشەی بۆ کێشابوو." (هەروتی، ٢٠٠٧: ١٠٤)

ڕەزا شا لە درێژەی سیاسەتی نەتەوەسازیدا و بە نیازی پتەوکردنی شوناسی "نەتەوەی ئێران" کەوتە جێبەجێکردنی چەند پرۆژەیەکەوە. داسەپاندنی زمانی فارسی وەک زمانی فەرمیی وڵات، یەک لەو پرۆژانە بوو. لە ئاکامی ئەو سیاسەتەدا تەنانەت قوتابخانە دەرەکی و تایبەتییەکانیش لە ساڵی ١٩٢٨ەوە داوایان لێکرا بە زمانی فارسی وانە بڵێنەوە و پرۆگرامی پەروەردەیی قوتابخانەکانی وڵات پێڕەو بکەن. بەم جۆرە فارسی، نە تەنیا بوو بە زمانی "نەتەوەیی" (نەتەوەی ئێران)،

بەڵکوو هەموو زمانەکانی دیکەی وڵات قەدەغە کران و ئیزنی چاپی کتێب و ڕۆژنامەش تەنیا بۆ زمانی فارسی بوو. زمانەکانی

ئازەری، کوردی، بەلووچی و تورکمانی وەک زاراوەی فارسی دانران. (سەعید، ٢٠٠٩: ١١٦)

بۆ نوێکردنەوەی ئێران بە گوێرەی ئەو بیرکردنەوەیەی خۆی، ڕەزاشا چەند سیاسەتێکی گرتە بەر کە جێبەجێکردنی دوو سیاسەتی "متحدالشکل" (یەک جلوبەرگ) و "متحد الزبان" (یەک زمان) کردنی خەڵکی ئێران، لەوان بوون. هەوڵی ئەم دەوڵەتە ئەوە بوو لە لایەنی ڕەگەزییەوە هەموو دانیشتووانی ئەو وڵاتە بەرێتەوە سەر یەک ڕەگەز کە ئەویش ڕەگەزی فارس بوو. ئەم ئاواتەش لە هەستی شۆڤێنییانەی ڕەزاشا و نیازە ڕەگەزپەرستانەکەیەوە سەرچاوەی دەگرت. "ئەوەتا ئەم هەست و نیازانە بوونە سیاسەتێکی فەرمیی ڕژێمی ڕەزاشا و لە ئەنجامدا نەتەوە نافارسەکان تووشی دڕندەترین جۆرەکانی ستەم و چەوسانەوەی نەتەوەیی بوونەوە. لە چوارچێوەی ئەم سیاسەتەدا بەرنامەیەکی درێژخایەن هەبوو بۆ سڕینەوەی کولتووری نەتەوەیی و ڕۆشنبیری و، هەروەها دیرۆکی ئەم گەلانە بە مەبەستی تواندنەوەیان لە بۆتەی فارسیدا. لە کوردستان دەسەڵاتداران هەوڵیان دا تەگەرە بخەنە بەردەم بەکارهێنانی زمانی کوردی، لە ڕاستیشدا بە کردار لە قوتابخانەکان و لە فەرمانگەکانی حکومەتدا قەدەغە کرا. هەروەها هەوڵی زۆر درا بۆ قەدەغەکردنی لەبەرکردنی جلوبەرگی نەتەوەیی بۆ لەنێوبردنی ئەو دیاردانەی کە هەبوونی نەتەوە غەیرەفارسەکان لە وڵاتدا بە دیار دەخەن." (هەروتی، ٢٠٠٧: ١٠٥)

ئاشکرایە کە لە دیاریکردنی زمانی فارسی وەک زمانی فەرمیی دەسەڵات و خەڵکی ئێران، گوێ بە ویست و ڕەزامەندیی نەتەوە نافارسەکانی ئێران نەدرا. هەربۆیە ئەو سیاسەتە و هەروەها هەوڵەکانی دیکە بۆ سڕینەوەی شوناسی ئەو نەتەوانە لەگەڵ ناڕەزایەتی و بەرهەڵستی ئەوان بەرەوڕوو بوون کە دیارە ئەنجامەکەشیان سەرکوتی خوێناویی ئەو بەرهەڵستانە لە لایەن ڕەزاشاوە و، سەرکوتکردنی ویستە نەتەوەیییەکانیان بوو. نموونەکەی کوشتنی سمکۆی شکاک لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و تێکشکاندنی ڕاپەڕینەکەی، سەرکوتکردنی

شێخ خەزعەل لە خوزستان (سەرزەویی عەرەبەکانی ئێران) و، ژمارەیەک ڕاپەڕین و بەرەنگاربوونەوەی نەتەوەییی دیکە لە لایەن ڕەزاشاوە بوو.

شانبەشانی سەپاندنی زمانی فارسی لە بوارەکانی پەروەردە و فێرکردن، لە دامودەزگای حکومەتی و دەوڵەتی، لە چاپەمەنی و هتددا، زمانە نافارسییەکانی ئێران بە شێوەی جۆراوجۆر لەگەڵ سەرکوت بەرەوڕوو بوون. "کەلکوەرگرتن لە زمانی کوردی لە تەواوی قوتابخانەکان و چاپەمەنیی کوردیدا، هەروەها لە تەواوی کاروباری دەوڵەتیدا لەگەڵ مەترسیی حوکمدران بە زندانی درێژخایەن بەرەوڕوو کرایەوە، تەنانەت بەکاربردنی وشەی کوردستان لە چاپەمەنی و کتێبەکاندا قەدەغە کرا." (میکە، ٢٠١٩:٤٣٠) وێڕای ئەو جۆرە سەرکوت و تەنگ پێهەڵچنینانەی زمانە نافارسییەکان، هەوڵیش دەدرا ئەو زمانانە بەتایبەتی زمانی کوردی وەک لقێک لە لقەکانی زمانی فارسی بناسێندرێن.

لە دوای لەسەر کاروەلانرانی ڕەزاشا و هاتنەسەرکاری محەممەدڕەزای کوڕی، گۆڕانێکی جەوهەری لە سیاسەتی سەرکوتی زمانی لە ئێراندا ڕووی نەدا. دوو دەسەڵاتی کورتخایەنی ناوچەیی و نەتەوەیی ("حکومەتی میللیی ئازەربایجان" و "جمهووریی کوردستان") کە لە ئازەربایجانی ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە نێوەڕاستی چلەکانی سەدەی پێشوودا هاتنە سەرکار (١٩٤٥- ١٩٤٦)،

زمانەکانی تورکیی ئازەری و کوردییان لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیاندا کردە فەرمی. خوێندن لە قوتابخانەکان و هەروەها قسەکردن لە دامودەزگاکانی دوو حکومەتی جمهووریی کوردستان و حکومەتی میللیی ئازەربایجان بە زمانی خەڵکی ئەو دوو ناوچەیە بوو. بەڵام کاتێک ڕێژیمی شایەتی بە هێزی سوپایی، ئەو دوو دەسەڵاتەی ڕووخاند، بە فەرمی ناسینی زمانەکانی کوردی و تورکی و، خوێندن بەو زمانانەی وەک جیاییخوازی و تاوانێکی گەورەی ڕێبەران و کاربەدەستانی ئەو دوو دەسەڵاتە دانا. لە ساڵانی دواتری دەسەڵاتدارەتیی حەمەڕەزاشادا، تەنیا گۆڕانێک کە لەبارەی ئەو زمانانە هاتبێتە کایەوە، ڕێگەپێدرانیان

لە بەرنامەکانی چەند ڕادیۆیەکی خۆجێیی و، بڵاوبوونەوەی کاتی و سنووورداری ڕۆژنامە یا بڵاوکراوەیەکی حەوتووانە (مەبەست بڵاوکراوەی کوردستان، چاپی تاران لە ماوەی ١٩٦٢- ١٩٥٩) بە زمانی کوردی لە هەلومەرجێکی سیاسیی دیاریکراودا بوو.

١- ٣ بەردەوامیی سەرکوتی زمانی لە دوای شۆڕشی گەلانی ئێران

شۆڕشی ساڵی ١٣٥٧ی هەتاوی (١٩٧٨ی زایینی) ی خەڵکی ئێران، کۆتایی بە ڕێژیمی ٢٥٠٠ ساڵەی شایەتیی لە ئێران هێنا. دەسەڵاتێکی سیاسیی نوێ کە لە ئێران هاتە سەرکار، بەرەوڕووی زۆر لەو داخوازانە بووەوە کە لە ڕێژیمی شایەتیدا سەرکوت کرابوون. خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان لە پێشەوەی نەتەوە غەیرەفارسەکانی ئێراندا بوون کە داوای بە فەرمی ناسرانی مافە نەتەوەیی‌یەکانی خۆیان، بەتایبەتی بە فەرمی ناسرانی زمانی خۆیان لە ناوچە و شوێنی ژیانیان کرد. لە کاتی ئامادەکردن و نووسینی دەستووری نوێ بۆ ئێران، لە لایەک بەو هۆیەوە کە دەسەڵاتی نوێ هێشتا باش خۆی جێگیر نەکردبوو، لە لایەکی دیکەوە بە هۆی بوونی تەوژم و هەست و ویستی شۆڕشگێڕی لەنێو کۆمەڵدا و کاریگەریی ئەو تەوژمە لەسەر یەکەم مەجلیسی دامەزرێنەران (کە ناوی لێ نرا مەجلیسی خیبرەگان)،

پرسی داننان بە زمانە غەیرەفارسییەکان و خوێندن بەو زمانە، لەو مەجلیسەدا ڕەنگدانەوەی هەبوو و تەنانەت لە دەستووری نوێی وڵاتیشدا، کاریگەریی دانا. (ئەحمەد، ٢٠١٠:٨٠) لە ئەسلی ١٥ی دەستووری وڵات کە لەو کەشوهەوا سیاسییەدا پەسند کرا، هاتووە:

"زمان و خەتی ڕەسمی و هاوبەشی خەڵکی ئێران فارسییە. بەڵگەنامەکان و نامەنووسین و دەقە ڕەسمییەکان و کتێبەکانی خوێندن دەبێ بەو زمان و خەتە بن، بەڵام کەلکوەرگرتن لە زمانە خۆجێیی و قەومییەکان لە چاپەمەنی و ڕاگەیەنە گشتییەکان و خوێندنی ئەدەبییاتی ئەوان لە قوتابخانەکان، لەتەنیشت زمانی فارسی ئازادە." (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ٦:١٣٦٨)

سەرەڕای داننان بە فرەیی و جۆراوجۆریی زمانەکان لە ئێران، وەک لە نێوەرۆکی ئەم ماددەیەی دەستوور دەردەکەوێ، نەتەوە غەیرەفارسەکانی ئێران وەک "قەوم" نەک نەتەوە، ناویان هاتووە و، زمانەکەشیان وەک "زبانهای قومی ومحلی" (زمانە قەومی و خۆجێییەکان) نەک زمانی سەربەخۆی چەند نەتەوەی جیاواز، دانیان پێدانراوە. ئاشکرایە ڕوانینی زاڵ بەسەر ئەم دەستوورەدا، هەمان ئەو ڕوانینەیە کە جەوهەری ناسیۆنالیزمی ئێرانیی پێک هێناوە کە ئەویش بریتییە لە پێناسە کردنی خەڵکی ئێران وەک یەک نەتەوە (نەتەوەی ئێران) کە زمانە فەرمی و سەرانسەرییەکەی زمانی فارسییە و هەر دەشبێ زمانی فارسی بێ.

خاڵێکی دیکەی جێگای لەسەر وەستان لەم ماددەیەی دەستووری وڵاتدا، ئەوەیە کە مافی خوێندن بەو زمانانە لە قوتابخانە، بە فەرمی نەناسراوە و دانی پێدانەنراوە، بەڵکوو وتراوە "خوێندنی ئەدەبیاتی ئەو زمانانە لەتەنیشت زمانی فارسی" ئازادە. ئەمەش زۆر جیاوازە لە مافی خوێندن بە زمانە غەیرەفارسییەکان لە قوتابخانەدا. چونکە "ئازادبوونی خوێندنی ئەدەبییاتی ئەو زمانانە لەتەنیشت زمانی فارسی" ئەرکی دابینکردنی پێداویستییەکانی خوێندن بەو زمانانە ناخاتە سەر دەسەڵاتی وڵات. ئەم ماددەیەی دەستوور تەنیا ڕێگە بە کەڵکوەرگرتن لەو زمانانە لە چاپەمەنی و، خویندنی ئەدەبییاتی ئەوان لە قوتابخانەدا، دەدا. ئەمەش زۆر جیاوازە لە ئەرکدارکردنی دەسەڵات و سیستەمی دەسەڵاتدارەتی و وەزارەتی پەروەردە و فێرکردن بە گۆڕینی سیاسەتی تاکزمانی و قبووڵکردنی بە ڕەسمیی فرەزمانی و، دابین کردنی پێویستییەکانی خوێندن بەو زمانانە کە چاپی کتێبی خوێندن بەو زمانانە، پەروەردە و پێگەیاندنی مامۆستای تایبەت و کۆمەڵێک شتی دیکە دەگرێتەوە. "ئەو دوو ماددەیەش بە هیچ جۆرێک بەو مانایە نییە کە ددان بەوەدا نراوە کە زمانی کوردی یان زمانی تورکیی ئازەربایجانی یان بەلووچی دەکرێ بۆ پێ خوێندن بەکار بهێندرێن. لەوێدا باسی ئەوە کراوە کە هاوشانی زمانی فارسی ئەو زمانانەش دەکرێ ئەدەبییاتی

خۆیـان بـەکار بهێنـن. هـەر لەبـەر ئەوەشـە لەگـەڵ ئەوەشدا کـە دەگوتـرێ ئـەو مادانـە جێبەجـێ نەکـراون، بـەڵام لـە پراتیکدا کـراوە، هـەم نەشرییە هەیە بە زمانـی تورکیـی ئازەربایجانی، بـە کوردیـش هەیـە. دەمـەوێ بڵێم ئەو تەسەورە نابێ بێتە گۆڕێ کە لـە چوارچێوەی ئـەو مادانـەدا دەکرێ مەسـەلەی زمانـی جێبەجـێ بکـرێ." (قـازی، ٢٠١٧)

سـێهەم خـاڵ لـەو پێوەندییـەدا کـە شـیاوی باسـکردنە، پشـتگوێخرانی تەنانـەت ئەوەنـدە مافـە کـەم و کرچـوکاڵ و ناتـەواوەی پێوەندیـدار بـە زمانـە غەیرەفارسـییەکانی ئێرانـە. سـەرەڕای داواکاریـی بەردەوامـی جموجۆڵـە مەدەنییەکانی ڕۆشـنبیران و چالاکانی مەدەنیی کوردستانی، ئازەربایجانـی، بەلووچسـتانی، عەرەبـی خوزسـتانی و هتـد بـۆ خوێندنـی منداڵانیان بە زمانی دایکییان و پێداگرییان لانیکەم لەسەر ئەو ماددەیەی دەستوور، هەتا ئێستاش، دەسەڵاتی سیاسیی وڵاتی ئێران، ئامادە نەبووە تەنانـەت نیوەرۆکـی ئـەم ماددەیـەش بخاتـە بـواری جێبەجێکردنـەوە.

٢: سیاسەتی تاکزمانی، لەنێوان پێداگری و دژایەتیدا:

لـە ئێرانـی سـەردەمی دەسـەڵاتدارەتیی کۆمـاری ئیسـلامیدا، هیـچ هەوڵێکی جیددی بۆ چاوخشاندنەوە بەو سیاسەتە زمانییە سەرکوتکەرانە و لەمێژینەیە نەدراوە. لە ئاستی مەجلیسی ئێران، ئەنجومەنی ئاسایشی نەتەوەیـی و دەوڵەتـدا، ئـەم پرسـە نەخراوەتـە دەسـتووری کار و بـە شـایانی ئـەوە نەزانـراوە قسـەی لەسـەر بکرێتـەوە. پەسـندکراوەکانی دەوڵەتـی و حکومەتـی لـەو پێوەندییـەدا هـەر وەک خۆیـان ماونـەوە.

٢- ١مکـوڕ بوونـی دەسـتوور و دەزگا پێوەندیدارەکانـی وڵات لەسـەر سیاسـەتی تاکزمانـی

بـۆ ناسـینی سیاسـەتی زمانییـی دەوڵەتێـک دەبـێ بڕوانینـە بڕیارەکانـی ئـەو دەوڵەتـە لەبـارەی زمـان کـە لـە بەڵگەنامەکانیـدا ڕەنگیـان داوەتـەوە. دەسـتووری وڵات گرنگتریـن بەڵگەنامـەی هـەر وڵاتێکـە. ئـەو مـاددە و بنەمایانـەی کـە دەربـارەی زمـان لـە دەسـتووری وڵاتـدا هـەن، یـەک لـە

پێوەرەکانی ناسین و هەڵسەنگاندنی سیاسەتی زمانیی ئەو وڵاتەن. پێڕەوی نێوخۆ و پەسندکراوەکانی دامەزراوە پێوەندیدارەکانیش بۆ جێبەجێکردنی ماددەکانی دەستوور، بەتایبەتی فەرهەنگستانەکان، پێوەرێکی دیکەیە. لە ئێران چەند بەڵگەنامەی دیکەش هەن کە درێژە و تەواوکەری ڕوانین و سیاسەتی دەوڵەت و دەسەڵاتداریێتی لەمەڕ پرسی زمانن. لێرەدا هەوڵ دەدرێ بە کورتی ئاماژە بە ژمارەیەک لەو دامەزراوانە و پەسندکراوەکانیان بکرێ:

لە دەستووری وڵاتی ئێراندا ۳ ماددە هەن کە پێشاندەری سیاسەتی زمانیی کۆماری ئیسلامین. ماددەی ١٥ (کە لە سەرەوە ئاماژەی پێدرا)، ماددەی ١٦ و ماددەی ١٩. ماددەی ١٦ ئاماژە بەوە دەکا "بەو هۆیەوە کە زمانی قورئان و مەعاریفی ئیسلامی، عەرەبییە و ئەدەبیياتی فارسی بە تەواوی لەگەڵیان تێکەڵاو بووە، ئەم زمانە دەبێ پاش قۆناغی سەرەتایی هەتا کۆتاییی قۆناغی ناوەندی لە هەموو پۆلەکان و لە تەواوی لقەکاندا بخوێندرێ."

لە ماددەی ١٩یشدا هاتووە: "خەڵکی ئێران لە هەر قەوم و هۆزێک بن، مافی وەک یەکیان هەیە و ڕەنگ، نەژاد، زمان و شتی لەو چەشنە نابن بە هۆی ئیمتیاز". ئەگەر لە ماددەی ١٥ی ئەو قانوونەدا، فارسی، وەک زمان و خەتی ڕەسمی و هاوبەشی خەڵکی ئێران پێی لەسەر داگیرابوو و تێیدا هاتبوو کە "بەڵگەنامەکان و نامەنووسین و دەقە ڕەسمییەکان و کتێبەکانی خوێندن دەبێ بەو زمان و خەتە بن"، لە ماددەی ١٦هەمیشدا، زمانی عەرەبی، بەو هۆیەوە کە زمانی قورئان و مەعاریفی ئیسلامییە، پلەی دووهەمی گرنگی پێدرانی لە سیاسەتی زمانیی کۆماری ئیسلامیدا هەیە. (قانون اساسی جمهوری اسلامی، ١٣٦٨: ٧- ٦)

بەڵام زمانی نەتەوە نافارسەکانی ئێران، کە زۆربەشیان لە بنەماڵەی زمانە ئێرانییەکانن، لە دەستووری وڵاتدا، وەک زمانی خۆجێیی و قەومی چاویان لێکراوە و تەنیا "بوونی چاپەمەنی بەو زمانانە و خوێندنی ئەدەبیياتیان لە قوتابخانە لەتەنیشت زمانی فارسی" ڕێگەی

پێ دراوە.

فەرهەنگستانەکان بەتایبەتی فەرهەنگستانەکانی تایبەت بە زمان لە هەموو وڵاتان لەو دامەزراوانەن کە ڕۆڵێکی گرنگیان لە بەرەوپێشبردنی سیاسەتی زمانیدا هەیە. ئەوان بۆ بەرنامەداڕێژیی زمانی ڕادەسپێردرێن و مافی بڕیاردان لەبارەی پرسە زمانییەکانیان پێ دەدرێ. "فەرهەنگستانی زمانی فارسی" لە ئێران کە مێژوویەکی ١٠٠ سالەی هەیە، گرنگترین دامەزراوەی بەرنامەداڕشتنی زمانییە. ئەو فەرهەنگستانەی لە سەردەمی دەسەڵاتدارەتیی کۆماری ئیسلامیدا هەیە، فەرهەنگستانی سێهەمە (فەرهەنگستانی یەکەم هی سەردەمی موزەففەرەدین شای قاجار و، فەرهەنگستانی دووهەمیش هی سەردەمی ڕێژیمی پەهلەوی بوو) و ساڵی ١٣٦٩ (١٩٨٠) دوای ١٣ ساڵ داخران، بەرنامەداڕشتنی زمانیی دەست پێ کردەوە." ئامانجەکانی ئەو فەرهەنگستانە بریتین لە:

١- پاراستنی بەهێزی و ڕەسەنایەتیی زمانی فارسی وەک یەکێک لە کۆڵەکەکانی شوناسی نەتەوەییی ئێران و زمانی دووهەمی جیهانی ئیسلام و هەڵگری مەعاریف و کولتووری ئیسلامی؛

٢- پەروەردەکردنی زمانێکی خاوێن و گەیەنەر بۆ دەربڕینی هزرە زانستی و ئەدەبییەکان و پیکهێنانی هۆگری بە "مآثر" (شتە باشەکانی) مەعاریفی مێژوویی لە نەوەی ئێستا و نەوەکانی داهاتوودا؛

٣- برەوپێدانی زمان و ئەدەبیاتی فارسی و بەرینکردنەوەی پانتاییی قەڵەمڕەویان لە نێوخۆی وڵات؛

٤- پێکهێنانی هەوێنی هەوڵدان و کرانەوە لە زمانی فارسیدا بە گوێرەی پێویستییەکانی سەردەم و ژیان و پێشکەوتنی زانست و هونەرە مرۆییەکان وێڕای پاراستنی ڕەسەنایەتییەکەی؛ (اساسنامە فرهنگستان زبان و ادب پارسی)

لە بەشی ئەرکەکانی ئەو فەرهەنگستانەش لە پێڕەوی نێوخۆیدا ٩ ئەرک گونجێندراون کە بە پێی ئەوان، فەرهەنگستان، هیچ ئەرک و خزمەتێکی زمانە نافارسییەکانی ئێرانی نەخستووەتە سەرشانی خۆی. تەنیا لە یەکێک لەو ئەرکانەدا ئاوڕ لە "زمانە خۆجێییەکان"

دراوەتـەوە، ئەویـش وەک سـەرچاوەیەک بـۆ دەوڵەمەندکـردن و خزمـەتـی زمانـی فارسـی:

"کەلکوەرگرتنـی دروست لـە زمانـە خۆجێییـەکان (لـە نێوخۆ و دەرەوەی ئێران) بـە مەبەستی بەهێزکردن و تەیارکردنـی ئـەم زمانـە و دەوڵەمەندکردن و بەرینکردنـەوەی پانتاییـی ئەرکەکانـی؛" (سـەرچاوەی پێشـوو)

٢- ٢ جۆر و شێوازەکانی دژایەتی لەگەڵ زمانە غەیرەفارسییەکان

دەزگا و دامـەزراوە دەوڵەتییەکانـی دیکـەی ئێـران، وێـڕای ڕێگەنـەدان بـە خوێنـدن بـەو زمانانـە، بـە شـێوەی جۆراوجـۆر دژایەتیـی بووژانـەوە و گەشـەکردنی زمانـە غـەیرەفارسـییەکان دەکـەن. " ئاسـتەنگەکانی زمانـی کـوردی لـە ئێران لەسـەر پلەبەندییەکـی ناهاوشـانی زمانـەکان، دەسـەڵات و بەکارهێنانـی سـەرچاوەکان دامـەزراوە و زۆر بـە چـڕی پێوەندییـان بـە سیاسـەتی داگیرکارییانـەی دەوڵـەت- نەتـەوەی ئێرانـەوە هەیـە و کۆمەڵێک هـۆکاری لێکگرێـدراو بـە ئایدۆلۆژیـای زمانیـی داگیرکارییانـە تێـوەی گلاون." (سـورخی، ٢٠١٩: ٦١)

ئەگـەر زمانێـک - وەک زمانـی کـوردی، لـە ئاکامـی خەبـات و پێداگریـی ئاخێوەرانیـدا- دەرفەتێکی بۆ بڵاوکردنـەی چاپەمەنی بەو زمانە بۆ ڕەخساوە، یا ڕێگەی پێ دراوە بەرنامـەی ڕادیۆیی و تەلەفیزیۆنیی پێ بڵاو بێتـەوە، بـە ئەنقەست سیاسـەتێکی مەبەستداریان لـە چۆنیەتیی بەکارهێنانیـدا گرتووەتـە بـەر کـە ئامانجەکـەی لاوازکـردن و دابەزاندنـی ئاسـت و سـەنگی ئـەو زمانەیـە.

"بـە هاتنـە سـەرکاری حکومەتـی ئیسـلامی لـە ئێرانـدا، حکومـەت هەوڵـی دا، وا بنوێنێ کـە زمانـی کـوردی بەگشـتی، شـاعیرانە، گونـدی و فۆلکلۆرییـە و لـەم ڕوانگەیـەوە پشـتگیریی لـە جۆرێکـی تایبـەت لـە فرەزمانـی کـردووە. بـۆ نموونـە لـە کوردسـتان بـە دانـی ئیمتیـازی فەرهەنگـی وەک دامـەزراندنـی ناوەنـدی بڵاوکردنـەوەی فەرهەنـگ و ئەدەبـی کـوردی (ئینتیشـاراتی سـەلاحەدینی ئەیووبـی)، گۆڤاری "سروە" و چەند گۆڤارێکی دیکە (ئاوێنە، ئامانج و..)،

که له ناوەڕۆک و ستافی نووسەرانی، زۆر له سروه جیاواز بوون، لەلایەک، زمانی کوردی تەنیا له بواره ئەدەبی و فۆلکلۆرییەکەیدا سنووردار بکات (به شێوەیەک که تەنیا ڕێگه به بابەته فەرهەنگی، ئەدەبییەکان بدا به شێوەیەکی تەواو کۆنترۆڵکراو)،
و لەلایەکی دیکەوه، نیگەرانییەکانی ڕۆشنبیران و ئەدیبانی کورد و ڕێکخراوه نێودەوڵەتییەکانیشی لەمەڕ ڕەچاوکردنی مافی زمانی کەم کردبێتەوه. بەڵام لەڕاستیدا، مەبەستی ئەوه بوو ئەو توێژه لەو هێزه سیاسییانەی هەوڵی مسۆگەرکردنی مافی نەتەوەیی کوردییان به شێوەیەکی سیاسی دەدا، دوور بخاتەوه، یان هەر نەبێت ئەم بابەته له ئاستێکی فەرهەنگیی کاناڵیزەکراودا کۆنترۆڵ بکات. " (سورخی، ٢٠١٦)
هەڵبەت ئەمه بەو مانایەش نییه که له شیعر یان ئەدەبدا بەرگری نییه، یان لێرەیشدا ڕەوتەکه تەواو بەو ئاراستەیه ڕۆیشتووه که دەسەڵاتی ناوەندی به شێوەیەکی "هێژێمۆنی" مەبەستی بووه، چونکه هێژێمۆنیش بەرگری و مقاومەتی بەرانبەر دروست بووه و، کورد و ئەدیبانی کورد تا ڕادەیەک ئەم هەلەیان قۆستووەتەوه.
ئامانجی سیاسەتی ڕێگەپێدانی بوونی چاپەمەنیی کۆنترۆڵکراوی کوردی له بنەچەدا وڵامدانەوەیەکی لانیکەمی به داوا و چاوەڕوانییه نەتەوەیی و کولتوورییەکانی خەڵک و، له ئاکامدا دوور خستنەوەیان له حیزب و ڕێکخراوەکانی کوردیی بەرهەڵستکاری کۆماری ئیسلامییه، نەک سیاسەتێکی زمانیی دیموکراتیک و سەردەمییانه. هەربۆیه لەپەنا ئەم سیاسەته ڕواڵەتی و فریوکارانەیەدا، دژایەتیکردن لەگەڵ به فەرمی ناسین و برەوپێدرانی زمانەکه له ئاست و بواری جیاوازدا، به زۆر شێوه درێژەی هەبووه. ئەم جۆره سیاسەته "لەسەر زمانی کوردی و زمانی نەتەوەکانی دیکەیش، تەواو بێ کاریگەری نەبووه. ئەم تەسککردنەوەی زمان، بەدوور له پێویستییه کۆمەڵایەتییەکانی سەردەمی قسەپێکەرانی زمانەکه، بووه هۆی ئەوەی که فەرهەنگی زاراوەی کەم (بەتایبەتی له ئاستی زاراوه زانستی و تەکنیکییەکان)،

کە لەسەر ڕەچەڵەکی فەرهەنگی کشتوکاڵی دامەزراوە، جیاوازییە ناوچەیی‌یەکان، نفووزی بەهێزی زارە ناوچەیی‌یەکان، یاسای ڕێزمانی نەمیو (نەنووسرانەوەی بە شێوەی ڕێزمانێکی ستاندارد)، بنبە تایبەتمەندیی ئێستای زمانی کوردی لەم سەدەیەدا." (سەرچاوەی پێشوو) جۆری هەڵسوکەوتی کاربەدەستان لەگەڵ بەکارهێنانی زمان و دیالێکتە جیاوازەکان لە ڕادیۆ و تەلەفیزیۆنی پارێزگە و ناوچەکانی نەتەوە بندەستەکانی ئێراندا، جێگای تێڕامانە. بەرنامەڕێژیی ئەو دەزگایانە بۆ بڵاوبوونەوەی بەرنامە بە زمانی کوردی ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێ کە لە ناوەندەوە ئەرکدار کراون، هۆشیان بەسەر سیاسەتی تاکزمانیی ئێرانەوە هەبێ. بەو واتایە کە جۆرێک نەجووڵێنەوە کە خزمەتی یەکگرتوویی زمانە غەیرەفارسییەکە و بەهێزبوونی پێگەی زمانەکە لای ئاخێوەرانی بکەن و بەم جۆرە، داهاتووی سیاسەتی تاکزمانی لە ئێران بخەنە مەترسییەوە.

"حکومەت لە ناوەندی پارێزگاکان تەلەفیزیۆنی بە زمانی کوردی کردووەتەوە، بەڵام ئەم تەلەفیزیۆنانە نەک خەڵک فێری زمانی کوردی ناکەن، بەڵکوو جۆرێک لە زمانی کوردی پەرە پێدەدەن کە پڕیان کردووە لە وشەی فارسی، بە جۆرێک ئەگەر بێتو کەسێک فارسیزمان کە هیچ لە کوردیش نەزانێت، بەبێ کێشە لەو زمانە کوردییەی تەلەفیزیۆن و میدیا کوردییەکانی حکومەتی ئێران تێدەگات. بینەرێکی فارسزمان کە کوردی نازانێت کاتێک بە ڕێکەوت سەیری کەناڵەکانی سنە و کرماشان و ئیلام دەکات، بەبێ هیچ کێشەیەک هەمووی تێدەگات، چونکە هەموو وشەکانیان فارسین بەڵام وشە فارسییەکان بە شێوەی کوردی دەخوێننەوە." (پەیسەرپرێس، ٢٠١٧)

هاندان و وەخەبەرهێنانی هەستی ناوچەگەرێتی و زاراوەگەرێتی لەنێو ئاخێوەرانی زمانی کوردی و زمانە غەیرەفارسییەکانی دیکەدا، ڕێگەیەکە بۆ بە ئامانجگرتنی یەکگرتوویی و هاوپێوەندیی نێوان تاکەکانی ئەو نەتەوانە و لاوازکردنی. کاربەدەستان بەم ڕێگایە دەیانەوێ پێش بە پێکهاتنی زمانی ستاندارد لەنێویاندا بگرن، یا ئەگەر وەک

نەتەوەی کورد خاوەنی زمانی یەکگرتوو و ستانداردن، لە دەوری ئەو زمانە ستاندارده کۆ نەبنەوە. ئەوەش لە کاتێکدایە کە فەرهەنگستان و دامەزراوەکانی دیکەی پاراستن و خزمەتی زمانی فارسی، بڕیار و ڕێوشوێنی تایبەت لە پێناوی سەردەستیی زمانی "معیار"ی فارسی پەسند دەکەن.

"حکومەت بۆ جێبەجێکردنی ماددەی ١٥ی دەستوور پرۆژەیەکی ئامادە کردووە کە بەپێی ئەم پرۆژەیە هەر ناوچەیەک و گەڕەکێک و گوندێک بە بنزاراوەی خۆیان بخوێنن، بۆ نموونە لە شارێکی وەک سەقز کە چوار ناوچەی جیاوازی گەورک و تیلەکۆ و موکریان و سەرشیوی هەیە و هەر کام لەو ناوچانە بنزاراوەیەکی تایبەت بەخۆیان هەیە، بەپێی پرۆژەکەی حکومەت لە سەقز بە چوار بنزاراوەی جیاواز ڕێگە دەدرێت منداڵان فێری زمانی کوردی بکرێن. ئەم پلانەی حکومەت مەترسییە بۆ سەر زمانی کوردی. ئەگەر مەبەستی حکومەت گرنگیدان بە بنزاراوەکانە، بۆچی ڕێگە نادات لە ناوچە فارسەکانیش خەڵک لە هەر ناوچەیەک بە بنزاراوەی خۆیان بخوێنن؟" (شەجیعی، سەرچاوەی پێشوو)

بەدگومانی دەربارەی ئەو دەرەتانە سنووردارانە کە لە چوارچێوەی سیاسەتی زمانیی کۆماری ئیسلامیی ئێراندا بۆ زمانە نافارسییەکان، یەک لەوان زمانی کوردی پێک هاتوون، لایەن و ڕەهەندی جۆراوجۆری هەیە. تەنانەت لە ئاستی کەسانی ئەکادیمی و شارەزای زمانی کوردیدا، جۆری هەڵسوکەوتی دامودەزگاکانی سەر بە حکومەت لەگەڵ ئەو زمانانە، نیشانەی پرسیاریان خراوەتە سەر و بە "زمانکوژی" ناودێر کراون. دابەزاندنی سەنگی ئەو زمانانە تا ڕادەی زمانێکی بێ پێز و نەگونجاو بۆ کاری ئەدەبی و زانستیی سەردەم، وەک یەکێک لە ئامانجەکانی ئەو سیاسەتە زمانییە سەیری دەکرێ. " تەلەفیزیۆنە کوردییەکانی کۆماری ئیسلامی ئاستی زمانی کوردییان دابەزاندووە و لە بەرنامەکانیاندا کلتووری کوردی وەک کلتوورێکی دواکەوتوو نیشان دەدەن، تەلەفیزیۆنی ئیلام لە بەرنامەکانیدا بنزاراوەیەکی ئیلامی

تێکەڵ بە زمانی فارسی دەکات و بەم شێوەیە ئەم کەناڵە هەوڵی تێکدان و لاوازکردنی زمانی کوردی دەدات." (بازئەفکەن، سەرچاوەی پێشوو)

لە حاڵێکدا ڕێنووسی زمانی کوردی بە ئەلفوبێی ئارامی لە ڕێنووسی فارسی و نووسینی ئەو زمانە بە ئەلفوبێی ئارامی زۆر بێ کێشەترە و، لەم بارەیەوە زمانی کوردی ڕێنووسێکی سەقامگیری هەیە، لە تەلەفیزیۆنە کوردییەکانی ئێراندا بە ئانقەست کوردی بە ڕێنووسی فارسی دەنووسن! هۆگران و شارەزایانی زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان پێیان وایە ئەم جۆرە هەوڵانە بەڕێکەوت نین، بەڵکوو هەوڵێکن بۆ تێکدان و بەلاڕێدا بردنی زمانی کوردی. ئەوان لەو باوەڕەدان هەندێک ناوەندی ئەمنییەتی لەپشت ئەم جۆرە هەوڵانەن و، ئامانجیشیان تێکدان و لە خشتەبردنی زمان و ڕێنووسی کوردی و سووککردنی و دوور خستنەوەی خەڵکە لە فێربوونی ئەو زمانە. "دکتۆر بەختیار سەجادی نووسەر و شارەزای زمانی کوردی تەلەفیزیۆنە کوردییەکانی حکومەت بە زمانکوژ ناو دەبات و دەڵێت ئەم کەناڵانە نەک کار بۆ گەشەپێدانی زمانی کوردی ناکەن، بەڵکوو ناوەرۆکەکەیان بریتییە لە هەندێک شتی گاڵتەجاڕانەی کە ٥٠٠ ساڵ لەمەوبەر لە ئەورووپا لە شانۆکاندا بەڕێوە دەچوو." (پەیسەر، ٢٠١٧)

ڕێگریکردن لە دانانی ناوی کوردی و هەروەها ناوی وەرگیراو لە زمانە غەیرەفارسییەکانی دیکە لەسەر کەلوپەلی بەرهەمهێنراو یا لەسەر ناوی دوکان و پاساژ و شوێنی جۆراوجۆری دیکە، تەنانەت کۆسپ دروستکردن لەبەردەم دانانی زۆرێک لەو جۆرە ناوانە لەسەر منداڵان، ڕوویەکی دیکەی ئەو دژایەتییەی دەسەڵاتداران لەگەڵ برەوپەیداکردنی وشەی ئەو زمانانە و پەلهاویشتنیان بۆ چاپەمەنی و ڕاگەیەنە سەرانسەرییەکانی ئێرانە. لە کاتێکدا لە دوای هاتنە سەرکاری کۆماری ئیسلامی و بە ویستی ڕێبەران و کاربەدەستانی ئەو دەسەڵاتە، بە هەزاران وشە و دەستەواژەی دیکە لە زمانی عەرەبییەوە هاتوونە نێو زمانی فارسی، وەرگرتنی وشە لە زمانەکانی کوردی، بەلووچی و

لوڕی و هتد و دانانیان وەک ناو لەسەر شەقام و مەیدان و کۆڵان و دوکان و بنکە و ناوەندی کولتووری، دژایەتیی لەگەڵ دەکرێ و، تابلۆی ناوەکان لە لایەن "اداره اماکن" کۆ دەکرێتەوە. هەروا بزانە عەرەبی، زمانێکی ئێرانییە و، زمانەکانی کوردی، بەلووچی و لوڕی، نائێرانین یا ئاخێوەرانیان ئێرانی نین. "گۆڕینی ناوی کوردیی ژمارەیەک لە گوندەکان، کانیاوەکان، کێوەکان و شوێنە مێژووییەکانی کوردستان و دانانی ناوی ناکوردی لە جێگایان، هەوڵێکی دیکەی کاربەدەستانی ئێرانە کە ئەگەر مەبەستی گۆڕین و شێواندنی دێمۆگرافیی ناوچە کوردستانییەکانیشی لەپشت نەبێ، سڕینەوەی بەرەبەرەی ناوە کوردییەکان و جێگیرکردنی ناوی ناکوردی لەجێی ئەوانی مەبەستە." (ڕێکخراوی مافی مرۆڤی کوردستان، ٢٠١٧)

جەوهەر و نێوەرۆکی ڕەگەزپەرستانە و تاکزمانیی سیاسەتی زمانیی دەسەڵاتی ئێران ئەو کاتە بێ پەردەتر خۆی دەردەخا کە پرسی خوێندن بە زمانە غەیرەفارسییەکان، لەژێر گوشاری ئەو نەتەوانەدا، بەرەوڕووی مەجلیس و سەرۆککۆمار و دەوڵەت دەبێتەوە و لە باس و بەڵێنی هێندێک نوێنەرانی مەجلیس و بەرپرسانی دەوڵەتیدا جۆرێک نەرمی نواندن و ڕووی خۆش بەو داوایانە نیشان دەدرێ. لەم جۆرە کاتانەدا فەرهەنگستانی زمان و ئەدەبی پارسی دەبێتە پێشەنگی دژایەتی لەگەڵ ئەو جۆرە نەرمی نواندنانە و، وریایی دەدا بە گەورە کاربەدەستان. ئەندامانی ئەو فەرهەنگستانە ئەم جۆرە داوایە، بە "وارداتی" (لە دەرەوەی وڵاتەوە هاتوو)، مەترسی بۆ سەر زمانی فارسی و پیلان بە مەبەستی لاوازکردنی، مەترسی بۆ سەر یەکپارچەیی خاکی ئێران و گەڕانەوە بۆ دواوە و ملدان بۆ دواکەوتوویی دەناسێنن:

"گومانم نییە کە ئەو باسە لە دەرەوەی وڵاتەوە بۆ ئێران هاتووە. پێشتر ئەم مەسەلەیە لە هیندوستان لەلایەن ئینگلیزەوە تاقی کرایەوە و ئەمڕۆش ئینگلیز و وڵاتانی باکووری ئێرانن کە دەیانەوێ ئەم پرسە بخەنە نێو ئێران. باشترین ئامراز بۆ ڕاگرتنی نەتەوەیەک لە دواکەوتوییدا، کەمتەرخەمی لە ئاست زمانەکەیەتی. ئەگەر بمانەوێ

زمانەکانی دایک وەک زمانی زانستی و فێرکردن بەکار بێنین، بە دڵنیاییەوە دەگەڕێینە دواوە کە ئەمە مەسەلەیەکی مەترسیدارە و بۆنی پیلانی لێ دێت." (موجتەبایی، ٢٠١٤)

"ژمارەیەک وا بیر دەکەنەوە کە هۆگری بە قەومییەتێک واتە خوێندن بە زمانی ئەو قەومە، بەڵام ئەمە بابەتێکی زۆر مەترسیدارە. ئێمە لە ئێران شانسمان هەبوو کە فیردەوسییەکی گەورە توانیویێتی بناغەیەکی مەحکەم بۆ زمانی فارسی پێک بێنێ و ئەمڕۆ ئێمە لەتەنیشت دینی ئیسلام شانازی بە زمانێکی وەها دەکەین." (نیساری، ٢٠١٤)

پێوەری فێرکاریی فەرهەنگستانی زمان و ئەدەبی فارسی، زمانی پێوەر (معیار) ە. دیارە زمانی دیکەش هەن کە جێگەیان ڕوونە، بەڵام ئەوەی دەبێ پێی بخوێندرێ، زمانی فارسییە ... نەکا لە کیسەی سامانە نەتەوەیی‌یەکانی وەک زمانی فارسی بۆ سەرکەوتنە کاتی و بێ ئاکامەکانی ئەم باڵە و ئەو باڵ، خەرج بکەین." (حەدداد عادل، ٢٠١٤)

٢- ٣ ناکامیی سیاسەتی تاکزمانی لە پێکانی ئامانجەکانیدا:

سیاسەتی تاکزمانی هەر لە سەردەمی ڕەزاشاوە تا ئێستا لە خزمەت ئایدۆلۆژیای بنیاتنانی "یەک وڵات – یەک نەتەوە"دا بووە. وەدیهێنانی ئەو ئامانجەش، سڕینەوەی شوناسی جۆراوجۆری نەتەوەیی و زمانی و، وەک یەک لێکردنی دانیشتووانی ئێرانی پێویست بووە. بۆ ئەوەی دانیشتووانی ئێران لە "نەتەوەی ئێران"دا قاڵ ببنەوە و، ئەو نەتەوەیەش خاوەنی یەک زمان- زمانی فارسی – بێت، تواندنەوەی زمانەکانی دیکە لە زمانی فارسیدا یا سەرکوت و لاوازکردن و پشتگوێخستنیان لە پێناوی سەردەست هێشتنەوەی زمانی فارسیدا، هەروەها بەسەردا سەپاندنی شوناسی نەتەوەیی بە زۆر دروستکراوی ئێرانی بە سەریاندا، بە ئاسایی و سروشتی زانراوە.

١٠٠ ساڵی تەواوە زمانە غەیرەفارسییەکانی ئێران لە سۆنگەی ئەو ئایدۆلۆژیایە و مەزنیخوازیی نەتەوە و زمانی فارسیدا، سەرکوت

دەکرێـن و پشـتگوێ و پەراوێـز دەخرێـن. " ئێـران، نیشـتمانێکی خـاوەن زۆر جۆراوجۆریـی نەتەوەیـی، قەومـی و زمانییـە. جۆراوجۆرییـەک کـە زیانێکـی زۆری لـە ئەزموونی سـەد ساڵ سیاسـەتی یەکسانکردن دیتـووە. ئێسـتا و بـە بـەراورد لەگـەڵ سـەد سـاڵ لـەوە پێـش، ژمارەیـەک زمـان و دیالێکتـی بـاوی ئێـران بـە هـۆکاری جیـاواز لەنێـو چـوون یـا لەگـەڵ مەترسـیی لەنێوچـوون بـەرەوڕوون." (عەلـەوی، ٢٠١٤)

١٠٠ سـاڵە ئەوەنـدەی زمانـی فارسـی پشـت ئەسـتوور بـە یاسـای وڵات، سیاسەتی زمانی و سەرچاوەی دارایی و ئیمکاناتی بێ دریغی دەسەڵات، خزمەتـی دەکـرێ و بـواری گەشـەکردن و پەرەگرتنـی بـۆ دەڕەخسـێندرێ، لەو ١٠٠ ساڵەدا هـەر بەو ڕادەیـەش دژایەتیی زمانەکانی دیکە کراوە. خەسارناسـی و بـەراوردی ئـەو زیانـە زۆرانـەی زمانـە نافارسـییەکان، لـە سـۆنگەی ئـەو سـەرکوتە زمانییـە تووشـیان هاتـووە، بەدواداچـوون و توێژینـەوەی تایبـەت و تێر و تەسـەل، دەخوازێ. زمانـی فارسـی، وەزارەتـی پـەروەردە و فێرکـردن و وەزارەتـی خوێندنـی بـاڵا و فەرهەنگسـتانی زمـان و ئەدەبییاتـی فارسـی و سـەدان زانکـۆ و دەیـان دامـەزراوەی تایبەتیـی دیکـەی هـەن کـە بـە شـێوەیەکی بـەردەوام خزمەتـی دەکـەن، قامووسـی وشـەکانی دەوڵەمەنـد دەکـەن، توێـژەران و زمانەوانـان بـۆ توێژینـەوەی زانسـت دەربـارەی بـوار و ئاسـتە جیاوازەکانـی ڕادەسـپێرن، زمانـەوان و کادیـر و شـارەزای تایبـەت بـۆ خزمەتکردن و نوێکردنـەوە و، مەیدانداریـی زمانەکە لـە ئاستی جیهانیدا پێدەگەیەنن. بـەڵام زمانـە سـەرکوتکراوەکان، بێجگـە لـە هۆگریـی ئاخێـوەران بـە زمانەکەیـان و خزمەتـی دڵسـۆزانە و خۆبەخشـانەی ژمارەیەکـی سـنووردار زمانـەوان، توێـژەر، فەرهەنگنـووس، نووسـەر، وەرگێڕ، شـاعیر و هتـد، ئیمکانێکـی وایـان نییـە. بـەو حاڵەشـەوە ئـەو جـۆرە کەسـانە بـەردەوام لەگـەڵ هەڕەشـەی گرتـن و لێپێچینـەوەی کاربەدەسـتان بـەرەوڕوون.

گرتـن و ڕاوەدوونانـی ڕۆشـنبیران، نووسـەران، زمانەوانـان و چالاکانـی کولتووریـی نەتـەوە غەیرەفارسـەکان، بەتایبەتـی کوردەکان و، کەنـد و کۆسـپ دروسـتکردن بـۆ مامۆسـتایان و فێرکارانـی زمانـی دایـک و،

ڕێگری لە تێکۆشان و خزمەتیان بە زمانەکەی خۆیان، لایەنێکی دیکەی ئەو سەرکوتە زمانییەیە کە کاربەدەستان هیچ کات لێی غافڵ نەبوون. هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنە کولتوورییەکان لە شارەکانی کوردستان، داخستنی گۆڤار و بڵاوکراوە کوردییەکان، ڕێگری و کۆسپ ساز کردن بۆ خوێندنگەکانی فێربوونی خوێندنەوە و نووسینی زمانی کوردی، بانگکردنی چالاکانی بواری خزمەتی زمانی کوردی بۆ ناوەندە ئەمنییەتییەکان و دروستکردنی پەروەندە (دۆسیە) بۆیان بووە بە شتێکی ئاسایی. "ئەم ڕەوتە بۆ دوو پارێزگەی کرماشان و ئیلامیش پەلی هاویشتووە. بەتایبەتی دوای گەشانەوەی هەستی نەتەوەیی و شوناسخوازانەی خەڵک لەو دوو پارێزگایە و ناکامیی کۆماری ئیسلامی لە دنەدانی هەستی ئایینیی ئەو خەڵکە کە زۆرایەتییەکەیان شیعە مەزهەبن، ئەو گرتن و ڕاوەدوونانەی چالاکانی بواری زمان و ڕۆشنبیری زیادی کردوە." (قورەیشی، ٢٠١٩) ئەم گوشارهێنان و بەربەست دروستکردنە تەنانەت گەیشتووەتە شار و ناوچە کوردنشینەکانی خوراسانی باکووریش.

داوای خوێندن بە زمانی دایک و بەرزکردنەوەی دەنگی نارەزایەتی بەرانبەر ستەم و سەرکوتی زمانی، لەنێو هەموو نەتەوە غەیرەفارسەکاندا لە زیادبووندایە. لە گۆڤار و بڵاوکراوە و ماڵپەڕەکانی چالاکانی کولتووریی سەر بەو نەتەوانەدا، هەروەها لە تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان، زۆر نووسین، داواکاری، توێژینەوە و، بابەت لەبارەی سەرکوت و هەڵاواردنی زمانی بڵاو دەبنەوە. هەموو ساڵێ لە سەروبەندی ڕۆژی جیهانیی زمانی دایکیدا، چالاکیی جۆراوجۆر بەتایبەتی لە زانکۆکانی وڵاتدا، لەلایەن مامۆستایان، خوێندکاران، نووسەران و تێکۆشەرانی دیکەی بواری کولتووریی ئەو نەتەوانەدا وەڕێ دەخرێن کە نێوەرۆک و پەیامی سەرجەمیان نارەزایەتی دەربڕین لە سیاسەتی زمانیی کۆماری ئیسلامی و پێداگرتنەوە لەسەر مافە زمانییەکانی خۆیانە. بزووتنەوەی داوای بە فەرمی ناسینی زمانە نافارسییەکان و مافی خوێندن بەو زمانانە، بە ڕادەیەک پەرەی گرتووە کە بەربژێرەکانی هەڵبژاردنی

سەرۆک‌کۆماری و مەجلیسی ئێران، بۆ کۆکردنەوەی دەنگ لەنێو نەتەوە نافارسەکان، ئاوڕ لەو داواکارییانە دەدەنەوە و بەڵێن دەدەن ئەگەر لە هەڵبژاردندا سەر بکەون، بۆ جێبەجێکردنیان تێ بکۆشن. بەڵام هەتا ئێستاش سیاسەتی زمانیی ئێران هەروا نەگۆڕ ماوەتەوە و کەمترین ئامادەیی بۆ چاوپێداخشاندنەوەی لە دەسەڵاتی ئێراندا، بەدی ناکرێ. ئەمەش وای کردووە، کاریگەریی نەرێنیی لەسەر "هەستی خۆ بە ئێرانیزانین"ی نەتەوە نافارسەکان هەبێ و "ئێرانیبوون"ی خۆیان لەگەڵ بێبەشی لە مافە زمانییەکانیان و سەرکوت و سڕانەوەی شوناسی نەتەوەییی خۆیان بە یەکسان بزانن.

ئەنجام:

١- ئێران وڵاتی "یەک نەتەوە و یەک زمان" نییە، وڵاتێکی فرەنەتەوە و فرەزمانە. ئایدۆلۆژیای بە زۆر و ساختەکاری دروستکردنی "نەتەوەی ئێرانی" کە زمانەکەی فارسییە، هەتا ئێستاش وەک سەرچاوەی دەستوور و یاساکانی وڵات و سیاسەتە بنچینەیی‌یەکانی دەسەڵات ماوەتەوە، لەسەر بناغەی سڕینەوەی شوناسی زمانی و نەتەوەییی پێکهاتە غەیرەفارسەکان دامەزراوە.

٢- سیاسەتی زمانیی ئێران، سیاسەتێکی تاکزمانییە و جەوهەرێکی سەرکوتکەرانە و چەوسێنەرانەی هەیە. ئەو سیاسەتە نە دەگەڵ ڕاستییەکانی پێوەندیدار بە پێکهاتەی نەتەوەیی و زمانی ئێران دەگونجێ، نە لەگەڵ ڕۆحی سەردەمییانە و دێمۆکراتی و دادپەروەرانەی پەسندکراوە جیهانییەکانی تایبەت بە مافی مرۆڤ و مافە زمانییەکان.

٣- گۆڕانی ڕێژیمی سیاسی لە ئێران، نەبووەتە هۆی پێکهاتنی گۆڕان لەو سیاسەتە زمانییەدا کە بۆ سەدەیەک دەچێ نەتەوە غەیرەفارسەکان بەدەستییەوە دەناڵێنن. ئەم ڕاستییەش دەیسەلمێنێ کە ڕێژیمە سیاسییەکانی ئێران، پاشایەتی بن یا کۆماری، لائیک بن یا دینی، داننان بە فرەنەتەوەیی و فرەزمانیی پێکهاتەکانی ئێران و بە ڕەسمی ناسینی مافەکانیان، بە مەترسی بۆ سەر یەکپارچەییی ئەو

وڵاتـە دەزانـن و دژ بـەم ویسـتە ڕەوایـە دەوەسـتنەوە.

٤- سـەرەڕای مکوڕبوونی دەسـەڵاتی سیاسیی وڵات لەسـەر سیاسـەتی تاکزمانی و پشتبەستنی بە سەرکوت و دەمکوتی داواکاران و خوازیارانی مافە نەتەوەیی و مافە زمانییەکان، داوای بە ڕەسمی ناسینی زمانە نافارسییەکان، لە ڕیزی پێشەوەی ویستەکانی بزووتنەوە نەتەوەیی‌یەکان، بەتایبەتـی بزووتنـەوەی نەتەوەیـی کـورددا بـووە. ئـەم داوایـە لەنێـو نەتەوەکانی تورکی ئـازەری، بەلـووچ، تورکمەن و عەرەبیشـدا ڕووی لـە زیادبـوون کـردووە.

٥- سـەپاندنی زۆرەملیی سیاسـەتی تاکزمانی و درێژەپێدانی بۆ مـاوەی یـەک سـەدە، ئەگـەر سـەردەمانێک بووبێتـە هـۆی ڕەگاژۆییی گیانـی "ئێرانیبـوون" لەنێـو هێندێـک توێـژی نەتـەوە نافارسـەکان و، زمانـی فارسییان بە هۆکاری جۆراوجۆر خستبووە سەرووی زمانەکەی خۆیان، ئێسـتا ڕەوتێکـی پێچەوانـە لەنێـو ئـەو نەتەوانـەدا دەسـتی پـێ کـردووە. بەردەوامیـی زۆرەملیانـەی سیاسـەتی تاکزمانـی، پتـر هانـی ئـەم ڕەوتـە پێچەوانەیـە دەدا. بـەم جـۆرە سیاسـەتێکی زمانـی کـە بـە ئامانجی پاراسـتنی یەکپارچەیـی وڵات و ئاسایشـی نەتەوەیـی، بـەکاری دێنـن، بۆخـۆی دەبێتـە هەوێنـی لـە مەترسـی خسـتنی یەکپارچەیـی ئێـران.

سەرچاوەکان:

سەرچاوە کوردییەکان:

- ئەحمەد، قـادر فەتـاح ئەحمـەد، ٢٠١٠، خوینـدن بـە زمانـی کـوردی لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتاندا، (نامـەی ماسـتەر)، زانکۆی سەلاحەدین

- جامبـاز، تـارق جامبـاز، ٢٠١٤، بوونـی نەتـەوە و سیاسـەتی زمـان، بڵاوکـراوەی ئاکادیمیـای کـوردی، هەولێـر، چاپخانـەی حاجـی هاشـم

— سـورخی ڕەحیـم، ٢٠١٩، گوتـاری جەوهەرخوازانـەی تاکزمانـی لـە ئێرانـدا، لـە داگیرکردنـی کوردسـتانەوە بـۆ بەدامەزراوەیـی کردنـی زمانـی فارسـی تێیـدا، گۆڤـاری" تیشـک"، ژمـارە ٥٢، سـاڵی ٢١.

— سـەعید، ئیسـماعیل عەبدولڕەحمـان سـەعید، ٢٠٠٩، ناسـیۆنالیزمی

ئێرانی (١٩٤١ - ١٩٠٦)،
(نامەی ماستەر)،
زانکۆی سەلاحەدین.
– کالفی، لویس جان کالفی، ٢٠١٢، شەڕی زمان و سیاسەتی زمانی، (وەرگێڕانی بەهادین جەلال)،
هەولێر، دەزگای موکریانی.
– هەروتی، سەعدی عوسمان هەروتی، ٢٠٠٧، بزاڤی ڕزگاریخوازی نیشتیمانی لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتدا (١٨٨٠- ١٩٣٩)،
بڵاوکراوەی ئاکادیمیای کوردی، هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم.

سەرچاوە فارسییەکان:

– احمدی پور طاهره، (٢٠١١)،
به سوی چارچوب سیاست زبان ملی، زبان شناخت، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، ، شماره اول، بهار و تابستان ١٣٩٠،
- سیف الدینی سالار، ٢٠١٥، جمع آوری شاخص های زبانی در سرشماریها: اری یا خیر؟ شبکه مطالعات سیاست گذاری عمومی، مرکز بررسی های استراتژیک ریاست جمهوری، ٩مهر ١٣٩٤
– متن کامل قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران همراه با اصلاحات سال ١٣٦٨، انتشارات "تاریخ ما".
– میکه، هردی مهدی میکه، ٢٠١٩، سیاست ایران در قبال کردها، (١٢٩٩- ١٣٢٠ش/١٩٢١- ١٩٤١م)،
دانشگاه سلیمانیه.
– ناظمی امیر، ٢٠١٨، سیاست زبان در جمهوری اسلامی ایران: پیشنهادهای سیاستی در خصوص زبان و زبان آموزی، فصلنامه سیاست راهبردی سیاست گذاری عمومی، دوره٨، شماره ٢٦، بهار ١٣٩٧

سەرچاوەی ئینگلیزی:

Anthony J. Liddicoat، 2012، Richard B. Baldauf and
Language Planning in Local Contexts: Agents، Contexts and Interactions،
Page Range: 3–17
https://www.degruyter.com/view/title/551118

سەرچاوە ئەلکترۆنییەکان:

کوردی:

– قازی حەسەن، ٢٠١٧، فرەزمانی لە کوردستان (چاوپێکەوتن)، ماڵپەڕی ڕوانگە. لینک:
http://ruwange.blogspot.com/201701//blog- post_19.html
– سورخی رەحیم. ٢٠١٨، پلان و سیاسەتی زمان و گرفتی دەوڵەت
– نەتەوەسازی لە ئێران، ماڵپەڕی پێنووس، لینک:
http://www.penus.krd/index.php/ckb/2018- 04- 02- 19- 11- 33/item/219- 2018- 09- 02- 18- 56- 38
– دەسەڵات هەڕەشە لە زمانی کوردی دەکات، ٢٠١٧، ڕیپۆرتاژی ماڵپەڕی پەیسەر، لینک: دۆخی زمانی کوردی لە رۆژهەڵاتی کوردستان:
(peyserpress.com)
– ڕاپۆرتی ڕێکخراوی مافی مرۆڤی کوردستان، ٢٠١٧/١١/٨، ماڵپەڕی ڕێکخراوی ناوبراو،
kmmk.info

فارسی:

- امنستی انترناشنال، ٢٠٠٨، "ایران: تعدی های حقوق بشری علیه اقلیت کرد"، گزارش سال ٢٠٠٨، لینک:
https://www.iranrights.org/fa/library/document/444/iran-human- rights- abuses- against- the- kurdish- minority
– اساسنامه فەرهنگستان زبان و ادب فارسی،
https://apll.ir

– طرح تدریس زبان مادری، «زیر سر انگلیسی‌ها» است، سایت رادیو زمانه، لینک:
https://www.radiozamaneh.com/122246
– قوریشی کاوه، ٥ دی۱۳۹۸ (۲۰۱۹)،
سرکوب گفتمان هویت‌خواهی قومی در کرمانشاه و ایلام، سایت ایران انترناشنال، لینک:
https://iranintl.com
- علوی شاهد، ٢٠١٤، آموزش به زبان مادری در ایران و توهم جدایی طلبی، سایت فارسی بی. بی.سی، لینک:
https://www.bbc.com/persian/blogs/2014140219/02/_l44_nazeran_mothertongue_iran
- بررسی پیشینه تاریخی اقوام مختلف: تات قوم بومی خراسان که به زبان فارسی تکلم میکنند، روزنامه خراسان، ۲۳ شهریور ۱۳۸۸، شماره ٢٤٦، لینک:
https://fa.wikipedia.org/wiki/

***

(ئەم توێژینەوەیە لە گۆڤاری «تیشک»، ژمارە ٦١، پاییزی ۲۰۲۱دا بڵاو بووەتەوە.)

فێرکردنی زمانی دایک
له خزمەت به هێزکردنی شوناسی نەتەوەییدا

زمانی دایک، زمانی نەتەوەیی:

زمانـی دایـک بـۆ ئێمـەی کوردسـتانی لـە نێوخـۆ و دەرەوەی وڵات، زمانـی کوردییـە. واتـە زمانـی دایـک بـۆ ئێمـە، زمانـی نەتەوەییمانـە. چونکـە تێکـەڵاوی و ژیانی هاوبـەش پێکـەوە نان لەنێو خەڵکی ئێمە لـە گـەڵ ژن و پیـاو لـە زمـان و نەتەوەکانـی دیکـە، بـە هـۆی کولتـووری، ئایینی و هتد ئەوەندە زۆر نییە و زمانی دایکی لـە سەتا ٩٠- ئەگـەر نەڵێم زیاتـر- ی ئێمـە زمانـی نەتەوکەمـان واتـە زمانـی کوردییـە.

خوێندن به زمانی دایک:

مەبەست لە خوێندن بە زمانی دایک، بـە فەرمـی ناسرانی زمانێک یا چەند زمانی دیاریکراو لە لایەن دەسەڵاتی وڵات و، ملدان و هاوکاری کردنـی دام و دەزگا فەرمییەکانـی وڵات بـە ئامانجـی بەرێوەچوونـی سیستەمی پەروەردە و فێرکردن واتـە خوێندن بەو زمانانـە، لـە جۆغرافیا یا هەرێم و ناوچەی دیاریکراو دایـە.

ئەگەرقبـووڵ بکـرێ کـوردی ببێتـە زمانـی خوێنـدن، پێویسـتە کتێبـی خوێندن بـە کوردی هەبێ، مامۆستای کورد یا کوردیزان وانـە بڵێنـەوە، وانـە گوتنـەوە بـە کـوردی دەبێ، تێچووی خوێندنەکـەش لە دابینکردنی قوتابخانـەوە هەتا دەگاتـە چاپی کتێب و ڕاهێنانی مامۆستا، حکومـەت لێی بەرپرسیار دەبێ. نـەک هـەر لـە قۆناغـی سـەرەتایی بەڵکـوو لـە قۆناغی ناوەندی و زانکۆشدا ئەوە بەردەوام دەبێ. ئەم خوێندنە، شتێک نابـێ لـە دەرەوەی سیسـتەمی پـەروەردەی وڵات، بەڵکـوو بەشـێک دەبـێ لـە سیسـتەمی پـەروەردە و فێرکردنی وڵات. بۆ ئەوەش پردێکی پێوەندی

هەبێ بۆ لێک تێگەیشتن لە نێوان ئاخێوەری ئەو زمانە و خەڵکی ئەو هەرێم و ناوچانەی بەو زمانە دەخوێنن، لە گەڵ دام و دەزگای حکومەتی، پەروەردەیی و زانستیی سەرانسەری ولات و هەر وەها لە گەڵ خەڵکی بەشەکانی دیکەی ئەو ولاتە کە زمانێکی دیکەیان هەیە، زیاتر زمانێک کە پێشتر لەو وڵاتە وەک زمانی هاوبەش بەکار هاتووە، یا تاکە زمانی فەرمی بووە، لە پەنا زمانی خەڵکی ناوچەکە دەخوێندرێ. دیارە پرسی چەند زمانی و بە فەرمی ناسینیان یەک جۆر چارەسەری نییە و، بە پێی وڵات و سیستەمی سیاسی، مۆدێلی جیاوازیش هەیە.

خوێندن بە زمانێک باشترین جۆری بە فەرمی ناسینی زمانێکە، چونکە:

ـ زمانەکە لە ڕووی زانستی و پەروەردەییەوە گەشە دەکا، ناچارە خۆی ئەرکدار بکا کە وەڵامدەری پێداویستییە زانستیی و فێرکارییەکان بێ. کە خوێندن بە کوردی بوو، زمان پەل دەکێشی بۆ هەموو بوارەکان وەک ئەدەبیات، زانستە کۆمەڵایەتییەکان بۆ نموونە مێژوو، جۆگرافیا، زمانەوانی و هتد، هەر وەها زانستەکانی وەک زیندەوەرناسی، بیرکاری، کیمیا، فیزیا، ئەندازیاری، بیناسازی، کۆمپیوتێر و هتد.

ـ پێگە و جێگەی زمان لای ئاخێوەری زمانەکە دەچێتە سەر. چونکە دەبینێ وەک زمانەکانی دیکە پێی دەخوێندرێ و بڕوانامە بەو زمانە ئیعتیباری هەیە. ئەو بڕوایەی لە لا دروست دەبێ کە گرنگیی زانستی و سیاسیی لە زمانەکانی دیکە کەمتر نییە.

ـ بەو هۆیەوە کە زمانەکە پێی دەخوێندرێ، دەچێتە نێو هەموو چینێک و لای هەموو تاکێک. نەک هەر لە ڕووی زانستی و فێرکارییەوە دەوڵەمەند دەبێ و گەشە دەکا، بەڵکوو لە ڕووی چەندایەتییشەوە، لە ڕووی ژمارەی ئەو کەسانەی ناچار دەبن بەردەوام لە گەڵ ئەو زمانەدا بژین، پەرە دەستێنێ.

ـ خوێندن بە زمانێک لە دەسپێکی چوونە قوتابخانەوە، لە ڕووی دەروونی و عاتفییەوە، بەستراوەیی و هۆگری و سۆزداری بەرامبەر

ئـەو زمانـە و خەڵکێـک کـە بـەو زمانـە قسـە دەکـەن، لـەو کەسـەدا کـە پێـی دەخوێنـێ دروسـت دەکـەن. واتـە بـە شـیوەیەکی نـەرم و بـەرە بەرە، خۆشەویستیی زمانەکە و هۆگری بەو سەرزەوییەی زمانەکە هی ئەوێیـە و خەڵکێـک کـە بـەم زمانـە قسـە دەکـەن، لـە هەسـت و نەسـتی خوێندەوارەکـەدا دەچێنـن.

دیـارە ئـەم خاڵـە ئەرێنیانـە لایەنـی نەتەوەیـی و شوناسـخوازانەیان هەیـە. بـەڵام لـە ڕووی زانسـتی و پەروەردەییشـەوە، خوینـدن بـە زمانـی دایـک دەبێتـە هـۆی خێراتربوونـی پرۆسـەی وەرگرتـن و فێربـوون لای فێرخـواز، کەمبوونـەوەی خۆدزینـەوە لـە چـوون بـۆ قوتابخانـە و دەسـتهەڵگرتن لـە خوینـدن، هـەر وەهـا زیاتربوونـی ژمـارەی دەرچـووان و چوونەسـەری ڕاندومانـی خوێنـدن و فێرکـردن.

بەردەوامیی بێبەشیی نەتەوەی کورد لە مافی خویندن بە زمانەکەیان و ئەرکمان:

لـە دوو پارچـەی کوردسـتان، ڕۆژهـەڵات و باکووری کوردسـتان، خوێنـدن بـە زمانـی کـوردی، هـەر وا قەدەغەیـە. لـەو دوو بەشـەی کوردسـتان، منداڵـی کـورد لـە هەمـوو قۆناغەکانـی خویندنـدا لـەو مافـە بێبەشـە کـە بـە زمانـی خـۆی بخوێنـێ. ئەمـەش لـە کاتێـک دایـە کـە هیـچ بڕیارنامـە و پەسـندکراوێکی نێودەوڵەتـی، ڕەوایـی بـەو بێبەشکردنە نـادەن و بـە پێچەوانـەوە، پەیماننامـە نێودەوڵەتییـەکان، ئـەم مافـە (خوێنـدن بـە زمانـی دایـک و لـە بازنەیەکـی گەورەتـردا، خوێندنـی نەتەوەیـەک یـا کەمایەتییەکـی نەتەوەیـی بـە زمانەکـەی خـۆی)،

بـە مافێکـی مرۆیـی و سـەرچاوەگرتوو لـە پەسـندکراوە نیودەوڵەتییـەکان دەزانـن. دیـارە ئـەم بێبەشـکردنە لـە سیاسـەتێکی شۆڤێنیسـتی و ڕەگەزپەرستانەی دەسـەڵات و ڕێژیمـی سیاسـیی ئـەو وڵاتانـەوە سـەرچاوە دەگـرێ کـە کوردسـتانیان بـە سـەر خۆیانـدا دابـەش کـردوە.

دیارە وەنەبێ ئـەو ڕێژیمانـە هـەر تەنیا مافی خوێندن بە زمانی کوردییان بـە ڕەسـمی نەناسـیبێ، هـەر لـە جێدا ئەمەیـان قبـووڵ نییـە کـە کوردیـش

نەتەوەیەکە و ئەو مافەیان هەیە لە سەرنیشتمانەکەی خۆیان ـتەنانەت لە چوارچێوەی ئەو ولاتانەی بەسەریاندا دابەش کراون ـ خۆیان بەڕێوە ببەن، حکومەتی ناوچەیی خۆیان هەبێ، کاروباری خۆبەڕێوەبردنیان بە زمانی خەڵکی ناوچەکە بێ و هتد. جا دیارە کاتێک مافی ئەوەیان پێ ڕەوا نەبینن کە شار و ناوچە و خەڵکی خۆیان بەڕێوە ببەن، لە دەسەڵاتە گشتی و سەرانسەرییەکەشدا، ڕێگای هاوبەشیکردن و گرتنە دەستی پۆستی سەرەکیان پێ نادەن. ئێران و تورکیە ئەگەر لە زۆر شتیشدا لێک جیاواز بن، لەوەدا وەک یەکن کە حاشا لە بوونی نەتەوەی دیکە لە ولاتەکەیاندا دەکەن. لە ڕوانگەی ڕێژیمەکانی ئەو دوو ولاتەوە، ئێران ولاتی نەتەوەیەکە بە ناوی ئێران کە زمانەکەی فارسییە. تورکیەش ولاتی نەتەوەی تورکە کە زمانەکەی تورکییە!

لە عێراق هەر لە کۆنەوە مافی خویندن بە زمانی کوردی هەبووە، واتە لە سەردەمی ڕیژیمی شایەتییەوە، دواتر لەگەڵ ئەو هەمووە سیاسەتی دڕندانەش کە حکومەتی بەعس بەرامبەر بە کوردستان و نەتەوەی کورد هەیبوو، بەڵام مافی خوێندن بە زمانی کوردی هەر مایەوە. لە دوای ڕاپەڕینی ١٩٩٠ و پێکهاتنی حکومەت و پارلمانی کوردستان، زمانی کوردی دەرەتانی ئەوەی بۆ پێک هات کە لە هەموو بوارەکاندا، کاری پێ بکرێ و گەشە بکا و وەک زمانی سەرەکیی دەسەڵات و دام و دەزگای رەسمی، زۆرترین پێشکەوتن بە خۆیەوە ببینێ.

دیارە لە سووریەش لەو کاتەوە کە ئەو ولاتە هاتووەتە سەر نەخشەی سیاسیی جیهان، هەر عەقڵیەتێکی لەو چەشنە زاڵ بووە: سووریە، ولاتێکی عەرەبییە و یەک نەتەوەی لێ دەژی و یەک زمانی هەیە ئەویش زمانی عەرەبییە! تەنیا لەم ساڵانەی دواییدا، کە بە هۆی شەڕی نێوخۆیی لە سووریە، دەستی حکومەت لە ناوچە کوردییەکان کورت بووەتەوە و هیزی کوردی ڕۆژاڤای کوردستان بەڕێوە دەبەن، دەرفەت بۆ منداڵانی کورد ڕەخساوە بە زمانی خۆیان بخوێنن.

ئایا گۆڕانێک بە ڕێگاوەیە؟

لە ماوەی ٧٥ ساڵی ڕابردوودا حکومەتەکان لە ئێران و تورکیە چ ئالوگۆڕێکیان لەم بارەیەوە لە سیاسەتی خۆیاندا پێک هێناوە؟

لە ئێران و ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لە لایەن حکومەتەوە گۆڕانێک بە سەر ئەم بێبەشیەی نەتەوەکان لە خوێندن بە زمانی خۆیاندا پێک نەهاتووە. ڕێژیمی کۆماری ئیسلامییش لە سەر هەمان سیاسەتی ڕێژیمی پێشوو دەڕوا کە دژایەتییە لەگەڵ مافی نەتەوەیی کورد و نەتەوەکانی دیکە. دژایەتییە لەگەڵ خویندن بە زمانانی تر جگە لە زمانی فارسی. تەنیا ئالوگۆڕێک کە لە دوای هاتنە سەرکاری ئەو ڕێژیمە پێک هاتووە لەم بارەیەوە ئەوەیە کە ساڵی ١٩٧٩ کە بۆ یەکەم جار یاسای بنەڕەتی یا دەستووری ئەم نیزامە نوێیە (کۆماری ئیسلامی) پەسند کرا، ئەسڵێکی تێدا گونجا (ئەسلی ١٥ی قانوونی ئەساسی)، کە دەڵێ: «زمان و خەتتی ڕەسمی و هاوبەشی خەڵکی ئێران زمانی فارسییە. بەڵگەنامەکان، نامەنووسین، دەقە ڕەسمییەکان و کتێبی دەرسی بەو زمان و خەتتەن. بەڵام خوێندنی زمانە خۆجێیی (محلی) و قەومییەکان لە چاپەمەنی و ڕاگەیەنە گشتیەکان و خوێندنی ئەدەبیاتی ئەوان لە قوتابخانە لە تەنیشت زمانی فارسییەوە ئازادە.» (*)

لە باکووری کوردستانیش گۆڕانێک کە دەبێ ئاماژەی پێ بکەین ئەوەیە لەم ساڵانەی دواییدا (١٠ ساڵی ڕابردوو)، وشەی کورد کە جاران بەکارهێنانی وشەکەش قەدەغە بوو، ئیستا قەدەغەی لە سەر هەڵگیراوە، ڕێگەی چاپی کتێبی کوردی دراوە، تەلەڤیزیۆنی حکومەتی بەرنامەی بە زمانی کوردی هەیە. بەڵام نە تەنیا دان بەوە دانەنراوە کە کورد نەتەوەی دووهەمە لەو وڵاتە و مافەکانیشی بە فەرمی نەناسراوە، خوێندن بە زمانی کوردییش هەروا قەدەغەیە.

چی بکەین بۆ ئەوەی لە ئامانجی خوێندن بە زمانی کوردی دوور نەکەوینەوە؟

ئەم پرسیارە کۆمەڵێک پرسیاری دیکە بە دوای خۆیدا دێنێ. بۆ وێنە مەبەستمان منداڵانی کورد لە کوردستانە یا دەرەوەی وڵات؟ ئەگەر نێوخۆی کوردستانمان مەبەستە کە لەوێ منداڵی کورد مافی بێ ئەم لاو ئەو لای خۆیەتی بە زمانی دایک بخوێنێ، وەک دەبینین ئێستا لە دوو پارچەی کوردستان منداڵی کورد لەو مافە بێبەشە و بە کردەوە ناتوانێ بەو زمانە بخوێنێ. کە وایە وەک کورد لە هەر بەشێکی کوردستان بۆ گەیشتن بەو مافە چ بکەین؟ هەتا بەو مافە دەگەین، چ ئەرکێکی پێویست هەیە، ئێستا لێی غافڵ نەبین و ئەنجامی بدەین؟ لەم بارەیەوە بۆ بنەماڵە کوردەکان لە دەرەوەی کوردستان، لە پێوەندی لە گەڵ منداڵ و زمانەکەیان چ ئەرکێک دیاری دەکەین؟ بە سەدان هەزار کورد لە دەرەوەی کوردستان، لە هەندەران، یا هەرلە تورکیە و ئێران و عێراق و سووریە، بەڵام دوور لە کوردستان دەژین. بە سەرنجدان بە دوورکەوتنەوەیان لە کۆمەڵی کوردی و تێکەڵاوییان لە گەڵ زمانانی دیکە و ناچاربوونیان بە خوێندن و قسەکردن بە زمانی دیکە، ئەوانیش مەترسیی تایبەت بە خۆیان لە سەرە کە لە بیرچوونەوەی بەرەبەرەی زمانەکەیانە.

لە نێوخۆی کوردستان، بە تایبەتی ڕۆژهەڵاتی کوردستان:

ئەلف: خەبات بۆ وەدەستهێنانی مافە نەتەوەییەکانمان، وەکوو بەستەیەکی گشتی بۆ بەڕەسمی ناسرانی ئەو مافانە لە لایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە پێویستە لە سەرخەبات بەردەوام و تەنانەت شێلگیرتر بین. دیارە حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان، بە تایبەتی حیزبی دیموکراتی کوردستان لە ڕۆژی یەکەمی دامەزرانیەوە هەتا ئێستا، بە فەرمی ناسرانی زمانی کوردی و بەکارهاتنی لە خوێندن و کارو باری حکومەتی و بەڕێوەبەری لە کوردستان، لە بەرنامەیدا هەبووە. ئەگەر لە قۆناغێک یا چەند قۆناغێکیشدا بۆ خۆی دەسەڵاتی بەدەست بووبێ، لە سەر ڕێککەوتن

و بە فەرمی ناسین و دانپێدانانی حکومەتی ناوەندی، ڕانەوەستاوە و بۆ خۆی ئەم مافەی بە کردەوە جێبەجێ کردوە. وەک سەردەمی کۆماری کوردستان و سەردەمی دوای هاتنەسەر کاری کۆماری ئیسلامی کە خوێندن بە زمانی کوردیی وەڕێ خست.

ب: داوای مافی خوێندن بە زمانی کوردی وەک داوایەکی دیاریکراو بەو هۆیەوە کە: ١) لە نێو نەتەوەکانی دیکەش، ئەم داوایە هەیە، ٢) دەستووری ئێران و ئەسلی ١٥ی قانوونی ئەساسی، مەجالێکن بۆ بەدواداچوونی ئەو داوایە، و ٣) ئەم داوایە پتر نێوەرۆکێکی حقووقی و کولتووریی هەیە تا سیاسی، پێویستە بە شێوەی «مەوریدی»یش خەباتی بۆ بکرێ. بە تایبەتی بۆ خەباتی مەدەنی و پارلمانی، ئەم داوایە دەتوانێ داواکارییەکی گونجاو بێ.

ج: فێرکردنی خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردی

کارێک کە بە خۆشییەوە چەندین ساڵە لە شارو ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان دەستی پێکردوە و بەهەزاران کەس لەم ڕێگایەوە فێری کوردی خوێندنەوە و کوردی نووسین بوون و بە زمان و ئەدەبیاتی کوردییەوە گرێ دراون. ئەمانە بە هیممەتی چالاکانی فەرهەنگی و کەسانی دلسۆزی زمان و ئەدەبیاتی کوردی و بە پشتیوانیی خەڵک و بە بێ یارمەتیی حکومەتی، کراون. هەم لاوەکانی لە زۆر شتی خراپ گێڕاوەتەوە، هەم فێری خوێندنەوە و نووسینی زمانەکەی خۆی کردوون، هەم گیان و باوەڕ و هۆگریی نەتەوەیی لە نێودا دروست کردوون. ئەمەش ئەگەرچی خوێندن بە زمانی کوردی نییە، بەڵام جۆرێکە لە خۆبەخاوەن کردن لە زمانەکە و ئامادەیی پێکهێنان بۆ خوێندن بە زمانی کوردی لە یەکەم دەرفەتدا.

ئەرکی زمانیی بنەماڵە کوردەکانی دوور لە کوردستان:

ئەو منداڵە کوردانەی دوور لە کوردستان گەورە دەبن، ئەگەر لە کۆمەڵ و وڵاتێکی ئازادیش بژین، پتر لە منداڵانی کوردستانی بندەست و بێبەش لە مافی نەتەوەیی و خوێندن بە زمانی دایک،

لە ڕووی زمانەوە مەترسییان لە سەرە. منداڵانی کوردستان ئەگەر بەزمانی خۆشیان نەتوانن بخوێنن، چونکە لە نێو نەتەوەیەکی لە حاڵی خەباتدا گەورە دەبن، بەو هۆیەوە کە ڕۆژانە سووکایەتی بە زمانەکەیان و بە ناسنامەکەیان دەکرێ، هەستی توند پێوەنووسان بە شوناسی خۆیان تێدا پێک دێ و بەردەوام سۆز و هۆگرییان بۆ زمانەکەیان زیاد دەبێ. لانیکەم ڕۆژانە قسەی پێ دەکەن هەم لە ماڵەوە، هەم لە نێو کۆمەڵ. بەڵام منداڵانی بنەماڵەی دوورکەوتۆوە لە کوردستان، دۆخێکی جیاوازیان هەیە. جگە لەوەی کە منداڵەکەیان بە زمانێکی دیکە دەخوێنێ، لە دەرەوەی ماڵ ناچارن بە زمانێکی دیکە قسە بکەن. بەرەبەرە لە کۆڕ و کۆمەڵی کوردی دادەبڕێن. ئەوانەی لە ئورووپا و ئەمریکا و کانادا و ئوسترالیان، لە ماڵەوەش کەمتر ئەندامانی بنەماڵە دەتوانن بە یەکەوە بن. بەرە بەرە لە مۆسیقا و گۆرانیی کوردی و بەرنامەی تەلەڤیزیۆنی کوردی دوور دەکەونەوە. ساڵ بە ساڵ لە ئەلفوبێی کوردی و نووسین و خوێندەوەی کوردی پتر نامۆ دەبن. ئەوەشمان لەبیر بێ، منداڵی ئەم ڕۆژگارە ئەوەندەی حەزی لە تەنیایی و کات بەسەربردن لە گەڵ موبایل و ئایپادەکەیەتی، ئەوەندە حەزی لە دانیشتن لای دایک و باب و میوان نییە. بەم جۆرە ئەگەر لەم وەزعە بێخەم بین دوای ماوەیەک دەبینین منداڵانی کورد لە دەرەوەی وڵات بە تەواوی لە زمانەکەی خۆیان دادەبڕێن. ئەمە کێشەیەکە کە من بە داخەوە مشوورخواردنێکی جیدی بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی نابینم.

دەتوانین چ بکەین؟

ئەلف: سوود وەرگرتن لە ماف و ئیمکانی خوێندنی زمانی دایک کە لە وڵاتانی ڕۆژاوایی هەیە

زۆر لەو وڵاتانە مافی خوێندنی زمانی دایکیان بۆ منداڵانی گرووپە زمانی و نەتەوەییە جیاوازەکان بە ڕەسمی ناسیوە و ئامادەن تێچووی ئەم خوێندنە دابین بکەن. بەڵام خۆ ئەو وڵاتانە بە زۆر ئەم مافە بە سەر منداڵان و بنەماڵەکانیاندا ناسەپێنن. بنەماڵە کوردەکان دەبێ بۆ خۆیان

لـە ئاسـت داهاتـووی زمانەکـەیـان و نامۆنەبوونـی منداڵانیـان لەگـەڵ زمانـی نەتەوەکەیان، هەست بە بەرپرسایەتی بکەن. بەدواداچوون بکەن، داوای مامۆستا و قوتابخانە بکەن بۆ ئەوەی لەڕۆژانێکی دیاریکراوی حەوتوودا، منداڵانیـان فێری خوێندنـەوە و نووسین بـە زمانـی کـوردی بـن.

ب: دانەبڕان لە کۆڕو کۆمەڵی کوردی و بنەماڵە کوردەکان

بۆ ئەوەی منداڵی کورد حەز و هۆگریی قسـەکردن بـە زمانـی دایکـی و فێربوونـی خوێنـدن و نووسـین بـەو زمانـەی تێدا بمێنـێ، پێویسـتە ئـەو بۆنـە و بوارانـەی ئـەو بـەو زمانـە و ئاخێوەرانـی ئـەو زمانـە دەبەسـتنەوە، بـۆی پێـک بهێنـرێ. جێـژن و بۆنـە کولتووریـیـە کوردییەکانـی وەک نـەورۆز و ٢ی ڕێبەنـدان کـە بـە بەشـداریی بنەماڵـە کـوردەکان پێـک دێـن، زەماوەنـد و بەرنامـەی هونەریـی جۆراوجـۆر، هاتوچـۆ و تێکەڵاویـی بنەماڵـە کـوردەکان، سـەفەر بـۆ کـوردستان، قسـەکردن بـە زمانـی کـوردی لـە ماڵـەوە، هـەر یـەک لەمانـە دەتوانـن ئـەو منداڵانـە تـا ڕادەیـەک لـە بازنـەی زمانـی کوردیـدا بێڵنـەوە.

ج: پێکهێنانـی خۆشەویستیی زمـان و شوناسـی نەتەوەیـی لـە منـداڵان و مێرمنداڵانـدا

ئەرکـە لـە سـەر دایـک و بـاب و گـەورەکان، هۆگـری و خۆشەویسـتیی نەتـەوە و نیشـتمانی کـورد و زمـان و کولتـووری کـوردی لـە منـداڵان و مێرمنداڵانیانـدا بـە هێـز بکـەن. ئەمـەش بەشـێکی لـە ڕێـگای هەڵسـوکەوتی ڕۆژانـە و ئـەو پێوەندییـە تایبەتیـەی لـە نێوانیانـدا هەیـە، دەکـرێ. خۆبواردنـی گـەورەکان لـە زێدەڕۆیـی لـە سـەر قامکدانـان لـە کەموکـووڕی و دیـاردە نەرێنییەکانـی دەسـەڵاتی کـوردی و حیزبـی کـوردی و کۆمەڵگـەی کوردییـش دەتوانـێ ڕێگایەکـی دیکـە بـێ بـۆ زیـان نەگەیانـدن بـەو خۆشەویسـتی و هۆگرییـە.

(*) اصل پانزدهم (١٥) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران:

زبـان و خـط رسـمی و مشـترک مـردم ایـران فارسـی اسـت. اسـناد و مکاتبـات و متـون رسـمی و کتـب درسـی بایـد بـا ایـن زبـان و خط باشد ولـی اسـتفاده از زبانهـای محلـی و قومـی در مطبوعـات و رسـانه‌های گروهـی و تدریـس ادبیـات آنهـا در مـدارس، در کنـار زبـان فارسـی آزاد اسـت.

***

ئەم باسە لە سمیناری «ڕێکخراوی جیهانیی کورد» لە فرانکفۆرت بە بۆنەی ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک (فێوریەی ٢٠١٩) دا پێشکەش کراوە.

خوێندن به زمانی زگماکی،
داننانه به بوونی میللەتێک

وتووێژ لەگەڵ مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەن زادە دا
هەڤپەیڤین: قادر وریا (٢٠ / ٢ / ٢٠١٠)

ئاماژەیەکی کورت: ساڵی ٢٠١٠ لە بەرەبەری ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک دا، هاوکار و هاندەری ڕۆژنامەی "کوردستان" بووم بۆ ئامادەکردنی پاشکۆیەکی تایبەت بە زمانی دایک. یەکێک لەو بابەتانەی لەو پاشکۆیەدا (پاشکۆی ڕۆژنامەی"کوردستان" ژمارە ٥٢٩، تایبەت بە رۆژی جیهانیی زمانی زگماکی) بڵاو ببۆوە هەڤپەیڤینێکی من لە گەڵ مامۆستا عەبدوڵلا حەسەنزادە لە بارەی وەڕێخستنی خوێندن بە زمانی کوردی لە ناوچە ئازادەکانی کوردستان (ناوچەی پارێزراو بە هۆی پێشمەرگە) بوو. وەک بایەخدانێکم بە پرسی زمان و خویندن بە زمانی کوردی وناساندنی زیاتری "کۆڕی پەروەردە و فیرکردنی سەرانسەریی کوردستان" ئەم وتووێژە دەخەمەوە بەر سەرنجی هۆگران:

«کوردستان»: لە خزمەت مامۆستا عەبدوڵلا حەسەن زادە داین بۆ ئەوەی چەند پرسیارێکی لە بارەی خوێندن بە زمانی کوردی لە رۆژهەڵاتی کوردستان بەتایبەتی لەو دەورەیەدا کە حیزبی دێموکراتی کوردستان و کۆڕی پەروەردەو فێرکردنی سەرانسەری کوردستان ئەرکی خوێندن بە زمانی کوردییان لە کوردستان بەڕێوە دەبرد، لێ بکەین. مامۆستا ئەگەر ئیجازەت لە سەر بێ پێمان خۆشە لەوەوە دەست پێ کە بکەین فکرەی خوێندن بە کوردی و کرانەوی خوێندنگەکان بە زمانی کوردی لە حیزبی دێموکراتدا چۆن دروست بوو؟

عەبدوڵڵا حەسەن زادە: ئەوە کە لەو مەرحەلەیدا خوێندنگە بە کوردی بێ بە ئیبتکارێك داناندرێ، چونکە لە دەورانی زۆر کۆنترەوە لە عێراق بە کوردی خوێندراوە و لە دەورانی جمهووریی کوردستاندا بە کوردی خوێندراوە، کەوابێ ئەمە ئەلفوبێ بوو. بەڵام با بێینە سەر ئەوەی کە بزانین چۆن بوو ئەو فکرە کرایەوە. لە سەرەتاکانی کە باس کرا لە دەفتەر سیاسیدا باس لەوەی کرا کە ئێمە (من دەفتەر سیاسی نەبووم ئەو وەختی) بێین بە کوردی بخوێنین. چونکە ئەو وەختی لە ئێران کتێب بە کوردی نەبوو، دەبوو سیستمی کوردستانی باشوور وەربگرین. بەڵام دەفتەری سیاسی هاتبووە سەر ئەو باوەڕە کە. دیسانەکە وەك زۆر شتی دیکە نەخشی ئەساسی هی شەهید دوکتور بوو کە دەبێ سەعی بکەین بۆ خۆمان موتەناسب لەگەڵ شەرایەتی کوردستانی ڕۆژهەڵات (کوردستانی ئێران) کتێب دابنێین. هەر لە ئەوەڵەوە لە ڕۆژەکان یان بڵێین لە حەفتە و مانگەکانی سەرەتای دوای سەرکەوتنی ئینقلاب، ئەو فکرە هاتە گۆڕێ و تەرتیب درا کە جەمعێك بۆ ئەو مەسەلەیە لە مامۆستایان و لەوانە کە تەجروبەیان هەیە و دەزانن کۆ ببنەوە بۆ دانانی کتێبی کوردی.

«کوردستان»: لەو بارەوە هیچ پێتان وا نەبوو کە مەسەلەکە دەبێ لەگەڵ دەوڵەتی مەرکەزی باس بکرێیا ئەسلەن ئەوە لە بەر چاو نەگیرا؟

- نەخەیر ئوسوولەن ئێمە لە زۆر شتدا ئەو نەزەرەمان هەبوو کە باشترە ئێمە کارەکانمان بکەین، لەو پێیەدا دەوڵەتی مەرکەزی لە موقابیل ئەمری واقیعدا دابنێین، نە وەك ئێمە داوا بکەین و [چاوەڕوان بین] داخوا دەوڵەتی مەرکەزی موافقەت دەکا یان نا. پێموایە کارێکی زۆر باش بوو چونکە ئێمە ئەگەر داوامان کردبا ئێستاشی لەگەڵ بێ موافقەتەکە هەر نەدەهاتەوە. بۆیە ئەسڵەن بیر لەوە نەکراوە، هەر وەکوو بۆ ئامادەکردنەکەشی و بۆ چاپکردنەکەشی و بۆ دایر کردنەکەشی هیچ وەخت پرس بە دەوڵەتی مەرکەزی نەکرا. دیارە لە سەتحێکی پایینتردا ئێمە لە نێو حیزبدا دەستمان پێ کرد بە

ئامووزشی کوردی. ئەو وەختی فێرکردنی کوردی زیاتر بۆ گەورەساڵان بوو، بۆ خوێندەوارەکان بوو، ئەوانە کە خوێندەوارییان هەیە نەك بۆ سەرەتایی. ئەوەمان هەر لە دەورانی ئینقلابدا دەست پێ کرد. یانی هێشتا مابووی دەوڵەتی شا بڕووخێ، من بۆ خۆم لە مەهاباد بووم جزوەیەکی چکۆلەم نووسیبوو. چەند دەورەمان کردنەوە لە ئەوەڵەوە ئەمن بەشدار بووم و چەند کەسێکیش کە بۆ خۆیان موعەللیم بوون و شارەزا بوون لە هەموو شتێکدا لە من شارەزاتر بوون، بەڵام رەنگە بە کوردی نووسینیان نەزانیبا. ئەوانە بەشدار بوون. لە پاشانیش بۆ پێشمەرگەو ئەندامانی حیزبی دەستمان پێ کرد بۆ ئەوەی فێری خوێندنەوە و نووسینی کوردییان بکەین. بەڵام ئەمەیان بۆ فێرکردنی سەرەتایی نەبوو. بۆ ئەو کەسانە بوو کە خوێندەواریی باشیان هەبوو. تەنانەت دیپلۆمیان هەبوو، حەتا هی وا هەبوو لیسانسیشی هەبوو.

«کوردستان»: مامۆستا! ئەو کەسانەی راسپێردران لە فکری ئامادەکردنی کتێبی دەرسی‌دا بن یان بە گشتی لە فکری وەڕێخستنی مەدرەسەکان دا بوون کێ بوون؟

- بە داخەوە زۆر چاکم لە بیر نییە، بەڵام ئەوانەی کە ئەمن لە بیرمن کاك رەسووڵ ئاریا کە دوایەش بۆ ماوەیەك بوو بە مەسئوولی کۆڕی پەروەردە و فێرکردن، کاك ئەحمەد کاکە مەمی بوو، کاك ئەحمەدی قازی بوو، لە بەشێکی‌دا کاك قەسیم سەوجە بوو، ئەمنیان وەکوو کەسێك کە لە کوردی دەزانم دەگەڵ بووم، لە مامۆستا هێمن بۆ یەك دوو جەلەسە ئیستفادە کرا.

«کوردستان»: لە باری رێنووس و رێزمانەوە چ شتێك رەچاو دەکرا؟ مەسەلەن ئایا هەوڵ دەدرا وشەی زاراوەکانی دیکەی تێکەڵاو بێ یا مەسەلەن لە باری رێنووسەوە ئەوەی لە کوردستانی عێراق باو بوو، یانی تێبینی و شت چ بوون لەو بارەوە؟

- ئەوندەی من بزانم لەوەدا هێندێك شت ئوسوولەن بە فکردا نەدەهات. وەکوو ئەوە با بڵێین وشە لە زاراوەکانی دیکە وەربگرین. وەك ئەوە کە بڵێین کوردی ئێران و کوردی عێراق پێکەوە هەماهەنگییەکیان هەبێ.

ئەوەی کە لەوێدا مەدی نەزەر بوو تەنیا ئەوە بوو سیستمی دەرسییەکە وا تەنزیم بکرێ کە دوو شتی تێدا ڕەعایەت بکرێ، یەکیان ئەوە کە لە سیستمی فێرکردنەکەدا وا بێ کە لە هەر دەرسێکدا تەنیایەك حەرفی تازە بێ، کە پێموایە لە یەك دەرسیشدا هەڵە کراوە، لە یەك دەرسدا حەرفێکی نەخوێندراو هاتوە بێ ئەوەی هەست پێ بکەن. ئەوی دیکەش ئەوە بوو کە ئەو دەرسانە ئەو باسانەی کە دێن، هەم لە فکری منداڵ نزیك بن هەمیش ئەو تەزادە کە ئیحتمالەن لە بەینی شارو دێدا هەیە ئەوەش لە بەر چاو بگیرێ. یەعنی سیستمەکە بۆ هەموانە، زیاتر بۆ منداڵی دێیشە، بۆیە نابێ شتێکی وا بێنی منداڵ هەر نەیدیوە. یەعنی من پێموایە ئەو وەختی ئەگەر تۆ باسی تەلەڤیزیۆنت بۆ منداڵێك بکردبایە، منداڵ لە تەلەڤیزیۆن حاڵی نەدەبوون چونکە نەیدیبوو لە دێهاتی. ئەو، بەرقی نەدیبوو تا تەلەڤیزیۆنێ ببینێ، یەخچاڵی نەدیبوو، یەعنی ئەوە لە نەزەر دەگیرا کە دەبێ شتێکی وا بێ لە فکرو لە موحیتی ژیانی منداڵەکان بێگانە نەبێ. ئەو دوو شتەم لە بیرە کە ڕەعایەت دەکرا.

«کوردستان»: مامۆستا! ئەگەر سەرنجێك لە کتێبەکە دەدەی بڕێکیش حەتا لە باری مەتن و مەوزوعاتێك کە باسی دەکا زۆرتر هی ئەو بەشەی کوردستانە، جا نازانم لە بەر ئەوەیە کە مامۆستاکان خەڵکی ئەو ناوچەیە بوون و یا ئەسڵەن ناوچەی ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگەو حیزب ئەو ناوچانە بوون کە زۆرتر ناوەندی کوردستان بوون؟

- عەرزم کردی ئەوە لە نەزەر نەدەگیرا کە بڵێین لە سنەشی تێدا بێ، با لە ورمێشی تێدا بێ، هەر ئەوە لەبەر چاو دەگیرا کە ئەوەڵەن لە حەرفێك زیاتر لە دەرسدا تازە نەبێ، دووهەم لە ئەفکاری منداڵەکە نزیك بێ. ئیدی هەوڵ بۆ ئەوەی کە پەل بهاوێ بۆ ئەم ناوچە و ئەو ناوچەیەی تێدا نەبوو. لە جێشدا بۆ ئەوەی زمانێك بێتە زمانی خوێندن و نووسین ئەوە وانییە کە تۆ مۆنتاژێك بکەی و هەر لۆغەتەی لە جێیەکی بێنی. بەڵێ دەبێ لۆغەتان بێنی، بەڵام ئەو وەختەی کە لەم لەهجەیەدا نیتە، دەبێ لە لەهجەکانی دیکە بێنین.

«کوردستان»: مامۆستا! «کۆڕی پەروەردە و فێرکردنی سەرانسەری کوردستان» لە کام یەك لە شارو ناوچەکاندا توانی قوتابخانە بکاتەوە و منداڵان فێری خوێندن و نووسین بکا؟

- ئەوەندەی من بزانم لەم چەند شارەدا، کە لە مەهابادەوە دەستی پێ کرد، بۆکان هەبوو، سەردەشت هەبوو، پیرانشار هەبوو، نەغەدە هەبوو، شنۆ هەبوو، سەقز زۆر موتمەئین نیم کە خوێندنی کوردی تێدا دائیر کرا یان نا.

«کوردستان»: پاوەو هەورامان چی؟

- پێموایە خوێندنی کوردی تێدا دائیر نەکرا، یا ئەگەر بووبێ من لە بیرم نیە.

«کوردستان»: کۆڕی پەروەردەو فێرکردن چ ساڵێك دامەزرا؟

- ساڵی ١٣٥٩ کۆڕ دامەزرا، بەڵام کتێبەکە، ساڵی ١٣٦٠ هاتەوە.

«کوردستان»: یانی ساڵێك بە بێ کتێب! ئەی ئەو ساڵە (ساڵی ١٣٥٩) لە رووی چییەوە دەرسیان دەگوتەوە؟

- لە رووی کتێبی فارسی، دەرسی کوردییشیان هەبوو (ئاموزشی ئەلفوبێ).

«کوردستان»: یانی خوێندنەکە رەواڵی قەدیم هەر بە پێی کتێبە دەرسییەکانی ئێران بوو. بەڵام شەرحی دەرس بە کوردی؟

- بۆ خۆت دەزانی حەتا ئەگەر کتێبەکەش چاپ بوو، ئەو وەختیش تەنیا خوێندنی کوردی هەبوو لە مەدرەسەکاندا، ئەوی دیکە هەر بە فارسی دەخوێندرا. هەم کلاسەکانی دیکە، هەم دەرسەکانی دیکەی کلاسی ئەوەڵ هەر فارسییەکە و لە سیستمی کۆن ئیستفادە دەکرا.

«کوردستان»: مامۆستا! هیچ ئامارێکت لە زێهندا هەیە ئێمە بە گشتی چەند مەدرەسەمان هەبوو؟

- ئێستا لە زێهنمدا نیە، بەڵام پێموایە چاپ کراوە. دەبێ موراجعە بکەی بە "کوردستان"، "کوردستان" تێیدایە کە ئێمە چەند مەدرەسەمان هەبووە، چەند موعەللیممان هەبووە و چەند قوتابیمان هەبووە.

«کوردستان»: مامۆستا! ئێمە کۆڕی پەروەردەمان هەبوو کە بۆ

خوێنـدەوار كردنـی منداڵانیـش بەرنامـەی هەبـوو، بۆ گـەورەسـاڵانیش. چ جیاوازییـەك هەبـوو لـە خوێندنـی ئـەو دوو بەشـەدا؟

- جیاوازییەكـەی فەقـەت متونـی دەرسـی بـوو. كـە مەتنـە دەرسـییەكان ئیدی ئـەوە بـوون كە دەگـەڵ فكری گەورەساڵان پتر دەهاتنـەوە، دەرسـەكان درێژتـر بـوون، مەفهوومەكانیـان فەرقیـان هەبـوو. ئەگینـا پێموابـێ لـە سیسـتمی ئاموزشـە دەرسـییەكەی و ئەلفباییەكـەی‌دا فەرقێك نەبـوو.

«كوردسـتان»: ئـەدی بـۆ گـەورەسـاڵان وا دانەنرابـوو كـە گـەورەسـاڵەكە خوێندەوارییەكـی هەیـە؟

- نەخێـر، ئـەوە مەربـووت بـە گـەورەسـاڵان، گـەورەسـاڵانی نەخوێنـدەوار بـوو. ئـەوە لـە نـەزەر نەگیـرا بـوو، ئـەوە هـەر وەك مەرحەلـەی پێشـێ عـەرزم كردی هـەر بـۆ فێركردنیـان بـوو. ئەگینا گەورەسـاڵانی خوێنـدەوار ئەوەیـان پێویست نەبـوو. مەسـەلەن زۆر كەسـم دەدی بـە جەلەسـەیەك، دوو جەلەسـە فێـر دەبـوون. ئەوانـەی كـە قابلییەتیـان زۆر بـوو. بـەڵام مەبەسـت لـە خوێندنـی گـەورەسـاڵان ئەوانـە بـوون كـە نەخوێنـدەوار بـوون.

«كوردسـتان»: ئـەو هەنگاوەی كـە حیـزب یـا بڵێیـن كـۆڕی پـەروەردەو فێركردنی كوردستان نای، یانی چەند ساڵێك بەڕێوەبردنی قوتابخانـەكان، خوێنـدن بـە كـوردی و لـە بـاری ئامووزشییەوە، لـە بـاری سیاسییەوە، لـە بـاری فەرهەنگییـەوە چ تەئسـیرێكی هەبـووە؟ چونكـە ماوەكـە بەداخـەوە هەمـوو سـێ چـوار ساڵێك بـوو، زۆر نەبـوو!

- لەگـەڵ ئـەوەی كـە ماوەكـە كـورت بـوو، بـەڵام كەلێنێكـی یەكجـار زۆر گـەورەی پـڕ كـردەوە، چونكـە ئـەو وەختـی [ڕێژیـم] گەمارۆیەكـی هەمـە لایەنـەی خسـتبووە سـەر كوردسـتان. مەبەسـتم كوردسـتان مەناتقـی ژێـر دەسـەڵاتی پێشـمەرگەیە. بـە هـەر حاڵ لـە شـارەكان كـە بـە دەسـتی دەوڵەتـەوە بـوو خوێنـدن و بێهداشـت و.. دائیـر بـوو. بـەڵام ئـەو هەوڵـی دابـوو كـە كوردسـتان لـە هەمـوو شـتێك بێبـەش بـكا. ئـەوە كـە حیزبـی دێموكراتـی كوردسـتان زۆر بـە ناقیسـییش بووبـێ توانیبـووی كـە مەدرەسـە دائیـر بكاتـەوە پێش ئـەوەی كتێبـی كوردییـش دابنـێ، توانیبـووی دەگـەڵ هەمـوو سـەرەتایی بوونەكـەی لـە هـەر مەنتەقەیـەك شـتێك بـە نـاوی

کۆمەگی دەرمانی دائیر بکا، تەئسیرێکی یەکجار زۆری هەبوو لە سەر رۆحیەی خەڵك. حەتا دەکرێ بڵێین بە بێ موبالغە، قەدری حیزب و بزووتنەوەشی لە پێش چاوی خەڵکی بردبووە سەرێ، چونکە خەڵك پێی وابوو ئەوە حیزب وەکوو حکوومەتێك دەتوانێ عەمەل بکا و دەتوانێ ئێحتیاجاتی خەڵکی جواب بداتەوە. پێموایە کارێکی یەکجار زۆر گەورە بوو و بەتایبەتی کە حیزب بوارەکانی ژیانی هەموو لەبەر چاو گرت. هەموویان ئیبتدایین، هەموویان عەیبیان هەبووە، حەتا ئەگەر ئێستا بۆ خۆمانی بێنین عەیبیان لێ دەگرین. بەڵام هەر ئەوە کە حیزب قەوانینی دانا بۆ ئیدارەی وڵات، مەسەلەن قانوونی سزادانی گشتی بخەیتە بەر دەست قانوونزانێك، رەنگە هەزار عەیبی لێ بگرێ، بەڵام هەر بیرکردنەوە لەوە کە دەگەڵ ئەو هەموو شەڕە سەختەی بە ملمانەوە بوو، حیزب بیر لەوە بکاتەوە دەبێ ئیدارەی وڵات بکا، دەبێ قەوانینی هەبێ، دەبێ رابیتەی نێوان کۆمەڵانی خەڵك، چین و توێژە جۆراوجۆرەکان تەنزیم بکا، بە مەسایلی جونحە و جینایەت و ئەوە رابگات، ئەوە نیشانەی فکری وەسیعی ئەو حیزبە و رێبەرایەتیی ئەو بزووتنەوەیە بوو.

«کوردستان»: مامۆستا! لە بارەی شتێکی دیکەشەوە پێموابێ تەئسیری هەبووە. لەگەڵ ئەوەی کە داوا و نیازی خوێندن بە کوردی هەمیشە هەبووە لە نێو میللەتەکەماندا، بەڵام ئەو نەسلەی کە لە مەدرەسەکانی کۆڕی پەروەردە و فێرکردن خوێندوویە، یا ئەو مامۆستایانەی کە کۆڕی پەروەردەو فێرکردن کاری خوێندنی کوردیی پێ کردن، دوایە ئەگەر نەشبووبن بە پێشمەرگە لەو جامعەیەدا بوون بە ئینسانی رووناکبیر، بوون بە ئینسانی خوێندەوار، شاعیر، تەئسیریان هەبووە لە سەر ئەوەی کە ئەو رەوتە درێژە بدەن. ئەگەرچی بە شێوەیەکی ناڕەسمی و بە بێ ئەوەی جمهووریی ئیسلامی بیهەوێ.

ـ دیارە بەشێك لەوانە هەر بۆ خۆیان لە پێشدا هەبوون وەکوو شەخسیەتی فەرهەنگی و ئامووزشی و پەروەرشی هەبوون، بەڵام ئەوانە بەشێکیان بوون. بەشێکیش ئەوانە بوون کە لە بەر دەستی ئەواندا پێ گەیشتن،

کە دوایە هەموو جۆرە کەسێکیان تێدا هەڵکەوت: تێکۆشەری گەورەیان تێدا هەڵکەوت، شاعیری گەورەیان تێدا هەڵکەوت، موعەللیمیان تێدا هەڵکەوت، مەسەلەن کاك ئەحمەدی کاکە مەمی کە پێشتریش هەر موعەللیم بوو، بەڵام ئێستا لە دەرەوەش ئەوە بۆتە مامۆستای دەرسی کوردی و کتێبی کوردی داناوە و یەعنی ئەو رەچەیەی کە لەوێ گرتوویەتە پێشێ وردە وردە تەرەققی پێداوە و هەر وا لە سەری رۆیشتوە.

«کوردستان»: مامۆستا! هەر ئێستاش فێرکردنی خوێندنەوە و نووسینی کوردی لە کوردستانی ئێران هەر هەیە. بە شێوەی جۆراوجۆر، بڵێین هێندێك ناوەند، هێندێك کۆڕ و کۆمەڵی ئەدەبی دەیکەن. جەنابت ئەو هەوڵانە چۆن هەڵ دەسەنگێنی؟ یان وەك بزانی لە چ ناوچەیەك لە چ مەنتەقەیەك زۆرترن ئەوانە؟

- پێموایە جارێ لە پێشدا دەبێ ئەوە بڵێینەوە ئەوەی کە ئێستا هەیە، لەو چەند ساڵەی ئەخیردا یا دەتوانین بڵێین لەو چەند دە ساڵی ئەخیردا لە راستیدا تازە نییە. دیارە ٢٠ ساڵێکە هەیە. بەو شێوەی نییە کە لە ئیبتدایی را منداڵان دەرس بخوێنن، لە واقعدا خوێندنەوە و نووسینی کوردییان فێر دەکەن، تەنانەت بە هەر دوو شێوە خەتیش. پێموایە هەوڵێکی زۆر بەجێیە چونکە عەیبێکی گەورە دەبێ تێکۆشەرانی کورد ئەوانەی کە حەتا بە شێوەی جۆراوجۆر و هەر کەسە لە سەنگەری خۆی موبارزە دەکا بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی میللەتی کورد بەڵام نەزانن زمانەکەی خۆیان بنووسن. پێموایە شتێکی زۆر بەجێیە، بەڵام ئەوەندەی من بزانم بە شێوەی بەربڵاو تەنیا هێندێك شاری گرتۆتەوە، پێموابێ "سۆما" لە مەهاباد دامەزرا، پاشان لە بۆکان زیاتر لە مەهاباد گەشەی کرد هەر چەند بناغەکەی لە مەهاباد دامەزرا، بەڵام لە بۆکان پتر گەشەی کرد، بەرەو سەقزو بانەش رۆیشتوە. ئەوەی لە سنە و لەویش موهیمتر لە کرماشان بووە هەر ئەوە دەزانم کە هەبووە، بەڵام ئایا لەو سیستمەی "سۆما" کەڵکیان وەرگرتوە یان بۆ خۆیان سیستمی دیکەیان داناوە بۆ فێرکردنی خوێندن و نووسینی کوردی، لانیکەم ئەمن ئاگادارییەکی ئەوتۆم لە سەری نییە.

کە دیارە زۆرم پێخۆشە کە هەر لەو سیستمەی "سۆما" ئیستفادەیان کردبێ بۆئەوەی تا حەدێکی مومکین لێك نزێك بێ ئەو شێوە نووسین و شێوە رێنووس و رێزمانە. چونکە بەداخەوە ئێستایشی لەگەڵ بێ لە باشووری کوردستان دوای نزیك بە سەد ساڵ خوێندن دیسانەکە ئەو شێوە نووسین و خوێندنەوەیە یەکی هەر نەگرتوە و هەر کەسەو هەر ناوچە بە جۆرێك دەنووسن و بە جۆرێك دەخوێننەوە. مەبەستم لە ناوچە ناوچەی بەرین نیە، ناوچەی چووك بە گەڕەك یا حەتا بە رۆژنامە یا حەتا بە نووسەری یەك رۆژنامە لەگەڵ نووسەرێکی دیکەی هەمان رۆژنامە.

«کوردستان»: مامۆستا! لە قانوونی ئەساسیی جمهووریی ئیسلامیدا ئەسڵێك هەیە، ئەسڵی پازدە کە باسی ئازادبوونی خوێندن بە زمانی قەومە ئێرانییەکان لە پەنا زمانی فارسیدا دەکا. جارێ هەر ئەوە کە لە قانوونی ئەساسیدا هاتوە چۆنی هەڵدەسەنگێنی؟ پاشان ئەوە کە سەرەڕای ئەو هەمووداوایەی کە دەکرێ، کورد دەیکا، ئازەربایجانی دەیکا، بەڵام ئەوە ئەسڵە بەڕێوە ناچێ، بۆ چی دەگەڕێتەوە؟

ـ لە راستیدا مەسەلەیەکی کوردی هەیە دەڵێن: "لەوەندە قوڕەی ئەوەندە تۆزە هەستێ هەر باشە" یا دەڵێ "لە نێو هەموو تاریکایی دنیایەدا شوعلەی شەمێك هەر دیارە"، ئەوە بۆ خۆی شتێکی باشە. بەڵام ئەو ئەسڵە یا ئەسڵی نۆزدە هیچ قیمەتێکی [...] ئیجباری و ئیجراییان نیە. ئەمن پێموایە قانوونەکە، (ئەو بەندی ١٥) جێبەجێ کراوە. چونکە خۆ ئەو ناڵێ ئامووزش و پەروەرش دائیر دەکەم بۆ ئەوانە. دەڵێ ئازادە هەر کەس پێی خۆشە بۆ خۆی لە ماڵی خۆی بەوە بخوێنێ، دەڵێ ئازادە. لەحاڵێکدا ئەمە بە مەعنای بە رسمی ناسینی حەقی ئامووزش و پەروەرشی ئەو میللیەتانە بە زمانی خۆیان نییە. بە رەسمی ناسین ئەوەیە دەوڵەت مەدرەسەی بۆ دابمەزرێنێ، مامۆستای بۆ تەربیەت بکا، کتێبی بۆ چاپ بکا، حوقووقی مامۆستایەکان بدا. کوللی شتەکە وەکوو بۆ سیستمی خوێندنی فارسی چۆنە بۆ ئەوانەش بیکا. لە حاڵێکدا نە قانوونەکە ئەوەی کردوە، یانی نە قانوونی ئەساسی

ئەوەی تێدایە، نە بە عەمەلیش دەوڵەت هەنگاوی هەڵێناوە. کەوابێ لە ڕاستی‌دا تەنیا ئەوەندەیە کە ئاوڕدانەوە بەوە، باسی ئەوە، ئێعترافێکە لە قانوونی ئەساسیدا بە جۆراوجۆریی کۆمەڵی ئێران، لەوە زیاتر بەش بە حاڵی خۆم بایەخێکی تێدا نابینم، چونکی دەوڵەت هیچ تەعەهودێکی وەئەستۆ نەگرتوە بەرامبەر بە زمانە غەیرە فارسەکان.

«کوردستان»: مامۆستا! ئەگەر قانوونەکەش دەوڵەتی مولزەم نەکردبێ، بەڵام خۆت دەزانی ئەو داوایە هەیە و بەردەوام فشاری بۆ دێ، یانی هۆی جێبەجێ نەکردنەکەی دەبێ چی بێ؟ ئایا بەڕاستی زمانی فارسی بەوە زەرەر دەکا کە بە زمانەکانی دیکە بخوێندرێ، بە قەولی ئەوان ئەمنییەتی وڵات و نازانم ئەوە دەشێوێ، بۆچی؟

- من پێموایە ئەگەر لەو ڕوانگەیەوە بۆی بچین کە فەرهەنگی ئێرانی (کەمێکی لێك جودا بکەینەوە لەگەڵ فەرهەنگی فارسی ئەوە بەشێك لە شووێنیستە فارسەکانن دەیانهەوێ بڵێن فەرهەنگی ئێرانی یەعنی فەرهەنگی فارسی). بەڵام ئەگەر باسی فەرهەنگی ئێرانی بکەین بە هیچ جۆر دایربوونی مەدرەسە بە زمانەکانی دیکە، فەرهەنگی ئێرانی فەقیر ناکا، بەڵکوو دەوڵەمەندی دەکا. بەڵام ئەگەر بێینە سەر ئەوە کە فەرهەنگی ئێرانی بە مەعنای فارسی بزانین، دیسانەکە بۆ ئەویش زەرەری نییە یا ئەگەر زەرەری بوو چ قەیدی هەیە؟ خۆ ناکرێ قازانجی فەرهەنگێك لە سەر ئەساسی زیان گەیاندن بە فەرهەنگێکی دیکە تەئمین بکرێ چ جای ئەوەی بە جارێ ئەو فەرهەنگەی دیکە لە بەرچاو نەگیرێ و ون بکرێ و حەقی بفەوتێ. باشە زەرەری پێ دەگا، با پێی بگا، خۆ ئەو زمانانە نایانهەوێ زەرەر بەوی بگەیەنن، دەیانهەوێ بۆ خۆیان بخوێنن و بۆ خۆیان هەبن. کەوابێ ئەوە بە هیچ جۆر موقەدەس نیە کە لە بەر خاتری ئەوەی زمانی فارسی هەر پێش کەوێ دەبێ کوردو ئازەربایجانی و میللەتانی دیکە بە زمانی خۆیان نەخوێنن. وەکوو ئەوەیە بڵێن ئینگلیزی ئێستا زمانێکی دەسەڵاتدار لە دنیادا، نابێ بە زمانەکانی دیکە بخوێندرێ چونکە زۆر کەس فێری ئینگلیزی نابن!

«کوردستان»: مامۆستا! خوێندن بە زمانی زگماکی وەکوو مافێکی ڕەوا کە دانی پێدانراوە و لە زۆر قانوونی دنیادا هاتوە، پێبەشی لەو مافەی چ تەئسیرێکی هەیە لە سەر تاك و هەروەها لە سەر نەتەوەیەك و لە سەر زمانەکەی و، دابینبوونی لەو مافەی چ قازانجێك دەگەیەنێ بە زمانەکە؟

ـ هەژار یا هێمن شێعرێکی هەیە کە دەڵێ ”خوێندن ئەگەر بە زمانی خۆم بێ زووی دەکەم ڕەوان“. پێش هەموو شتێکی وەکوو حەقی فێربوون بۆ منداڵان، لە تەمەنی منداڵیدا، فەرقێکی‌یەکجار زۆر هەیە لە بەینی منداڵێك کە دەچێتە مەدرەسەی بە زمانەکەی خۆی بخوێنێ، یا بە زمانێکی بێگانە. چونکە کە بە زمانەکەی خۆی دەخوێنێ دەزانین کە لە سەر تەختە سیا یا لە کتێبە دەرسییەکاندا، عادەتەن کتێبی ئەوەڵی ئیبتدایی باسی هەر شتێك دەکرێ عەکسەکەشی لەگەڵە. کە وابوو منداڵ کە دەچێ بۆ مەدرەسەی لە ئەوەڵ ڕۆژەکان و حەفتە و مانگەکاندا، ئەگەر بە زمانی خۆی بخوێنێ دەنگەکە بۆ وی ئاشنایە، مەعنای شتەکەی بۆ ئاشنایە، وێنەکەی بۆ ئاشنایە، تەنیا شتێکی کە بۆی ئاشنا نیە نووسینی ئەو ناوەیە. بەڵام ئەگەر زمانەکە زمانێکی غەیری خۆیەتی با نەڵێین زمانی بێگانە، چونکە مادام هی وڵاتێکە ڕەنگە لە باری سیاسییەوە دروست نەبێ بە بێگانەی ناوبەرین. مادام ئێمە دەڵێین هەموومان لە یەك وڵات داین و ئێرانیین بەڵام هەموویان نائاشنان ئیلا وێنەکە نەبێ. دەبێ دەنگەکە فێربێ، تەلەفوزەکە فێربێ، نووسینەکە فێربێ، و هەموو شتەکان فێربێ و کارەکەی یەکجار زۆر بە زەحمەتترە. لەو حاڵەدا مەعلوومە روشد و پێشکەوتنەکەی وەدوا دەکەوێ. حەتا ئەگەر لە بەر زەکاوەتی زۆری، وەدواش نەکەوێ لانیکەمی ئەوەیە کە قورساییەکی زۆر زیاتر دەبێ تەحەمول بکا. یانی وەکوو خەڵفێکی ناسکە کە زۆر بە شلکی لە واقعدا ئەزییەتی دەدرێ و وەکوو کورد دەڵێ دەگەچڵێ. بۆیە بە باوەڕی من بەخۆڕایی نەگوتراوە کە ئەو حەقە وەکوو حەقێکی موسەلەمە بۆ هەموو میللییەتەکان هەیە کە بە زمانی خۆیان بخوێنن.

«کوردستان»: مامۆستا! ئەدی لە سەر خودی زمانەکە و لە سەر خودی میللەتەکە چ تەئسیرێکی هەیە، ئەگەر پێی نەنووسرێ و پێی نەخوێندرێ؟

ـ هەر لە جێدا خوێندن بە زمانی زگماکی بمانهەوێ و نەمانهەوێ بێ ئەوەی ئێعلام بکرێ، ئێعترافە بە مەوجودییەتی ئەو میللەتە. هەر ئەوە بۆ خۆی تەئسیرێکی زۆری هەیە. جگە لەوەش کە بە بێ شك لە بەر ئەوەی خوێندنی ئینسانەکان، منداڵەکان ئاسانترە لە بەر ئەوەی بە زمانی خۆی دەخوێنی و زمانەکەی و فەرهەنگەکەی و ئەدەبەکەی و تاریخەکەی گوستەرش پەیدا دەکاو بڵاو دەبێتەوە و پەرە دەستێنێ، دیسانەکە خزمەتێکی زۆر بە بەرەوپێشچوونی کوللی نەتەوەکە دەکا.

«کوردستان»: دیارە بە وڵات فەرق دەکا، بەڵام چۆن لە نێو چەند زمانان دا کە لە وڵاتێکدا هەن یەکیان زاڵ دەبێ بە سەر ئەوانی دیکەدا و، هەڵدەبژێردرێ وەکوو زمانی رەسمی و زمانی خوێندن و نووسین و، ئەوانی دیکە فەرامۆش دەکرێن؟

ـ من پێموایە ئەوەش دوو رەوتی هەیە کە عادەتەن زیاتر رەوتی یەکەمیانە. ئەویش ئەوەیە کە تاریخ وای دێنێ، هەلومەرجی تاریخی، هەلومەرجی دەسەڵات، هەلومەرجی ئابووری وا دەکا کە یەکێك لەو زمانانە ئەولەوییەت پەیدا دەکا، تەسەلوت پەیدا دەکا بە جۆرێك لە جۆران وە پێش دەکەوێ. ئەوی دیکە ئەوەیە ئەگەر وا فەرز بکەین نەخێر هیچیان لە پێش هیچیانەوە نین، وەختێکی چەند میللەت لە وڵاتێکی دا دەژین ناکرێ هەموویان هەموو زمانەکان فێربن، دەبێ یەکێکیان بکەنە زمانی موشتەرەکی هەمووان بۆ لێك حاڵیبوون. لەو حاڵەتەدا دەبێ ئەو میللەتەی کە لە هەمووان پترە زمانەکەی وان بکرێ [بە زمانی هاوبەش]، بە دەلیلی ئەوەی کە وادانێین وڵاتەکە ٢٠میلیۆن جەمعیەتی هەیە، ١٠ میلیۆنییەك زمانە، ٧ میلیۆنی زمانێکی دیکەیە و ٣ میلیۆنی زمانێکی دیکە، ئەگەر قەرار بێ زمانی ئەو میللەتەی بکەین بە زمانی هەمووان کە یەك میلیۆن جەمعییەتی هەیە دەبێ ١٩ میلیۆن زمانێکی غەیری زمانی دایکی

خۆی فێربێ. بەڵام ئەگەر ئەوەی ١٠ میلیۆنییەکە بکەینە زمانی هەمووان، تەنیا ١٠ میلیۆن دەبێ زمانێکی غەیری زمانی زگماکیی خۆی فێربێ.

ئەوەی کە مەربووتە بە ئێران دەزانین کە لە واقعدا هەر دووکیانی تێدا هەن، هەم تاریخ وای هێناوە، هەمیش لە ئێراندا لە سەر یەك فارس بە تەنیا زیاتر لە هەمووان نین بەڵام گەورەترین میللیەتە. ئەوەشمان لە بیر نەچێ کە زمانی فارسی ئەو شانسەی بۆ هاتۆتە پێشێ کە لە تاریخدا (ئێستا) زۆر زیرەکتر بوون یا زۆرتر خزمەتیان پێ کردوە [نازانم]، لە تاریخدا چەند دەورە سیلسلە پاشای ئێرانی غەیرە فارس بوون، غەزنەوییەکان، سەلجوقییەکان، سەفەوییەکان، زەندییەکان، ساسانییەکان ئەوانە هەموو غەیرە فارسن بەڵام هەموویان زمانی دەربارییان، زمانی رەسمییان فارسی بووە. تەنانەت زمانی دەرباری ئیمپراتوری عوسمانی، فارسی بووە. زمان لە عێراقی عەرەبی، ماوەیەکی زۆر فارسی بووە. هەر لە دەورانی منداڵی مندا لە واقعدا رووناکبیرانی ئەو وەختی لە عێراقیش و تەنانەت لە بەشێکی زۆری ئێران فارسییان دەزانی. یانی رەخساوە کە ببێتە زمانی حاکم، زمانی گەورە، زمانی ئەوەی کە فارس پێی دەڵێ بەرتەر لە مەنتەقەدا.

***

(ئەم بابەتە لە پاشکۆی رۆژنامەی کوردستان ژمارە ٥٢٩، فێوریەی ٢٠١٠، تایبەت بە رۆژی جیهانیی زمانی زگماکی بڵاوبۆتەوە. نووسینەوە: حەمەرەسووڵ کەریمی، ماڵپەری گیارەنگ)

پرسی زمان و ناسنامەپاریزی
لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان
(لە پێش کۆماری کوردستانەوە تا ئێستا)

دیمانە: ڕێباز مەردانی

ئاماژە: پرسی زمان یەک لە پرسە هەستیار و هەرە زیندووەکانی کۆمەڵگەی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە، بەتایبەت کە ئەم بابەتە گرێدراوی پرسی سیاسەتی تاکزمانیی دەسەڵاتی ناوەندییە کە لە دوو ڕێژیمی پاشایەتیی پەهلەوی و کۆماری ئیسلامی لە پرۆسەی دەوڵەت-نەتەوەدا ڕەچاو کراوە. "کوردستان" بەبۆنەی ٢ی ڕەشەممە، ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک، وتووێژێکی لەگەڵ قادر وریا، مامۆستای زمانی کوردی لە زانکۆی کۆیە پێکهێناوە و کۆمەڵە بابەتێکی پێوەندیدار بەو مژارەی لەگەڵ بەرێزیان هێناوەتە بەر باس. ئەم وتووێژە بە شێوەی زارەکی کراوە و دوایە دابەزێندراوە.

«کوردستان»: کاک قادر! بە سەرنجدان بەوەی کە حکومەتی ناوەندی لە سەردەمی پەهلەویی یەکەمەوە پرۆژەی ئێرانی نوێی بۆ یەکدەستکردن و تواندنەوەی سەرجەم نەتەوەکان خستبووە بواری جێبەجێکردنەوە، کۆمەڵگەی کوردستان لە سەرەتادا چۆن بەرهەڵستی ئەم سیاسەتە داسەپاوەی تاران بۆوە؟

- لە ڕەشەمەی ١٢٩٩ ڕەزاشا هاتە سەر کار و کودەتای کرد و تا لەسەر کار لابرانی کە دەبێتە ١٣٢٠، لە ماوەی ئەو زیاتر لە ٢٠ساڵەدا، هەلومەرجی کوردستان و دۆخێک کە کورد تێیدا دەژیا لە ئێران ناخۆشترین هەلومەرج بوو، چونکە ڕەزاشا دەیویست هەرچەشنە بەرهەڵستێک هەیە تێکی بشکێنێ. بۆیە لەگەڵ بزووتنەوەی سمکۆی

شکاک و لەگەڵ هێندێک بزووتنەوە و بەرگری کە لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستاندا هەبوو، بۆ وێنە لە خوارووی کوردستان وەک بزووتنەوەی «مەحموودخانی کانیسانان» یا مەحموودخانی دزڵی، جافر سوڵتان، هەروەها لە سەردەشت مەلا خەلیل، جۆرێک بەرگریی هەبوو کە بەشێکی ڕاوەستان بوو لە بەرانبەر ئەو زۆردارییەی کە دەیانویست جلوبەرگ بە خەڵک بگۆڕن، بە زۆری زمانی فارسییان بەسەردا بسەپێنن و ڕەزاشا دەیویست چەک لە عەشایرەکان بستێنێتەوە و هەرچەشنە بەرگرییەکی چەکدارانە یان بڵێین بەرهەڵستێکی چەکدارانە نەهێڵێ. بۆیە هەم بەرگریی چەکدارانە بەرانبەر بە ڕەزاشا و هێزە چەکدارەکانی هەبوو هەم هەوڵ و بەرگریی شوناسخوازانە هەبوو.

دەزانین سمکۆی شکاک بۆ ماوەی چەندین ساڵ بەربەرەکانێی هەبوو بەرانبەر بە دەوڵەتی ناوەندی و لەگەڵ ئەوەی هەوراز و نشێو هەبوو لە ماوەی بەردەوامی بزووتنەوەکەیدا- سەرکەوتن، شکست، پاشەکشە و تەنانەت ماوەیەک خۆئەمنکردنەوە هەبووە و دواتر تێهەڵچووەتەوە- یەکێک لەو حەرەکەتانەی کوردی بووە کە داوای مافە نەتەوایەتییەکانی کردوە. جاری وایە باسی لە خودموختاری کردوە، باسی لە سەربەخۆیی کردوە، لەگەڵ ئەوەشدا یەکێک لەو هەوڵانەی کە جێگای ئاماژەپێکردنە، لە ساڵی ١٩١٣ لە باری کولتوورییەوە چەند هەوڵێک دەبینین کە بۆ وێنە لە شاری "خۆی"، سمکۆ بە هاوکاریی عەبدولڕەزاق بەدرخان کە "کۆمەڵەی جیهاندانی"ی هەبوو، قوتابخانەی کوردییان دامەزراند کە ئەمە یەکەمجار بوو قوتابخانەی کوردی لەم ناوچەیە دەکرایەوە. هەروەها خودی سمکۆ ڕۆژنامەیەکی دەرکرد بە ناوی "کورد" کە بەداخەوە سێ ژمارەی زیاتر لێ دەرنەچوو. دیارە ئەو هەوڵانە هەن، بەڵام زەبروزەنگ بە ڕادەیەک بوو کە زۆربەی ئەو کەسایەتییانەی لە ناو کورددا داوای مافەکانی کوردیان دەکرد، بە جۆریک بەربەرەکانییان هەبوو بەرانبەر بە دەوڵەتی ناوەندی، کەوتبوونە زیندان، دوور خرابوونەوە و لە وەزعییەتێکی ئاوادا دەژیان. بەڵام لەگەڵ ئەوەی کە ئەمجۆرە بەربەرەکانێیانە هەبوو دەکرێ بڵێم ئەو چەند

ساڵەی کە ڕەزاشا لەسەر کار بوو سەردەمی خەفەقان بوو، سەردەمی زەبروزەنگ بوو و سەردەمی ئەوپەڕی ناخۆشی و تاڵی بۆ کورد بوو.

«کوردستان»: کە واتا دەکرێ بڵێین دامەزرانی کۆماری کوردستان پەرچەکردارێکی شوناسخوازانە بووە بەرامبەر بە سیاسەتی سیستماتیکی تواندنەوەی نەتەوەی کورد، ئەو مۆدێلەی دەوڵەت- نەتەوە ناکرێ وەک ئایدیۆلۆژی یان فۆرمێک لە سیاسەت پێناسە بکەین و زیاتر ڕیشەی لە کولتوور و فەرهەنگ‌دایە. ڕەسمیەتدان و پەرەپێدان بە زمان و ئەدەبی کوردی چۆن بوو بە بنچینەی کۆمار و دەوڵەت- نەتەوە؟

- ئەوە کە بڵێین پێکهاتنی کۆماری کوردستان پەرچەکردارێک بوو بەرانبەر بەو زەبروزەنگ و سەرکوت و هەوڵی تواندنەوە و لەنێوبردنی شوناسی کوردی، ڕاستە. چونکە لە ئامانجەکانی حیزبی دێموکرات، ئەو هەشت ئامانجەی کە حیزبی دێموکرات لە کاتی دامەزرانیدا گەڵاڵەی کردبوون، ئەوەی تێدایە کە کورد دەیهەوێ بۆ خۆی ناوچەی خۆی بەڕێوە بەرێ، دەیهەوێ چارەنووسی خۆی لە کوردستانی ئێران بە دەست خۆی بێت و مەسەلەیەکی دیکە یانی دووهەم ئامانج کە حیزبی دێموکرات لە دامەزرانیدا ئاماژەی پێ دەکا و کۆماری کوردستانیش ئەمەی لە کاروباری خۆیدا و لە سیاسەتەکانی خۆیدا ڕایی کرد، ئەوە بوو کە زمانی کوردی بە ڕەسمی بناسرێ، ببێتە زمانی خوێندن، ببێتە زمانی ئیداری لە ناوچەکانی کوردستان و تاکی کورد و خەڵکی کورد هەست بە ئازادی بکا و مافەکانی دابین بێ. بە گشتی ئەوە تەواو ڕاستە کە کۆماری کوردستان داواکاری مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد بوو و دەیهەویست ئەم ڕابردووە کە پڕ بووە لە سەرکوت و سڕینەوە، کۆتایی پێ بێ و هەلومەرجێکی نوێ بۆ کورد بێنێتە کایەوە کە بۆ خۆی بەسەر چارەنووسی خۆیدا زاڵ بێ. بەڵام چۆن بوو زمان ئەم گرینگییەی پێدرا لە کۆماری کوردستاندا؟ زمان فاکتەرێکی گرینگە لە ناساندنی نەتەوەیەک و جیاکردنەوەی نەتەوەیەک لە نەتەوەیەکی دیکە. بەتایبەتی ئەو نەتەوانەی کە لە

ئێران و لەو ناوچانە بەیەکەوە دەژین. چونکە ئێمە و نەتەوەکانی دەوروبەری ئێمە لە ڕووی ئایینەوە جیاوازییەکی ئایینی گەورەمان نییە. ئەو نەتەوانە بە زۆری ئایینی ئیسلامیان هەیە، لە ڕووی ڕەنگی پێست و شێوازی دەموچاو زۆر جیاواز نین، لە ڕاستیدا ئەوە زمانە کە ئێمە لە یەکتر جیا دەکاتەوە و ئەگەر کوردیش توانیویەتی هەست بە بوونی خۆی بکا و خۆی وەک نەتەوەیەک ببینێ، هی ئەوەیە کە زمانەکەی خۆی پاراستووە. ئەگەر کوردیش زمانەکەی نەپاراستبایە و وەکوو زۆر نەتەوەی دیکە کە تواونەوە و زمانی نەتەوەیەکی دیکەیان وەرگرتوە و ئێستا خۆیان بە نەتەوەیەکی دیکە دەزانن، ئێمەش ئاوامان لێ دەهات. بۆیە بە ئاگاداری لەو لایەنە گرنگەی زمان کە دەتوانێ ناسنامەی نەتەوەیەک بێ و جیای بکاتەوە لەوانی دیکە، لە کۆماری کوردستاندا زۆر بایەخ درا بە زمان. پاشانیش چونکە ئەوەندە لە ماوەی دەسەڵاتدارەتیی ڕەزاشادا هەوڵ درابوو ئەم زمانە سەرکوت بکرێ، ئەوەندە خەڵک بە زۆر ناچار کرابوو بە زمانی فارسی قسە بکا، ئەوەندە کتێبی کوردی و گۆرانیی کوردی و ئەم جۆرە شتانە قەدەغە کرابوو، ئەمانە زمانەکەیان لەلای خەڵک خۆشەویستتر کردبوو. یانی شتێک کە دوژمن هەوڵ دەدا بە هەموو شێوەیەک لێت بستێنێتەوە، وای کردبوو کە لای خەڵک بایەخێکی زیاتر پەیدا بکا. بۆیە زۆر بە تامەزرۆییەوە بەرەو خزمەتکردنی زمانەکەیان و بایەخدان بە زمانەکەیان چوونە پێشێ.

«کوردستان»: ڕۆژنامە و بڵاوکراوەکانی ئەو سەردەم چ بوون و لەلایەن چ کەسانێکەوە ئێدارە دەکران؟

- دەکرێ بڵێم یەکێک لە ڕووە گەشەکانی کۆماری کوردستان گرینگیدان بە چاپەمەنیی کوردی، بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی بوو. بۆ یەکەم جار کوردستان، لە پێتەختی کۆمار کە مەهاباد بووە دەبێتە خاوەنی چاپخانەی کوردستان، دوایە لەو چاپخانەیە گۆڤاری "کوردستان" چاپ دەکرێ. ڕۆژنامەی "کوردستان" کە

١١٣ ژمارەی لە ماوەی تەمەنی کۆماردا لێ بڵاو بۆوە (ئەگەرچی دەکوترێ ١١٤ـ ژمارەی لێ بڵاو بووەتەوە بەڵام ئاخرین ژمارەی لەبەر هێرشی دەوڵەتی مەرکەزی کە ئەرتەش هاتووەتەوە و دەستی بەسەر مەهاباددا گرتووە، کەوتووەتە دەستیان و بڵاو نەبووەتەوە). بێجگە لە ڕۆژنامەی "کوردستان" و گۆڤاری "کوردستان"، گۆڤاری "هەڵاڵە" لە بۆکان دەردەچوو کە هی ڕێکخراوی بۆکان بووە و ئەویش گۆڤاری گشتی و شتی ئەدەبی و سیاسیی تێدا بڵاو بۆتەوە. هەروەها "هاواری نیشتمان" گۆڤاری یەکیەتیی لاوان بووە کە لەو سەردەمدا دەرچووە. گۆڤاری "گڕوگاڵی منداڵان" دەرچووە. ئەمە لە ماوەیەکی کەمدا یانی بۆ تەمەنی ١١ مانگەی کۆمار زۆرە کە توانیویەتی ئەوەندە گۆڤار و ڕۆژنامە بڵاو بکاتەوە. وەک ئێستاش نەبووە بڵێی ئیمکاناتی تایپ، ئیمکاناتی چاپ و بڵاوکردنەوە ئەوندە ئاسان بووە، ئەو وەختی ئەوانە زۆر بە زەحمەت بوون. لە بابەت ئەوە کە کێ تێیدا بەشدار بووە، دیارە کۆمەڵێک ناو هەن: سەید محەممەد حەمیدی یەکێک لەو کەسانەیە کە ڕۆڵی هەبووە لە بەرپرسایەتیی چاپخانە و ڕۆژنامەی "کوردستان"دا، زیندەیاد سەدیقی ئەنجیریئازەر لەو کەسانە بووە کە بە تایبەتی لە "هاواری نیشتمان"دا نووسیویەتی و سەرپەرستیی کردوە. کەسانێکی وەکوو هێمن و هەژار کە ئەو وەختی جەوان بوون، بە شێعر بەشدار بوون. زۆر کەسی دیکە هەن بۆ نموونە محەممەد عەتری گلۆڵانی کە دواتر بووە شاعیرێکی ناودار و لەم ساڵانەی دواییدا کۆچی دوایی کرد، لە سەردەمی کۆمار و لە چاپەمەنیی ئەو کاتدا شتی بڵاو کردۆتەوە. زۆر شاعیر و نووسەر هەن کە دوایە زۆربەیان بوون بە ناوی پڕشنگداری ئەدەبی کوردی، لە سەردەمی کۆماردا دەستیان پێ کردبوو و لە ڕێگای چاپەمەنیی سەردەمی کۆمارەوە هاتنە مەیدان. کە باس لەو کەسانە دەکەین با یادێک لە زیندەیاد محەممەد شاپەسەندی بکەمەوە کە لە کارگێڕانی چاپخانەی کوردستان بووە.

«کوردستان»: کاک قادر! ڕەنگە هەندێ کەس تێبینییان هەبێ

لەسەر ڕێنووسی زمانی کوردی لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی سەردەمی کۆماری کوردستان و بڵێن کە وشەی فارسی یان هەڵەی ئیملایی لە نووسینەکانی ئەو سەردەمدا دەبینرێ. جەنابت وەک شارەزایەکی زمان، ئەمە بۆچی دەگەڕێنیەوە و قسەت بۆ ئەو تیپە لە ڕەخنەگرانی زمان چییە؟

- بە بڕوای من ئەگەر زۆر واقعبینانە سەیر بکەین، دەبینین ئەم ڕخنانە زۆر لە جێی خۆیاندا نین. وەختێک کە کۆماری کوردستان پێک هات و دەستی کرد بە بڵاوکردنەوەی نووسینی کوردی، لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان نووسین بە کوردی هەر سابقەی نەبوو، یانی مەجال بە کورد نەدرابوو کە بە زمانەکەی خۆی بنووسێ. چاپەمەنیی کوردی نەبوو و ئەمە ئەزموونێکی تازە بوو. پاشان ئەو وەختی تەنیا لە باشووری کوردستان نزیکەی ٢٠ساڵێک بوو کە کورد ئەو ئیجازەیەی هەبوو و بە جۆرێک دان بە کورددا نرابوو، کوردی نووسین و کوردی خوێندن و قوتابخانەی کوردی هەبوو. وەک ئێستاش نەبوو کە پێوەندیی فەرهەنگی لە ڕێگای سەتەلایت و ئەنتەرنێت و ڕادیۆ و ئەو جۆرە پێوەندییە، زۆر و هاسان بێ. هەرچەند لە باشووری کوردستانەوە گۆڤاری "گەلاوێژ" و هێندێک بڵاوکراوەی دیکە دەگەیشت، بەڵام دەگەیشتە دەست ژمارەیەکی کەم و بە قاچاغی دەهات. بە سەرنجدان بەو واقعییەتانە بە بڕوای من ڕێنووسی کوردیی ئەو کات ئەگەر کەموکوڕییشی تێدا بووە یا وشەی فارسیی تێدا بووە، ئەمانە زۆر لە جێی خۆیان نین. یانی لە هەر جێگەیەک کە تازە دەست دەکرێ بە حەرەکەتێکی ئاوا گەورە، ئەو کەموکوڕییانە دەبن. پاشان ئەوە کە بگوترێ وشەی فارسیی تێدابوو، بە بڕوای من هیچ زمانێک نییە وشەی زمانێکی دیکەی تێدا نەبێ و وشەی بیگانەی تێدا نەبێ، ئەوە بە کێشە نازانم. بەتایبەتیش زۆر وشە هەن کە کەسانێک بەهەڵە پێیان وایە فارسیین. نا هی زمانی فارسی نیین بەڵکوو دەکرێ بڵێین وشەی کوردین و چوونەتە نێو زمانی فارسی. زمانی کوردی و زمانی فارسی لە یەک بنەماڵەن. دەکرێ لە چەند پشت ئەولاتر کە یەک

زمـان بـوون یـا یـەک دایکەزمانیـان هەبـووە، ئـەو وشـانە لەوێـوە هاتوونـە نێـو زمانـی کـوردی و فارسییش. بۆیـە وشـەی وا هەیـە لـە کوردیـدا مـاوە و لـە فارسیدا نییـە و بـە پێچەوانـەوە. بـەڵام ڕۆژگارێـک ئـەم دووانـە هێشتا نەببـوون بـە دوو زمانـی سـەربەخۆ، ئـەم وشـانەیان هەبـووە. مـن ئـەوە بـە کێشـە نازانـم و لـە ڕووی ڕێنووسیشـەوە چونکـە بەهەرحـاڵ زمانـی کـوردی وەک زمانـی فارسـی و وەک زمانـی عەرەبـی بـەو ئەلفوبێیـەی کـە پێـی دەگوتـرێ ئارامـی، زمانـی کوردیـش بـەوە نووسـراوە. تـازە زمانـی کـوردی لـە مـاوەی ٧٥ یـا ١٠٠ سـاڵی ڕابـردوودا لـە ڕووی ڕێنووسـەوە یـا لـە ڕووی ئەلفوبێـوە توانیویەتـی زۆر گـۆڕان بەسـەر خۆیـدا بێنـێ کـە دەکـرێ بڵێـم ئـەو ئەلفوبێیـە و ئـەو ڕێنووسـە کـە ئێسـتا کـورد پێـی دەنووسـێ، کەموکوڕیـی زۆریـان تێـدا نەمـاوە، توانیویانـە لەگـەڵ زمانەکـەدا خۆیـان بگونجێنـن. واتـە دەتوانیـن بڵێیـن ڕێنـووس و ئەلفوبێیەکـی سـەرکەوتوومان هەیـە کـە دەتوانـن وەڵامـدەری نیـازی زمانەکەمـان بـن.

«کوردستان»: کـە واتـا گەشـەکردن یەکێـک لـە هۆکارەکانـی زیندوویـی زمانـی نەتەوەکانـە و زمانـی کـوردی لـە ڕەوتـی مێـژوودا ئاڵوگـۆڕ و گەشـەی بەخۆیـەوە بینیـوە و ئەمـەش دەرفەتـە بـۆ زیندووبوونـی زمانـی کـوردی، بـەڵام لێرەدا پرسـێکی دی دێتـە ئـاراوە، ئەویـش زمانـی یەکگرتوویـە، لـە هەلومەرجێکـدا کـە زمانـی کـوردی زاراوە و بنـەزاری جیـاوازی لـێ دەبنـەوە، ئـەم فرەییـە چـۆن دەرفـەت دەدا بـە یەکدەسـتی و یەکگرتوویـی زمـان؟

- ئـەم پرسـیارە زۆر لکـی لـێ دەبنـەوە کـە بڕێـک لەسـەر ڕاوەسـتانیان دەوێ. لەپێشـدا کـە بـاس لـە گەشـەی زمانـی کـوردی دەکەیـن، هـەرکات کـورد لـە هـەر شـوێنێک دەسـەڵاتی بەدەسـت خـۆی بـووە، زمانـی کـوردی زۆر گەشـەی کـردوە. چونکـە توانیویەتـی چاپەمەنـی هەبـێ، ڕادیـۆ و کتێبـی هەبـێ، ببێتـە زمانـی دەسـەڵات، ببێتـە زمانـی قانـوون و بەڕێوەبـەری و ئەمانـە یارمەتییـان کـردووە بـە گەشـە کردنـی زمانـی کـوردی. کۆمـاری کوردسـتانیش بـە نـۆرەی خـۆی بـوو بـە هـۆی

گەشەکردنی زمانی کوردی، بە جۆرێک کە زمانی کوردی ببێتە زمانی فەرمی و بازرگانی و ئیداری. بەڵام ئەو بەشەی دیکە کە دەڵێن زمانی کوردی لە ماوەی یەک سەدەی ڕابردوودا گەشەی کردووە، بەڵام کێشەی بوونی زمانی یەکگرتوو، بوونی زاراوە و بن زاراوەی جۆراوجۆری هەیە، لە پێشدا ئێمە دەبی ئەمانە وەکوو شانسێک چاو لێبکەین کە زمانی کوردی دیالێکت و بنزاری جۆراوجۆری هەن، چونکە ئەمانە هەموویان سامانی زمانی کوردین. بۆ مەسەلەی زمانی یەکگرتووش بە بڕوای من ئێمە زمانی یەکگرتوومان هەیە. تەنانەت زمانی ئەدەبیی یەکگرتووشمان هەیە. ئەوەی کە ڕەنگە ئێستا وەکوو کێشەیەک سەیری بکرێ زمانی ستاندارده کە باش جێگیر نەبووە؛ ئەگینا زمانی ئەدەبیی یەکگرتوومان لە کۆماری کوردستان و پێش کۆماری کوردستانیشەوە هەیە، واتە ئەو زمانەی لە ڕۆژهەڵات و باشووری کوردستان پێی دەنووسرێ، کەس نییە لێی تێ نەگا. ئەوەی کە ساڵانێکە قسەی لێدەکرێ، پێویستیی بوونی زمانی ستاندارده. ئەو زمانەیە کە دەبێ لە هەر دەرفەتێکدا هەوڵی بۆ بدرێ. ئێمە ئێستا لە باشووری کوردستان دەسەڵاتێکی کوردیمان هەیە، دەسەڵات دەتوانێ لەم بارەیەوە هەنگاو بنێ، بەڵام هەوڵەکانی حکومەتی هەرێم لەو پێوەندییەدا نەگەیشتووەتە ئەنجامێکی دڵخواز.

«کوردستان»:جاروبار ڕێژیمی ئێران پرسی ئازادیی خوێندن و نووسین بە زمانی کوردی لە مێدیاکانیدا دەورووژێنێ، بەڵام لەکرداردا کە بابەتی زمان گەیشتە سنووری شوناسخوازی و داواکردنی مافی نەتەوەیی، ئەوە هێڵی سوورە و دژکردەوەی توندی بەدوودا دێ، وەکوو ئەو دواییانە دیتمان خاتوو زارا محەممەدی مامۆستای زمانی کوردی لەسەر گوتنەوەی وانەی کوردی ڕاپێچی بەندیخانە کرا. پرسی زمانی کوردی بۆچی بۆتە مۆتەکە لەسەر تاران؟

- من پێم وانییە کۆماری ئیسلامی باسی لە ئازادیی خوێندن بە زمانی کوردی کردوە. ئەسڵێک هەیە لە قانوونی ئەساسیدا کە ئەو

ئەسلەشیان تا ئێستا جێبەجێ نەکردوە، بەڵام جاروبار لەسەر ئەو ئەسلە مانۆڕ دەدەن؛ ئەسڵێک کە باسی "قوم"ەکانی ئێران و زمانەکانیان دەکا. لەنێو نەتەوە ژێردەستەکانیشدا کەسانێک زۆر جار بە پشتبەستن بەو ئەسڵەی قانوونی ئەساسی، ویستەکانی خۆیان دەردەبڕن و داوای خوێندن بە زمانی دایک دەکەن. دیارە ئێستا دەسەڵاتدارانی وڵات دەڵێن: لێتان تێک نەچێ! ئەو ئەسڵە ناڵێ خوێندن بەو زمانانە ئازادە، بەڵکوو دەڵێ خوێندنی ئەدەبیاتی ئەو زمانانە لە تەنیشت زمانی فارسییەوە ئازادە. یانی لە ڕاستیدا دەوڵەت و دەسەڵات ئەرکێکیان وەئەستۆی خۆیان نەگرتوە. حکومەت لەو چوارچێوەیەشدا هێشتا هەنگاوێکی ئەوتۆی نەناوە. بەڵام خەڵک بە تایبەتی لە کوردستان هەوڵیان داوە کە زمانەکەی خۆیان فێر بن و بیپارێزن. هەستیاریی دەوڵەتی ناوەندییش سەبارەت بەو بابەتە ئەوەیە کە خەڵک دەیانەوێ ئەم زمانەیان ببێتە زمانی خوێندن. مامۆستایانیک یان کەسانێکی چالاک لە مەیداندان و دەڵێن زمانی ئێمە ناسنامەی ئێمەیە و بە هەستێکی نەتەوەییەوە داوای ئەم مافە دەکەن، کاربەدەستانی ڕێژیمیش تا دێ هەستیارییان لەسەر ئەم داوایە زیاتر دەبێ و داواکەیان سەرکوت دەکەن.

ئاماژەت بە مامۆستا زارا محەممەدی کرد کە بەداخەوە ئێستا لە بەندیخانەیە، تەنیا تاوانی ئەوەیە کە شێلگیر و پێداگر بووە کە خوێندن بە زمانی کوردی هەبێ و خەڵکی هان داوە بۆ بەرگری لە زمانەکەیان و پەرەپێدانی زمانەکەیان و، تەسلیمی هەڕەشەکانی کاربەدەستانی ئەمنیەتی نەبووە. کەسێک بە شێوەی زۆر ئاشتیخوازانەش داوای مافە ڕەواکانی نەتەوەکەی کردبێ و تەسلیم نەبووبێ، دەوڵەت زیاتر لێی بە ڕقدا دەچێ. خاتوو زارا محەممەدی یا موژگان کاوسی دوو نموونە لەو جۆرە کەسانەن. موژگان کاوسییش لەسەر هەوڵدان بۆ پاراستنی زمانی کوردی گیرا و چووە زیندان و، دەسەڵات لێیان بە ڕقدا چووە.

«کوردستان»: کاک قادر! مەسەلەیەک هەیە کە دەگوترێ زمان لەنێو نەتەوەکاندا پێناسەیە و دواجار چەکە، مرۆڤەکان تەنها و تەنها لە ڕێگەی زمانەکەیانەوە دەناسرێنەوە و دەبن بە نەتەوە، ئایا ئێستا کورد

ئەو چەکە بەهێزەی هەیە کە مان و مەوجودییەتی خۆی پێ بپارێزێ؟ یا مەترسیی لەنێوچوونی لەسەرە؟

- بە خۆشییەوە زمانی کوردی لەگەڵ ئەوەی زۆر هەوڵی سڕینەوە و سەرکوتی دراوە، مەترسیی لەنێوچوونی لەسەر نییە. چونکە لە باشووری کوردستان کە دەسەڵاتی کوردی هەیە، زمان جێگە و پێگەی ڕەسمی و قانوونیی هەیە، لە ڕۆژهەڵاتیش بە هۆی خۆشەویستیی خەڵک بۆ زمان و ناسنامەی خۆیان و بەرگری لێکردنیان، لەوێش مەترسیی لەنێوچوونی لەسەر نییە، بەڵام مەترسیی دیکەی بەرەوڕوو بووەتەوە. ئەوەی کە پرسیتان زمان چەکی ئێمەیە، بەڵێ بە دڵنیاییەوە. شتێک کە ئێمە لە نەتەوەکانی دیکە جیا دەکاتەوە زمانەکەمانە. ئێمە وەک کورد توانیومانە کاری ڕۆژنامەنووسی بە زمانەکەمان بکەین، لە باشووری کوردستان، کاروباری حکومەتیی پێ بەڕێوە دەچێ، لە قوتابخانە و خوێندنگەکاندا لە ئاستەکانی سەرەتایی، ناوەندی و بەرزدا خوێندن بەو زمانە هەیە. زمانی کوردی لە بواری میدیایی، یاسایی، زانستی، بازرگانی وهتددا بەکار هێنراوە و توانایی خۆی سەلماندووە. ئەو زمانە تەنیا پاراستن و خزمەتکردنی زیاتری دەوێ. بەڵێ ڕاست وایە، زمانەکەمان چەکی ئێمەیە و دەبێ زیاتر خزمەتی بکەین. بەو خزمەتەش کە بە زمانەکەمانی دەکەین، دەتوانین مانەوەی خۆمان وەک نەتەوەیەک لە داهاتوودا دەستەبەر بکەین.

«کوردستان»: وەکوو دوا پرسیار چۆن دەکرێ زمانەکەمان باشتر بپارێزین؟

- ئەم پرسیارە دەتوانێ بەرەوڕووی هەر تاکێک لە هەر بەشێکی کوردستانی بکەی، بەو پێیە کە تاکەکە هی کام بەشی کوردستان بێ، وڵامی جیاوازت پێ دەداتەوە، چونکە ئەرکەکانی دانیشتووانی هەر بەشێکی کوردستان لە ئاست زمانی کوردی، بەپێی بارودۆخی سیاسی و نەتەوەیی بەشەکەی خۆیان جیاوازە. بۆ نموونە لە هەرێمی کوردستان دەسەڵاتی کوردی هەیە، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان

دەسـەڵاتێکی کـوردی نییـە. ئەمـن پێـم خۆشـە چونکـە باسـی زمانـی کـوردی لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردستان دەکەیـن، لـەو ڕوانگەیـەوە وڵامـی ئـەم پرسیارە بدەمـەوە و بڵێم وەکـوو کەسێک لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان چۆن دەتوانیـن زمانەکـەی خۆمـان بپارێزیـن؟

پێش هەمـو شتێک هەمـوو تاکێکی کـورد لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان هـەوڵ بـدا بـە زمانەکـەی خـۆی بخوێنێتـەوە و بنووسـێ و زمانەکـەی خـۆی بزانـێ. ئەگـەر لـە قوتابخانـە ڕێگـەی پـێ نـادرێ، دەبـێ بتوانـێ لـە پەراوێزی قوتابخانـەش فێری زمانەکـەی خۆی بـێ. ئەگـەر شـاعیرە، وەرگێـڕە یـا نووسـەرە دەبـێ بـە زمانەکـەی خـۆی بنووسـێ و وەربگێـڕێ. ئەگـەر لـە تـۆڕە کۆمەڵایەتییـەکان دەنووسـێ بـا بـە زمانـی کـوردی بنووسـێ. ئێسـتاش زەحمـەت نییـە وەکـوو پێشـوو، تـۆڕە کۆمەڵایەتییـەکان هـەن و ڕێگاکانـی فێربوونـی خوێندنـەوە و نووسـین بـە زمانـی کـوردی ئاسـانتر بـووە.

ئەرکێکی دیکە بۆ پاراستنی زمان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئەوەیە کـە بنەماڵـەکان هـەوڵ بـدەن لـە ماڵـەوە بـە زمانـی کـوردی قسـە بکـەن و منداڵەکانیـان هـان بـدەن کـە گرینگـی بـە زمانـی خۆیـان بـدەن. شـتی دیکـە کـە لـە ڕۆژهەڵاتـی کوردسـتان هەیـە ئەوەیـە کـە بـە خۆشـییەوە بزووتنەوەیەکی گـەورە هەیـە بـۆ پاراسـتنی زمانـی کـوردی. کاتـی خـۆی کۆمـاری ئیسـلامی ڕێگـەی دا گۆڤـاری "سـروە" بـڵاو بێتـەوە و پێـی وابوو ئـەم گۆڤـارە دەبێتـە تریبوونێـک بـۆ پێداهەڵکوتنـی حکومـەت یـا خـۆی تەرخـان دەکا بـۆ بابەتـی ئەدەبـی و فولکلـۆری. بـەڵام ئـەو کەسـانەی لـە گۆڤارەکـەدا کاریـان دەکـرد هاتـن ئـەم دەرفەتەیـان قۆسـتەوە بـۆ فێرکـردن و پەرەپێدانـی زمانـی کـوردی. دوایـە کـە ڕێگـەدرا ئەنجومەنـە ئەدەبییـەکان لـە شـارەکانی کوردسـتان پێـک هاتـن، بـەو هۆیـەوە کـە خەڵـک بـە تایبەتـی نووسـەران، ئەدیبـان و لاوەکان هۆگـر و دڵسـۆزی زمانەکـەی خۆیـان بـوون، ئـەم ئەنجومەنانەیـان کـرد بـە شـوێنێک بـۆ فێربـوون و پەرەپێدانـی زمـان و ئەدەبـی کـوردی. ئـەم بزوتنەوەیـە بـە خۆشـییەوە هـەر بـەردەوام بـووە و چووەتـە ئـەو قۆناغـەوە کـە خەڵکانێـک خۆبەخشـانە کـۆڕ و کۆبوونـەوە

بۆ فێرکردنی زمانی کوردی پێکدێنن، کچ و کوڕی ئەم وڵاتە تێیدا بەشدار دەبن کە ئەم پێشوازییە جێگای شانازییە. بۆیە پێویستە هەوڵ بدرێ ئەم بزووتنەوەیە درێژە پەیدا بکا و ڕەهەندی دیکەش بگرێتە بەر. بۆ نموونە بەرە بەرە توێژینەوەی زانستی لەسەر زمانی کوردی و ئەدەب و مێژووی کورد، لە نێو نووسەران و ڕووناکبیران لە هەموو پارێزگەکانی ڕۆژهەڵات سەری هەڵداوە. کۆکردنەوە و تۆماری بەڵگە و ئاسەوارە مێژووییەکانیش بەشێکی دیکە لەو خزمەتەیە. ئەرکێکی دیکە کە لەوانە گرینگترە، ئەوەیە ئەو کەسانەی کە لەوێ خزمەت دەکەن و بەرەوڕووی تۆڵەستاندنەوەی ڕێژیم دەبنەوە، پێویستە خەڵک پشتیوانییان لێ بکا؛ بۆ ئەوەی ئەگەر بە ناحەق سزا دران، خەڵک بە دەنگیانەوە بێن و لە پشتیان ڕاوەستن و ڕێژیم نەتوانێ بە هاسانی سەرکوت و دەمکوتیان بکا. لە ڕاستیدا باشترین کار بۆ خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە ڕێژیم دەیهەوێ خۆیان و ناسنامەی نەتەوەییان بتوێنێتەوە ئەوەیە زۆر بەتوندی بەرگری لە مانەوەی ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان بکەن.

«کوردستان»: زۆر سپاس کاک قادر بۆ ئەم دەرفەتەی بە ئێمەت دا.

- سپاس بۆ ئێوەش.

***

(لە ڕۆژنامەی «کوردستان» ژمارە ٨١٧، ١٩ی فێبریوەری ٢٠٢٢ بڵاو بووەتەوە.)

سیاسەتی زمانی لە حیزبی دێموکراتدا (*)

پێشەکی:

حیزبی دێموکرات لە گرنگیدان بە پرسی زمان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە. بەرزڕاگرتنی پێگەی زمانی کوردی و پاراستنی ئەو زمانە و هەروەها هەوڵدان بۆ ئەوەی گرنگیدان بە زمانی کوردی ببێتە کولتوورێک لە کۆمەڵی ئێمەدا، یەکێک لە ئامانجەکانی ئەو حیزبە لە ڕۆژی یەکەمی دامەزرانییەوە هەتا ئێستا بووە. دەتوانین بڵێین ئەم حیزبە هەر لە دامەزرانییەوە تا ئەمڕۆ خاوەنی سیاسەتی زمانی بووە.

کە باسی سیاسەتی زمان دەکرێ، سیاسەتی زمان بە کۆی ئەو باوەڕ و بۆچوون و ڕوانگانە دەگوترێ کە دەوڵەتێک، حیزبێک، لایەنێک تەنانەت بنەماڵەیەک، دەیکەنە بنەمای هەڵوێست و کردەوە و ڕفتاری خۆیان لە پێوەندی لەگەڵ زمان و کۆمەڵگەدا. بەم پێیە حیزبی دێموکراتی کوردستانیش خاوەنی سیاسەتی زمان بووە و هەیە. ئەگەرچی ڕەنگە دەقێکی پەسندکراوی تایبەت لە ژێرناوی" سیاسەتی زمان" لەنێو حیزبدا نەبێ، یان حیزب بۆخۆی پێناسەی ئەو سیاسەتەی نەکردبێ و نەیگوتبێ ئەوەیە "سیاسەتی زمان" یم. بەڵام ئێمە کە لە بواری جۆراوجۆردا سەیر دەکەین دەبینین حیزبی دێموکرات لە سەرەتای دامەزرانییەوە خاوەنی سیاسەتی زمانی بووە و، بە ئیلهاموەرگرتن لەو سیاسەتەی کە هەیبووە بەرنامەی کار و کردەوەی خۆی لە بواری زماندا دارشتوە و بەڕێوەی بردوە.

بۆ ئەوەی بتوانین سیاسەتی زمانی حیزبی دێموکرات باش هەڵسەنگێنین، دەبێ سەرنج بدەینە ئەو بوارانە کە حیزبی دێموکرات

مەجالی ئەوەی هەبووە تێیاندا باس لە زمان بکا و هەنگاو لە پێوەندی لەگەڵ زماندا هەڵێنێتەوە.

یەکەم بوار، بەرنامە و پەسندکراوەکانی حیزبە تا بزانین لەواندا چۆن سەیری زمان دەکا. دوویەم بوار، ئەو ڕێککەوتننامانە یان گەڵاڵەی ئەو داخوازیانەن کە حیزبی دێموکرات بەرەوڕووی دەوڵەتی مەرکەزی و هەروەها بەرەوڕووی لایەنە ئێرانییەکانی- ئەو کاتی ویستوویەتی لەگەڵیان هەوپەیمانی دروست بکا- کردوونەوە. بوارێکی دیکە، کار و تێکۆشانی ڕۆژانەی حیزب بۆ وێنە پێوەندیی نێوان ئۆرگانەکان، ڕاگەیاندن، پەروەردە و هتد دەگرێتەوە کە دەری دەخا حیزب چۆن لەگەڵ زمانی کوردی هەڵسوکەوتی کردوە. لەو بوار و مەیدانەشدا دەردەکەوێ کە لە ژیانی ئەو حیزبەدا، مەسەلەی زمان چ جێگایەکی هەیە.

یەکێک لە بوارەکانی دیکە، هەڵوێست و چونیەتیی تەعامولی حیزب لەگەڵ ئەو کەسە دڵسۆزانەی نێوخۆی کوردستانە کە لە پێوەندی لەگەڵ زمانی کوردیدا کار و ئەرک دەگرنە ئەستۆی خۆیان و، خزمەتی زمانەکەیان دەکەن. لە هەمووی ئەو بوارانەش بەرچاوتر ئەو کاتانەیە کە حیزبی دێموکرات دەسەڵاتی بەدەست بووە و زمانی کوردیی لە سیستەمی پەروەردە و خوێندندا بەکار هێناوە. من ئەم پێنج بوارەم لە نەزەر دایە کە باسیان بکەم، ڕەنگە هێندێکیان تێروتەسەلتر باس بکەم بەڵام هێندێکیان بەکورتی.

زمانی کوردی لە بەرنامە و پەسندکراوەکانی حیزبی دێموکراتدا

یەکەم بوار، کە ڕەنگدانەوەی گرنگیدانی حیزب بە زمانی کوردیی تێدا دەبینین، پەسندکراوەکانی حیزبی دێموکراتن. با بزانین لەواندا ئەم پرسە چۆن ڕەنگی داوەتەوە؟ سروشتییە حیزبی دێموکرات کە حیزبێکی نەتەوەییە، گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، بە بەشێک لە نەتەوەی کورد دەزانێ؛ نەتەوەیەک کە خاکەکەی بەسەر چەند وڵاتێکدا، دابەش کراوە و جگە لەوی خاکەکەی داگیرکراوە، هەوڵ

دراوە مێژووەکەشی بشێوێندرێ و چەواشە بکرێ. سەرەڕای داگیرکرانی خاکەکەی و چەواشەکرانی مێژووەکەی، هەوڵ دراوە زمانەکەشی لێ بستێندرێتەوە. ئەوەش نەک هەر لە بەشێکی کوردستان بەڵکوو لە هەموو بەشەکانی کوردستان، هەر یەک لەو دەوڵەتانەی کوردیان لەژێر دەستدا بووە، هەوڵی سەرکوت و سڕینەوەی ئەو زمانەیان داوە، دیارە لە هەر وڵاتەی بە جۆرێک. لە ئێران و لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان ئەو هەوڵە بەو شێوەیە بووە کە خوێندن بەو زمانەیان لە کورد قەدەغە کردوە، بە ڕەسمییان نەناسیوە و هەوڵیان داوە وەکوو دیالێکتێکی زمانی فارسی پێناسەی بکەن و سامانی ئەو زمانە کە وشەکانیەتی، دەستەواژەکانیەتی، دەستی بەسەر دابگرن و بیکەن بە بەشێک لە سامانی زمانیی نەتەوەی حاکم. ئەو کەسانەش کە ویستوویانە خزمەتی ئەو زمانە بکەن بە شێوەی جۆراوجۆر کێشەیان بۆ دروست کردوون. تەنانەت هەتا ئێستاش دەبینین لە سەر دانانی ناوی کوردی لەسەر منداڵان یا لەسەر شوێنی کار و دووکان و بازار، ڕێگری و کۆسپ هەیە و کەسەکان لەگەڵ کێشە بەرەوڕوو دەبن. واتە هەر لە ڕێژیمی شایەتیدا ئەو سیاسەتە بەڕێوە نەچووە، لە سەردەمی ڕێژیمی کۆماری ئیسلامییشدا ئەو سیاسەتە هەر درێژەی هەیە. دیارە حیزبێک بەو ناسین و تێگەیشتنەی لەسەر نەتەوەبوونی کورد هەیەتی و، بەو مەترسییانەی لەسەر ڕێگای ئەو نەتەوەیە بەدیی کردوون، سروشتییە کە گرینگی بە زمان بدا.

لە یەکەم بەیاننامەی حیزبی دێموکراتدا کە بەیاننامەی دامەزرانی حیزبە و لە ٨ خاڵ پێک هاتووە، یەکێک لە خاڵەکان، تایبەت بە زمانە. لە خاڵی دوویەمی ئەو بەیاننامەیەدا هاتووە "گەلی کورد دەبێ مافی خوێندن بە زمانی زگماکی هەبێ و تەواوی کاروباری ئیدارەکانی بە هۆی زمانی کوردییەوە بەڕێوە بچێ.» بەم جۆرە لە یەکەم بەیاننامەی حیزبدا باسی زمانی کوردی بە زەقی هاتووە. پاشان لە مەرامنامەی حیزبی دێموکرات کە پەسندکراوی یەکەم کۆنگرەیەتی، دوو خاڵ پێوەندییان بە زمانەوەیە، خاڵی سێزدەیەم دەڵێ: « بەمەبەستی پەرەپێدانی

زانست و شارستانییەت لەنێو خەڵکی کوردستاندا، خوێندنی قۆناغەکانی سەرەتایی و ناوەندی دەکرێتە ئیجباری و لە هەموو قۆناغەکاندا دەبێ بە زمانی کوردی دەرس بخوێندرێ." لە خاڵی ٢٢شدا دەڵێ: "مافی کەمە نەتەوەییەکان وەکوو ئاشووری، ئەرمەنی کە لە کوردستاندا دەژین دەبێ بەتەواوی دابین بکرێ.» یانی دەبینین لە دوو خاڵدا باسی زمان هەیە و ئەوەش بەڕاستی جێگای هەڵوێستە لەسەرکردنە کە حیزبی دێموکرات لەو سەردەمیشدا، مافی زمانی تەنیا بۆ کورد ناوێ و، بۆ کەمە نەتەوەکانی کوردستانیشی دەوێن.

ئەوە خاڵێکی زۆر گرینگە ئەو وەختی کە حیزبی دێموکرات و دوای ئەو کۆماری کوردستان دامەزران هێشتا بیاننامەی جیهانیی مافی مرۆڤ پەسند نەکرابوو. بەڵام تێگەیشتنی ئەم حیزبە بەجۆرە بووە کە کەمە نەتەوەکانی دیکەش دەبینێ و دان بە مافەکانیاندا دەنێ. تەنانەت لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا ئیمکانی خوێندن بۆ جوولەکەکان بە زمانی خۆیان لە مەهاباد پێک دێنێ. لە خاڵەکانی ١٣ و ٢٢ی مەرامنامەی پەسندکراوی یەکەم کۆنگرەی ئەو حیزبەدا هاتووە:

"١٣_ بە مەبەستی پەرەپێدانی زانست و شارستانییەت لەنێو خەڵکی کوردستاندا، خوێندنی قۆناغەکانی سەرەتایی و ناوەندی دەکرێتە ئیجباری و لە هەموو قۆناغەکاندا ئەبێ بە زمانی کوردی دەرس بخوێندرێ.

٢٢_ دەبێ مافی کەمە نەتەوەییەکانی کە لە کوردستاندا دەژین، وەکوو ئازەربایجانی، ئەرمەنی و ئاسووری، بەتەواوی دابین بکرێ."

بە داخەوە پرۆگرام و پێڕەوی نێوخۆی پەسندکراوی کۆنگرەی دووهەم لە دەستدا نیە تا بزانین پرسی مافە زمانییەکان لەوێدا چۆن هاتووە. بەڵام کە دێینە سەر پەسندکراوەکانی کۆنگرەی سێیەم، زۆر بە دیاریکراوی باسی زمان لەوێدا، بەرجەستە دەبێتەوە و لە چەند خاڵدا ئاماژەی پێ دەکرێ. من لێرەدا ئاماژە بەو خاڵانە دەکەم چونکە کاریگەریی درێژخایەنیان لەسەر بەرنامە و پەسندکراوەکانی داهاتووی حیزب دەبێ.

لە بەرنامە و پێڕەوی نێوخۆی حیزبی دێموکراتی کوردستان (ئێران)،
پەسندکراوی کۆنگرەی سێهەم لە بەشی "ئامانجەکانی گشتی، هەڵسووڕاندنی کاروباری دەوڵەتی"دا هاتووە:

"١١- زمانی کوردی زمانی ڕەسمیی حکوومەتی میللیی خودموختاری کوردستانە. لە هەموو قۆناغەکانی خوێندندا فێربوون بە زمانی کوردییە و لە ئیدارەکانی دەوڵەتیشدا ئەو زمانە بەڕەسمی بەکار دەهێندرێ. زمانی فارسی هەروەک لە ناوچەکانی تری ئێران لە حکوومەتی میللیی خودموختاری کوردستانیش زمانێکی ڕەسمیی دەوڵەتییە و لە قوتابخانەکان پاش ساڵی چواری سەرەتایی، منداڵانی کوردستان وێڕای زمانی کوردی دەیخوێنن.

١٢- کەمایەتییەکانی نەتەوایەتیی دانیشتووی کوردستان دەگەڵ کوردەکان مافیان وەک یەکە. مافی فەرهەنگییان دابین دەکرێ و منداڵەکانیان لە قوتابخانە سەرەتاییەکاندا بە زمانی زگماکی خۆیان دەخوێنن و مافی بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامە و کتێب بە زمانی خۆیان دەبێ."

لەژێر سەرباسێک بە ناوی "سیاسەتی فەرهەنگی و لەشساغی"یشدا هاتووە:

"٢٨- پەرەپێدانی زمان و ئەدەبی کوردی، پشتیوانی لە نووسەران و زانایانی کورد ڕێبازی دایمی سیاسەتی فەرهەنگیی حکوومەتی میللیی خودموختاری کوردستان دەبێ."

ئاماژە بەو خاڵانەی پەسندکراوی کۆنگرەی سێیەم بۆیە پێویست بوو تا وەبیر بێنمەوە لێرە بەدواوە جەوهەری ئەو خاڵانە بە بەردەوامی لە بەرنامەی حیزبدا هاتوونەوە. یانی ئەو کاتانەی لەتبوون و دابڕانیش لە ڕیزەکانی حیزبی دێموکراتدا ڕوویان داوە و، دوو لایەن بە ناوی حیزب دێموکرات تێکۆشانیان هەبووە، لە بەرنامەکانیاندا جەوهەری ئەو خاڵانە دەپارێزن.

مافە زمانییەکان لە گەڵاڵەی دانوستان و ڕێککەوتن لە گەڵ لایەنە ئێرانییەکان

دێمە سەر بواری دووهەم. لەو گەڵاڵە و پلاتفۆرمانەی دراون بە دەوڵەتی مەرکەزی یا هێز و لایەنە ئێرانییەکان، ئەوەندەی حیزبی دێموکرات تەرەف بووە لەگەڵیان، باسی زمان هەمیشە هەر هەبووە.

ساڵی ١٣٥٧- ١٣٥٨، چەند گەڵاڵەی داخوازەکانی خەڵکی کوردستان لەلایەن نوێنەرانی سیاسیی خەڵکی کوردستان، حیزبی دێموکرات و دەستەی نوێنەرایەتیی گەلی کورد، خرانە بەر سەرنجی کاربەدەستانی تاران (گەڵاڵەی ٨ ماددەیی ڕەشەمەی ١٣٥٧، گەڵالەی ٢٦ ماددەیی/ سەرماوەزی١٣٥٨، گەڵاڵەی ٦ ماددەیی/ زستانی ١٣٥٨). لە گەڵاڵە ٨ ماددەییەکەدا باسی مافە نەتەوایەتییەکان بە شێوەی گشتی هاتووە و بە دیاریکراوی خاڵێک یا ماددەیەک لە سەر زمانی کوردی نەهاتوە.

دوای پەیامی ٢٦ی خەزەڵوەری ١٣٥٨ی خومەینی ڕوو لە خەڵکی کوردستان، قۆناغێک لە وتووێژ و دانوستان لەنێوان هێزە سیاسییەکانی کوردستان و دەوڵەتی ئێران دەستی پێ کرد و "دەستەی نوێنەرایەتیی گەلی کورد" پێک هات. حیزبی دێموکرات، ئەندامی ئەو هەیئەتە و د.قاسملوو وتەبێژی هەیئەتەکە بوو. لە ٤ی سەرماوەز، دەستەی نوێنەرایەتی بەیاننامەیەکی لە ٨ خاڵدا بڵاو کردەوە. ئەو ٨ خاڵە داوا سەرەکییەکانی گەلی کورد بوون و دەستەی نوێنەرایەتی داوای لە خەڵک کرد بۆ پشتیوانی لەو داخوازانە، خۆپیشاندان وەڕێ بخەن. لە خاڵی ٤دا هاتووە:

"زمانی کوردی، زمانی رەسمیی خوێندن و نامەنووسینی ئیدارە و دامەزراوەکانی کوردستان دەبێ. لە دوای پۆلی ٤ی سەرەتاییەوە، زمانی فارسییش لە تەنیشت زمانی کوردی لە قوتابخانەکان دەخوێندرێ و، زمانی رەسمیی ئیداری لە سەرانسەری ئێران و کوردستانە." (لە ڕووی دەقی فارسییەوە وەرمگێڕاوە)

هەم لە گەڵاڵە ٢٦ مادەییەکەدا، هەم لە گەڵاڵە ٦ مادەییەکەدا بە زەقی باسی پرسی زمان و مافە زمانییەکان هەن و گوتراوە زمانی

کوردی لە ناوچەی خودموختار، زمانی ڕەسمی دەبێ، زمانی خوێندن دەبێ، زمانی ئیداریش دەبێ بۆ پێوەندیی نێوان ئیدارات لە کوردستان. هەروەها شتێکی دیکە کە دەبێ باسی بکەم ئەوەیە هەمیشە حیزبی دێموکرات ئەو لایەنەی لەبەرچاو بووە کە خوازیاری چارەسەری پرسی کورد لە نێو ئێراندایە و لە بەڵگەنامەکانیدا، وەڵامی بۆ ئەو پرسیارە هەبووە کە زمانمان بۆ پێوەندی گرتن لەگەڵ بەشەکانی دیکەی ئێران و دەوڵەتی مەرکەزی چی دەبێ. بۆیە بە بەردەوامی لەو گەڵاڵە و پلاتفۆرمانەدا باسی ئەوە کراوە کە لە تەنیشت زمانی کوردی (هێندێک جار گوتراوە لە پۆلی چواری سەرەتاییەوە)، زمانی فارسی دەخوێندرێ. ئاماژە بەوەش کراوە کە فارسی زمانی پێوەندیمان لەگەڵ دەوڵەتی مەرکەزی و لەگەڵ بەشەکانی دیکەی ئێران دەبێ.

هەروەها لەگەڵ لایەنەکانی ئۆپۆزیسیۆنی ئێرانیش لە هێندێک قۆناغ و سەردەمدا حیزبی دێموکرات، ڕێککەوتن و هاوپەیمانی هەبووە. بۆ وێنە لەگەڵ شوڕای بەرگریی نیشتمانی (شورای ملی مقاومت) کە لە ڕێکخراوی موجاهیدین و چەند شەخسیەت و ڕێکخراوی دیکە پێکهاتبوو. لەوێشدا پێداگریی حیزبی دێموکرات لەسەر مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد، بەتایبەتی مافە زمانییەکان، بووە هۆی ئەوە کە لە خەزەڵوەری ساڵی ١٣٦٢، "گەڵاڵەی شوڕای بەرگریی نیشتمانی بۆ خودموختاری" پەسند کرا. لە ڕاستیدا ئەوەی لە بەرنامەی حیزبدا، لە بارەی مافە زمانییەکان هاتبوو، لە چوارچێوەی گەڵاڵەی شوڕا بۆ خودموختارییشدا پەسند دەکرێ.

حیزبی دێموکراتی کوردستانی ئێران و حیزبی دێموکراتی کوردستان، هەر ئێستا لە ژمارەیەک یەکگرتن و هاوپەیمانیدان بۆ نموونە "کۆنگرەی نەتەوەکانی ئێرانی فیدراڵ"، "شوڕای دێموکراسیخوازەکان" و پێشتریش "اتحاد عمل برای دمکراسی" (یەکیەتیی کردەوە بۆ دێموکراسی). لە هەموو ئەو ڕێککەوتنانە و هی پێشووتردا پرسی زمان ئاماژەی پێ کراوە و مافە زمانییەکان- ئەوانەی کە مەبەستی حیزبی دێموکرات بوون و لە بەرنامەکەیدا هاتوون — دانیان پێدانراوە، قبووڵ کراون و بەڕەسمی ناسراون.

زمانی کوردی لە ئەدەبیات و تێکۆشانی ڕۆژانەی دامەزراوەکانی حیزبی دێموکراتدا

دەتوانم بڵێم زۆربەی هەرە زۆری بەڵگەنامەکانی حیزب لە سەرەتاوە تا ئێستا بە کوردی ئامادە کراون و، دوایە کراون بە زمانی دیکە. ئەمە ڕەنگە بۆ هێندێک کەس شتێکی ئاسایی بێ و بڵێ جا حیزبێکی کوردستانی هەر دەبێ بە زمانی کوردی بەڵگەنامەکانی ئامادە بکا. بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بەشەکانی دیکەی کوردستانیش حیزبی کوردستانی هەبوون کە زمانی کوردی ئەو جێگە و پێگەیەی لای ئەوان نەبووە و، کوردی زمانی سەرەکیی ئەدەبیات و بەڵگەنامەکانیان نەبووە، ئەدەبیاتیان بە زمانی دیکە بووە، دوایە کردوویانن بە کوردی. بەڵام حیزبی دێموکرات، هەمیشە زمانە سەرەکییەکەی، زمانی کوردی بووە؛ بەیاننامەکانی، بەرنامە و پێڕەوی نێوخۆی، ڕۆژنامەکەی، گۆڤارەکانی، ڕادیۆکەی و هەرچی هەیەتی، بابەت و بەرنامەکانیان بە پلەی یەکەم بە کوردی ئامادە کراون و دوایە کردوونی بە فارسی.

پێوەندیی ئۆرگان و دامەزراوەکانی حیزب، هەر بە زمانی کوردی بووە، ڕێبەری لەگەڵ ناوەندەکان، کۆمیتە شارستانەکان، لەگەڵ مەڵبەندەکان، لەگەڵ هێزەکانی پێشمەرگە، لە گەڵ ڕێکخراوە حیزبییەکان و ئەندامانی شانە و بەگشتی هەر پێوەندییەک لە نێوخۆی حیزبدا هەیە، بە زمانی کوردی بووە. کلاس و دەورەکانمان هێندێک حاڵەتی تایبەتی لێ دەرچێ- بۆ نموونە دوکتوری فەڕانسەوی هاتوون کلاسی دەرمانییان بۆ پێک هێناوین، ئەوان چونکە کوردییان نەزانیوە، بە فەڕانسەیی قسەیان کردوە و کادرەکانمان ناچار بوون بۆیان وەرگێڕنەوە سەر زمانی کوردی. بە گشتی هەموو جۆرە پەروەردەیەکی حیزب بە زمانی کوردی بووە. تەنانەت ئەگەر پێشمەرگەی نەخوێندەوارمان هەبووە بە زمانی کوردی خوێندەوار کراوە. پێشمەرگەی خوێندەوارمان هەبووە، لە ئێران بە زمانی فارسی فێرە خوێندەواری بووە، بەڵام حیزب

فێری خوێندنەوە و نووسینی کوردیی کردوە.

خوێندنەوە و نووسینی کوردی بەشێکی هەمیشەیی بووە لە کلاس و دەورەکانی حیزب بەتایبەتی ئەو دەورە سەرەتاییانەی بۆ پێشمەرگە پێکهاتوون. کوردی، زمانی سەرەکیی ڕاگەیانەکانی حیزب بووە. دیارە قۆناغی وا بووە حیزبی دێموکرات بۆ وێنە بە زمانی تورکییش بەرنامەی لە ڕادیۆکەی بڵاو کردووەتەوە. هەر لە جێدا لە ڕاگەیاندنی حیزبی دێموکراتدا زمانی فارسی هەمیشە بایەخی پێ دراوە، چونکە لایەنی ئێرانی، چ دەوڵەت و چ ئۆپۆزیسیۆن، بەردەنگی ئێمە بوون، بۆیە هەمیشە هەوڵمان داوە، سیاسەت و بەرنامە و ئەدەبیاتمان بە فارسی بڵاو بێتەوە. بەڵام زمانە سەرەکییەکە لە چاپەمەنیمان، لە ڕادیۆ و لە تەلەڤیزیۆن زمانی کوردی بووە.

جێی خۆیەتی ئاماژە بەوەش بکەم کە حیزبی دێموکرات سەرەڕای سنووردار بوونی ئیمکاناتی دارایی و چاپ و بڵاو کردنەوە و لە گەڵ ئەوەی بەردەوام لە خەباتی نهێنی و دوورەوڵاتیدا بووە، دەزگای چاپەمەنیی حیزب هەوڵی داوە بە کوردی کتێب، گۆڤار و نامیلکە چاپ بکا. نەک هەر نامیلکە و گۆڤاری حیزبی، بەڵکوو کتێبی ئەدەبی و مێژوویی و هتد. حیزبی دێموکرات، سەردەمانێک - لە نیوەی یەکەمی دەیەی حەفتای زایینی- لەژێر ناوی "بنکەی پێشەوا" دا، کۆمەڵێک کتێبی چاپ کردوون و ئەو کات بڵاو بوونەتەوە. وەکوو "کوردستان و کورد"، "تاریک و ڕوون"، "کاروانێک لە شەهیدانی کوردستانی ئێران"، "پێکەنینی گەدا". لەڕاستیدا چاپی ئەو کتێبانە بەو مەبەستە بووە خەڵک شێعری کوردی، ئەدەبیاتی کوردی و چیرۆکی کوردی ببینێ و بیخوێنێتەوە و، لەم ڕێگایەوە خزمەتی بە زمانی کوردیی کردبێ.

هەڵوێست بەرامبەر دڵسۆزانی بواری زمان لە نێوخۆی کوردستاندا

بوارێکی دیکە بۆ هەڵسەنگاندنی سیاسەتی زمانیی حیزبی دێموکراتی کوردستان، هەڵسوکەوتی ئەو حیزبە لەگەڵ کەسانێک

بووه کە لە نێوخۆی ئێران و لە نێوخۆی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، خزمەتی زمانی کوردییان کردوە. ئەگەر کەسێک سەیری ئەدەبیاتی حیزب بکا، ئەو ئەدەبیاتەی بە نووسین و بە شێوەی زارەکی هەیەتی (ڕۆژنامەی کوردستان، گۆڤارەکانی، ڕادیۆ، تەلەڤیزیۆن، بەیاننامە و هەڵوێستەکانی)، هەروەها سیاسەتی ئەو حیزبە لە کردەوەدا، بۆی دەردەکەوێ کە حیزبی دێموکرات بەردەوام خەڵکی هان داوە گرنگی بە زمانی خۆیان بدەن، بە زمانی خۆیان بدوێن، بنووسن و بخوێننەوە. ئەو کەسانەی توانایان هەیە و دەتوانن کاری فەرهەنگنووسی بکەن، وشەی کوردی کۆ بکەنەوە، توێژینەوە لەسەر زمان بکەن، دڵگەرمیی پێداون و پشتی گرتوون. بە زۆر شێوەی جۆراوجۆری دیکە، خەڵکی کوردستان هان دراوە بۆ ئەوەی دڵسۆزی زمانەکەی خۆیان بن و بەرگریی لێ بکەن. ئەو ڕاستییەی لەگەڵ باس کردوون کە کاتێک دوژمنەکەتان هەوڵ دەدا زمانەکەتان لێ بستێنێتەوە و بیسڕێتەوە و نەیەڵێ گەشە بکا، ئەوە بۆ خۆتان دەبێ بە گیان و دڵ خەم لە زمانەکەتان بخۆن و بیپارێزن.

حیزبی دێموکرات لەم بارەیەوە نەتەنیا غافڵ نەبووە، بەڵکوو هەمیشە پشتیوان بووە، هەمیشە ڕێنوێن و هاندەر بووە. دەتوانم بڵێم هەڵسوکەوتی حیزب بە جۆرێک بووە کە ئەو کەسانەی لە نێوخۆی وڵات خزمەتی زمانی کوردییان کردوە (جا بە فێربوون و فێرکردنی زمانەکە بووە، بەکارهێنانی زمانی کوردی لە نووسین و وەرگێڕاندا بووە، شێعریان پێ هۆندۆتەوە، چیرۆک و ڕۆمانیان پێ نووسیوە، توێژینەوەیان لەبارەی کردوە، فەرهەنگی زمانی کوردییان ئامادە کردوە و هتد) هەستیان بەو پەڕی ڕێزلێگران لەلایەن حیزبی دێموکراتەوە کردوە. ئەو هەستەیان تێدا پێک هاتوە کە ڕێز و نرخیان لای ئەو حیزبە لەگەڵ پێشمەرگە و تێکۆشەرێکی حیزب کە تەمەنی خۆی بۆ خەبات و تێکۆشان لە شاخ و چیا و دەربەدەری تەرخان کردوە، کەمتر نییە.

ئەو گرنگییەی لە لایەن حیزبی دێموکراتەوە بەوان دراوە، ئەو ڕێزەی لەوان گیراوە، ئەو ستایشەی حیزبی دێموکرات بۆ ئەوان و بۆ

زەحمەتەکانی ئەوانی هەبووە، هەر بەو جۆرەیە کە بۆ تێکۆشەرێکی لەمێژینەی خۆی هەیبووە. چونکە کارەکەیان و خزمەتەکەیانی بە گرنگ زانیوە. بۆخۆم لەو باوەڕەدام ئەم جۆرە ڕێزلێگرتن و پێزانینەی حیزبی دێموکرات، کاریگەریی یەکجار زۆری هەبووە لەسەر وشیاریی نەتەوایەتی و وشیاریی زمانیی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و گرنگیدانیان بە زمان و ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان و بەرگری لێ کردنیان.

خوێندن بە کوردی لە قوتابخانە لە سەردەمی دەسەڵاتدارەتیی حیزبی دێموکراتدا

بوارێکی دیکە کە ڕوانین و سیاسەتی حیزبی دێموکرات لەبارەی زمانی کوردی نیشان دەدا، ئەو سەردەم و قۆناغانەیە کە حیزبی دێموکرات لە دەسەڵاتدا بووە. حیزبی دێموکرات هەر کات دەرفەتی بۆ هەڵکەوتووە، لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا، زمانی کوردیی کردوە بە زمانی خوێندن لە قوتابخانە.

ئەلف: دەرفەتی یەکەم، سەردەمی کۆماری کوردستان

لە مێژووی حیزبی دێموکراتدا دوو قۆناغی وامان هەیە، یەکیان سەردەمی کۆماری کوردستانە، کە بۆ یەکەم جار زمانی کوردی لە کۆماری کوردستاندا دەکرێ بە زمانی ڕەسمی، دەکرێ بە زمانی خوێندن، دەبێتە زمانی ڕۆژنامەنووسی، دەبێتە زمانی پێشمەرگایەتی، دەبێتە زمانی کاری دادوەری، دەبێتە زمانی هەموو بوارەکان. یانی هیچ بوارێک لە ناوچەی ژێر دەسەڵاتی کۆماری کوردستاندا نییە کە زمانەکەی زمانی کوردی نەبێ. هەروەک لە سەرەتاوەش ئاماژەم پێ کرد، حیزبی دێموکرات لە ڕۆژی دامەزرانییەوە، ڕێزی لە مافە زمانی و کولتوورییەکانی کەمایەتییە نەتەوایەتییەکانی کوردستان گرتوە و بە ڕەسمیی ناسیون. هەوڵی داوە ئەوانیش لە کوردستان ئەو مافەیان هەبێ بە زمانی خۆیان بخوێنن، ئەو مافەشی بۆ دابین کردوون.

ئەو دەورانە (سەردەمی کۆماری کوردستان) بەداخەوە زۆر کورتخایەن بووە. لەگەڵ ئەوی هەوڵ دراوە کە کتێبی کوردی بۆ خوێندن لە قوتابخانەکان چاپ بکەن، بەڵام تا کتێب چاپ دەبێ و دەگاتە دەست قوتابیانی کورد، بەداخەوە کۆمار دەگاتە دوا ڕۆژەکانی تەمەنی. ئەو سەردەم گرنگیدان بە زمانی کوردی و خوێندن بەو زمانە تا ئەو ڕادەیە بووە کە هەوڵ دراوە لە باشووری کوردستانەوە کەسانێک کە شارەزا بوون، ئەزموونیان لە خوێندن بە زمانی کوردی و مامۆستایەتی بە زمانی کوردی هەبووە، باوەشیان بۆ بکرێتەوە و کاریان پێ بسپێردرێ. لە کۆماری کوردستاندا خوێندنی منداڵان ئیجباری بووە. کۆمار هەوڵی داوە بۆ ئەو منداڵانەی دەخوێنن جلوبەرگ و پێداویستییەکانی خوێندن دابین بکا. دیارە بەداخەوە ئەو دەورانە زۆر کورت بووە و حیزبی دێموکرات و کۆمار فریا ناکەون کە ئەو ئامانجانەی هەیانبووە جێبەجێیان بکەن. بەو حاڵەش خزمەتەکانی ئەو سەردەمەی کۆماری کوردستان بە زمانی کوردی، کاریگەرییەکی قووڵ لەسەر تاکەکانی کۆمەڵ بەجێ دێڵن و شوێنەواری ئەو کاریگەرییە لە ژیانی داهاتوویاندا خۆ دەنوێنێ.

ب: دەرفەتی دووهەم، سەردەمی دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ١٣٥٧

جاری دووهەم کە حیزبی دێموکرات دەرفەتی بۆ دەرەخسێ جارێکی دیکە زمانی کوردی لە کۆمەڵی کوردستان بکاتەوە خاوەنی جێگە و پێگەی شیاوی خۆی، لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێرانە. دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و هاتنە سەرکاری کۆماری ئیسلامی، دەسەڵاتی تازە بەرەوڕووی داخوازەکانی گەلی کورد و هێزە سیاسییەکانی کوردستان دەبێتەوە. لە پێشەوی ئەو هێزانەش، حیزبی دێموکراتە کە مافە نەتەوایەتییەکانی گەلی کورد بەرەوڕووی ڕێژیمی تازە دەکاتەوە. بەڵام بەداخەوە ئەو داخوازانە نەتەنیا ڕێزیان لێ ناگیرێ، نەتەنیا جێبەجێ ناکرێن، بەڵکوو بە سەرکوت و لەشکرکێشی وڵامیان دەدرێتەوە. لێرەدایە کە خەڵکی کوردستان و هێزە سیاسییەکان بە

تایبەتـی حیزبـی دێموکـرات، بەرامبـەر بـە دەسـەڵاتی تـازە ڕادەوەسـتن، بەرگری لـەو ناوچانـە دەکـەن کـە ئـازادن و بـە دەست خەڵکـەوەن.

دەسـەڵاتی تـازە بـۆ ئـەوی تۆڵـەی لـەو خەڵکـە سـتاندبێتەوە کـە تەسـلیمی نەبـوون و چەکەکانیـان ڕادەست نەکردۆتـەوە و ئامـادە نەبـوون دەسـەڵاتدارەتیی کۆمـاری ئیسـلامی قبـووڵ بکـەن، گەمـارۆ دەخاتـە سـەر کوردسـتان؛ گەمـارۆی ئابـووری، فەرهەنگـی، دەرمانـی و هتـد. واتـە شانبەشـانی لەشکرکێشـی، شەڕفرۆشـی و پیلانگێـڕی، گەمـارۆش دەخاتـە سـەر خەڵکـی کوردسـتان بۆ ئـەوەی بەچۆک دابێـن. یەکێـک لـە ئاسـەوارەکانی ئـەو گەمارۆیانـە ئـەوە بـوو کـە لـەو شـار و ناوچانـەی بـە دەست حیزبـی دێموکرات و خەڵکـەوە بـوون، کاروبـاری ئیـدارەی "ئامووزش و پـەروەرش" (پـەروەردە و فێرکـردن) ڕادەگیـرێ و دادەخـرێ. کارمەنـدان و مامۆسـتایانی ئـەو ئیدارەیـە حقووقیـان پـێ نـادرێ، هیـچ ئیمکاناتێـک بـۆ قوتابخانـەکان تەرخـان ناکـرێ، لەڕاسـتیدا "پـەروەردە و فێرکـردن" هەڵدەوەشێندرێتەوە و هەڵدەپەسێردرێ. لێرەدایـە کـە حیزبـی دێموکرات قۆڵ لـە کردنـەوەی قوتابخانـەکان و خوێنـدن بـە زمانـی کـوردی هەڵدەماڵـێ. دیـارە بیرۆکـەی دابینکردنـی کتێبـی کـوردی بـۆ خوێنـدن لـە قوتابخانـە هـەر لـە یەکـەم مانگەکانـی هەلومەرجـی تـازە لەنێـو ڕێبەریـی حیزبـدا هەبـوو و پێشـتر ژمارەیـەک کەسـی بەئەزمـوون و شـارەزا بـۆ ئامادەکردنـی ڕادەسـپێرێ.

سـاڵی خوێندنـی ١٣٦٠- ١٣٥٩ (١٩٨١- ١٩٨٠) بـە هـەر جۆرێـک بـووە دۆخەکـە بـەڕێ دەکـرێ، لـە هێندێـک شـار و ناوچـە بـە دەستپێشـخەری حیـزب و هاندانـی مامۆسـتایان خوێنـدن هـەر بـەردەوام دەبـێ، بـەڵام لـە سـەرەتای سـاڵی ١٣٦٠ حیزبـی دێموکرات کـۆڕی پەروەردە و فێرکردنـی سەرانسـەریی کوردسـتان پێـک دێنـێ. هاوکات لـە هەوڵـی ئەوەشـدا دەبـێ کـە کتێبـی کـوردی بـۆ خوێنـدن لـە قوتابخانـەکان ئامـادە و چـاپ بـکا. بانگـەواز بـڵاو دەکاتـەوە و بـە سـەدان کـچ و کـوڕی لاوی خوێنـدەوار دەعـوەت دەکا بـۆ ئـەوەی بێـن لـە کـۆڕی پـەروەردە و فێرکردنـدا بەشـدار بـن. لـەو خولانـەی کـە ئـەو سـەردەم بـۆ پەروەردەکردنـی مامۆسـتا پێـک

هاتن، سەدان کەس هەر لە ناوچەی ورمێوە هەتا دەگاتە هەورامان، بەشدار بوون. کەسانێک بە هەست و دڵگەرمییەکی بێوێنەوە وەکوو مامۆستای شۆڕش دێن هەتا فێری مامۆستایەتی بن و بۆ ئەو مەبەستە ئامادە بکرێن. لەو ناوچانەی لەژێر دەسەڵاتی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورددا بوون، قوتابخانە و خوێندن بە زمانی کوردی دەکرێتەوە.

لێرەدا ئاماژە بە ئامارێک دەکەم کە کاتی خۆی من لە زیندەیاد کاک محەممەدڕەسووڵ حەسەنپوور وەرم گرتوە. کاک حەمەڕەسووڵی نەمر زەمانی شای وێڕای ئەوەی کە بە نهێنی ئەندامی کۆمیتە ناوەندیی حیزبی دێموکراتی کوردستان بوو، لە ئێران مامۆستاش بوو، لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشیش ڕۆڵی دیاری هەبووە لە کاروباری فێرکردن و کۆڕی پەروردەی حیزبدا. ئامارەکە پێوەندیی بە ساڵی خوێندنی ١٣٦١- ١٣٦٢ (١٩٨٢- ١٩٨٣) ەوە هەیە. لەو ساڵەدا کۆڕی پەروەردە و فێرکردن سەرجەم ٢٦١ قوتابخانەی سەرەتایی بەڕێوە بردوە، ٢٩٠٣ قوتابیی هەبووە کە لە پۆلی یەک تا پێنج خوێندوویانە. ٢٠١ مامۆستای سەرەتایی هەبووە. ٦٢ قوتابخانەی ناوەندی (پۆلی یەک هەتا سێ) ی هەبووە کە لە ٨١٠ قوتابی و ٦٣ مامۆستا پێک هاتوون.

ڕێبەندانی ساڵی ١٣٦٢ (ژانویە- فێوریەی ١٩٨٤) لە ڕاپۆرتی کۆمیتەی ناوەندی بۆ کۆنگرەی شەشەمیشدا باسی ئەوە کراوە کە بەشی پەروردەکردن پێش هێرشی ئەو ساڵە، ٢٥٠ مەدرەسەی ئیدارە دەکرد کە ٨٠٠٠ شاگردیان هەبووە.

مامۆستایانی شۆڕش بە یارمەتییەکی کەم، هەر ئەو یارمەتییە کە حیزب داویەتی بە پێشمەرگە، خزمەتیان کردوە. قوتابخانەکانی کۆڕی پەروەردە و فێرکردن، بە "قوتابخانەی شۆڕش" و مامۆستایانی ئەو قوتابخانانەش بە ناوی "مامۆستایانی شۆڕش"، بە ناوبانگ بوون. شتێکی دیکە کە بەجێیە لەو پێوەندییەدا باسی بکەم، کتێبە دەرسییەکانی کۆڕی پەروەردەیە. ئەوکات کۆمەڵێک کتێبی دەرسی بە زمانی کوردی بۆ پۆلی یەکەم و دووهەمی سەرەتایی، چاپ

بوون. ناوەکانیان بەو جۆرە بوو: ١- "خوێندنی کوردی" بۆ پۆلی یەکی سەرەتایی، ٢- "زانستی ئەزموونی" بۆ پۆلی یەکی سەرەتایی. ٣- "ئەژمێر" بۆ پۆلی یەکی سەرەتایی. هەر بەو ناوانەوە ٣ کتێب بۆ پۆلی دوویەمی سەرەتایی چاپ بوون. هەروەها کتێبی "ژیان و خەبات" هەبوو کە تایبەت بوو بە گەورە سالان، گەورەسالانێک کە نەخوێندەوار بوون و دەیانەویست بە زمانی کوردی فێری خوێندەواری بن. کتێبێکیش هەبوو بە ناوی "ڕێنوێنی مامۆستا"، کە شێوازی وانەوتنەوەی نیشانی ئەو مامۆستایانە دەدا کە "ژیان و خەبات"یان بە دەرس دەکوتەوە.

بەگشتی لە سالی سالی ١٣٦٠ەوە، تا دەگەینە کۆتاییەکانی سالی ١٣٦٣، لە هەر جێگایەک ناوچەی ئازاد بە دەست حیزبی دێموکراتەوە بووە، قوتابخانەی شۆڕشیش هەبووە، مامۆستای شۆڕش ئەرکی خوێندن بە زمانی کوردیی بەڕێوە بردوە. دواتر کە ناوچەی ئازاد لە دەست حیزبی دێموکرات و هێزی پێشمەرگەدا نامێنێ و هێزەکانی پێشمەرگە و بنەماڵەی خەباتکارانی حیزبی دێموکرات لەسەر سنوورەکان دەگیرسێنەوە، کار و ئەرکی کۆڕی پەروەردە و فێرکردن، لەو گوندانە کە بە دەست حیزبی دێموکراتەوە بوون درێژەی هەبووە. هەتا ئەو سەردەمەی کە ئێمە دێینە قووڵایی خاکی باشووری کوردستان و، قوتابخانەکانی ئێمە دەکەونە ژێر سەیتەرەی سیستەمی پەروەردە و فێرکردن لە هەرێمی کوردستان، کاری پەروەردە و فێرکردن لە لایەن "کۆڕی پەروەردە" هەر درێژەی هەبووە. ئەو دامەزراوەیە توانیویەتی لە پەروەردە و فێرکردنی مندالانی بنەماڵە حیزبییەکان و ئەو بنەماڵە ڕۆژهەلاتیانەی لەسەر سنوورەکان و لە تەنیشت حیزبی دێموکرات گیرسابوونەوە، بەردەوام بێ.

ئەنجام:

وەک دەبینین حیزبی دێموکرات بە درێژایی مێژووی خۆی و لە هەموو بوارەکاندا گرنگیی داوە بە زمانی کوردی. ئەم گرنگیدانەش

لەو تێگەیشتنەوە دێ کە ئەم حیزبە، کوردی وەک نەتەوەیەک و، زمانی وەک فاکتۆرێکی زۆر گرینگ لە ناسنامەی ئەو نەتەوەیەدا سەیر کردوە. وای بیر کردۆتەوە کە هەتا پتر گرنگی بە زمان بدەین پتر ئەو وشیارییەمان دەبێ بۆ نەتەوەکەمان خەبات بکەین و شوناسە نەتەوەییەکەی خۆمان بپارێزین. ئاکامی گرتنەبەر و بەردەوامبوون لەسەر ئەو سیاسەتە زمانییەش، زیندووبوونی پرسی زمان لە کۆمەڵی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لە سەرەوەبوونی وشیاریی زمانی لەو بەشەی کوردستان و، وەڕێکەوتنی بزووتنەوەیەکی ڕوولەگەشەی ناسنامەخوازی و ناسنامەپارێزییە کە بەرگری لە زمان لەڕیزی هەرە پێشەوەی ئامانەجەکان و داواکانی دایە.

ڕاسپاردەکان:

لە کۆتایی و لە ژێر ڕووناکایی ئەو باسەدا کە پێشکەشم کردن دەمەوێ چەند خاڵێک وەک پێشنیار و ڕاسپاردە باس بکەم:

یەکەم، وەک حیزبی دێموکرات پێویستە بایەخ بە سامانی زمانیمان بدەین. ئەو مێژووەی لە بواری پەروەردە و فێرکردن بە زمانی کوردی، بڵاوکردنەوەی چاپەمەنی بەو زمانە و هەوڵەکانمان بۆ خزمەتی زمانی کوردی هەمانە، سامانی زمانیی ئێمەن. سامانێکی زمانیی دەوڵەمەندمان چ بە شێوەی نووسراو چ بە شێوەی زارەکی هەیە. خاڵی جێگەی هەڵوێستە لەسەر کردن ئەوەیە کە زۆر کەم کاری پێویستمان لەسەر ئەو سامانە کردوە.

گرینگە ئەو سامانەمان وەکوو ئارشیڤ بپارێزین، ڕێکوپێکی بکەین، ناتەواوییەکانی پڕ بکەینەوە، بیانخەینە بەردەستی توێژەران و کەسانێک کە حەز دەکەن توێژینەوەیان لەسەر بکەن. ئەو کارەی ئەمساڵ کۆمیسیۆنی چاپەمەنیی حیزبی دێموکراتی کوردستان کردی (بەڵگەنامەی کۆنگرەکانی حیزبی دێموکراتی لە دوو بەرگدا چاپ کردەوە) کارێکی زۆر بەنرخ بوو. ئێمە ئەگەر بتوانین بەشێک لە ئیمکاناتی ماددی و مەعنەویی خۆمانی بۆ تەرخان کەین، زۆر شتی

وامـان هەیـە. بـۆ وێنـە ئـەوەی کـۆڕی پـەوردە و فێرکـردن و حیزبـی دێموکـرات بـە گشـتی لـە بـواری زمانـی کوردیـدا کردوویانـە، دەتوانـن هەوێنـی زۆر توێژینـەوە و کاری دۆکیۆمێنتـی بـن. لـەو بـوارەدا حیزبـی دێموکرات سامانێکی زۆری هەیە، بەڵام دەبێ کاری توێژینەوەی لەسەر بکرێ و ئەوەش کاتێک دەکرێ کە بەڵگەنامـەکان بخەینـە بەر دەستی کەسـانێک کـە شـارەزان.

دووهـەم، لـە ڕووی ڕوانینمـان بـۆ زمـان بەڕاسـتی دەبـێ خۆمـان نـوێ کەینـەوە. ئەگـەر تێکەڵاوییەکـی زۆرمـان لەگـەڵ باسـەکان و کـۆڕ و کۆبوونـەوە زمانەوانییـەکان هەبـێ، ئەگـەر لەگـەڵ خەڵکـی بەشـە جۆراوجۆرەکانی کوردستان و ئاخێوەرانی دیالێکتە جیاوازەکانی زمانی کوردی تێکەڵاو بین، بۆمان دەردەکەوێ کە خوێندنەوە و چاوەڕوانیی ئـەوان لەبـارەی مافـە زمانییەکانیـان و جێگـە و پێگـەی دیالێکتـی خۆیـان، جیاوازە لـە خوێندنـەوە و تێگەیشتنێک کە ئێمە لە کۆنـەوە پێی گەیشـتووین. لەنێو حیزبی دێموکرات و لە دەرەوەی حیزبیش، ساڵانێکی زۆر بـەو دیـدەوە سـەیری زمانمـان کـردوە کـە نەتـەوە وا دروسـت دەبـێ کـە یـەک زمانـی سـتانداردی هەبـێ. پێمـان وابـوە ئەگـەر هـەر دیالێکتێـک پێـی بخوێنـدرێ و پێـی بنووسـرێ، دەبینـە چەنـد نەتـەوە و ئـەوە زیـان بـە یەکیەتیـی نەتەوەییمـان دەگەیەنـێ. بـەڵام ڕوانیـن بـۆ زمـان و نەتـەوە و چاوەڕوانیی ئاخێوەرانی دیالێکتـەکان، ئێسـتا هـەم لـە ئاسـتی جیهـان و هـەم لـە ئاسـتی کوردسـتاندا، هەروەهـا زۆر فاکتـەری دیکـە ئەوەنـدە گۆڕانیـان بە سـەردا هاتـووە کـە بـە بـڕوای مـن ئـەم بۆچوونـە بـاو و نەریتییـەی ئێمـە، ئێسـتا ناتوانـێ وڵامـدەر بـێ. لەگـەڵ زۆر لـە چالاکانـی کولتـووری و زمانەوانانی سـەر بـە ئاخێوەرانی دیالێکتـە جیاوازەکانی کـوردی کـە قسـە دەکـەی، لـە بـارەی زمانـی سـتانداردی کـوردی بـەو جـۆرە بیـر ناکەنـەوە کـە مـن و تـۆ بیـری لـێ دەکەینـەوە. ئەگـەر سـەردەمێک بـۆ پێشـگرتن لـە پەرتـەوازە و بـەش بەشـبوونی نەتـەوەی کـورد بـە سـەر زارەکانـدا، زمانێکـی ستاندارد بۆ هەمـووان بـە ڕێگەچارە و هەوێنـی لێـک کۆکردنـەوە دەزانـرا، ئێسـتا ئـەوە دەبینیـن پێداگـری لـە سـەر دیالێکتێکـی دیاریکـراو وەک

زمانی ستاندارد و ناچارکردنی ئاخیوەرانی زارەکانی دیکە بە خوێندن و نووسین بەو دیالێکتە، خەریکە دەبێتە هۆی بەشبەشبوون و لێک دوورکەوتنەوە. دیارە من کە دەڵێم پێویستە خوێندنەوەیەکی نوێمان لەو بارەوە هەبێ، ڕێگەچارەیەکی دیاریکراوم پێ نییە. بەڵام لەو باوەڕەدام حیزبی دێموکرات و حیزبەکانی دیکەی کوردستان دەبێ نیگەرانی و قسەی ئەوانەش کە بە دیالێکتی جۆراوجۆر قسە دەکەن و نایانەوێ لە سۆنگەی زاڵبوونی یەک دیالێکت وەک زمانی ستاندارد، دیالێکتی ئەوان پەراوێز بخرێ، ببیستن. بۆ وێنە ئەوان دەڵێن زمانی کوردی کامەیە؟ دیالێکتی کرمانجیی نێوەڕاستە؟ یان هەموو دیالێکتەکان بەشێکن لە زمانی کوردی؟ ئەگەر هەمووان زمانی کوردین، ئەدی لە کوێدا کاریان پێ دەکرێ و چ سوودێکیان لێ وەردەگیرێ؟ لە خوێندندا؟ لە نووسیندا؟ لە ڕۆژنامەنووسیدا؟ چۆن سەیریان دەکرێ؟

بیستنی ئەم جۆرە نیگەرانی و پرسیارانە، وادەکا ئێمە بە دیدێکی کراوەتر بەرەو داهاتوو بچین. ئەگەر نامانەوێ نەتەوەکەمان پەرتەوازە بێ، دەبێ دیالۆگ و لێکتێگەیشتن و ڕێککەوتن هەبێ. بە زۆر و زۆرداری بتەوێ دیالێکتێکیان بەسەردا زاڵ بکەی و بڵێی تۆ دەبێ پێڕەویی لێ بکەی، ئاکامەکەی ئەوە دەبێ کە خۆی لە تۆ هەڵداوێرێ و وەدوای دیالێکتەکەی خۆی دەکەوێ و لە بڕیاری گشتیدا لەگەڵت نابێ. ئەوەشمان لە بیر بێ کە دەوڵەت و لایەنی وا هەن کەلک لەو جۆرە کەلێنانە وەردەگرن و بۆ مەبەستی خۆیان دەیانقۆزنەوە.

من قبووڵمە کە ڕەنگە هەموو داوا و چاوەڕوانییەک لەم پێوەندییەدا لە جێی خۆیدا نەبێ. بۆ وێنە سبەینێ بتەوێ لە ئێرانێکی فیدراڵدا، پووڵ یا تەمر یا پاسپۆرت چاپ بکەی و بتهەوێ زمانی پێکهاتە نەتەوەییەکانی ئێران لەواندا دیار بن، ڕەنگە بکرێ بە ٥ تا ٦ زمانی نەتەوەکانی نێو ئێران لەسەریان بنووسرێ. بەڵام ئەگەر هەر زمانێک پێنج یا شەش یا زیاتر دیالێکتی هەبێ و هەر ٣٠ - ٣٦ دیالێکت بیانەوێ پێیان بخوێندرێ، یا لە پووڵ و پاسپۆرتدا، ڕەنگدانەوەیان هەبێ، شتی وا ناگونجێ. یا ئەگەر کەسێکی بیانی بیهەوێ زمانی

کوردی فێر بێ، خۆ ناتوانێ هەموو دیالێکتەکان فێر بێ، دەبێ زمانە ستانداردەکە فێر بێ. بێگومان بۆ داهاتوو دەبێ ساغ ببینەوە لە کوێدا زمانی ستاندارد بەکار دێنین و پرسی زمانی ستانداردیش دەبێ بە جۆرێک چارەسەر بکەین کە ببێتە هەوێنی یەکگرتووییمان و دیالێکتەکانی دیکە هەست بە پەراویزخران و وەلانران نەکەن. من ئەو بۆچوونەم لە هێندێکان بیستوە و لێم خوێندوونەوە دەڵێن ئێمە وەک کورد ئەوە بە سیاسەتێکی سەرکوتکەرانە دەزانین کە لە وڵاتێکی چەند زمانیدا، تەنیا یەک زمان حاکم بێ و ڕەسمییەتی هەبێ، بەڵام ڕێگە دەدەین لە چوارچێوەی زمانێکدا، تەنیا دیالێکتێک دیار بێت، زاڵ بێت، پێی بخوێندرێ و ئەوانی دیکە پەراوێز بخرێن. ئەگەر هەر زمانێک، سامانێکی کولتووریی گەورەیە، هەر دیالێکتێکیش سامانێکی کولتووریی گەورەیە و نابێ لەنێو بچێ.

ئەو باسە لەنێو ئێمەدا بەکەمی کراوە و کەمتر گوێی پێ دراوە. بەڵام ئەوە کێشەیەکە لە داهاتوو حیزبی کوردی و بزووتنەوەی کوردی و دەسەڵاتی کوردی بەرەوڕووی دەبێتەوە و هەر ئێستاش بەرەوڕووی بووەتەوە. ناکرێ هەر بەو تێگەیشتنەی ڕابردوو ئەو پرسە چارەسەر بکەین. ئێمە وەک حیزبی دێموکرات لەو بارەوە دەبێ کراوە بین و بواری دیالۆگ و لێکتێگەیشتنێکی نوێ بڕەخسێنین. دووبارەی دەکەمەوە من ڕێگەچارەیەکی دیاریکراو ناخەمەڕوو. بەڵام پێموایە پێویستە واقیعی نەتەوە و زمانەکەی خۆمان ببینین. ئەوە کە لە چوار پارچەی کوردستان تەنیا لە یەکێکیان زمانی کوردی بەڕەسمی ناسراوە، ئەوە کە زمانی کوردی هەتا ئێستاش بە چەند ئەلفوبێ دەنووسرێ، ئەوە کە پێشکەوتنی تێکنۆلۆژی و گشتگیربوونی ئیمکاناتی پێوەندی، دەرووی تازەی سەرەڕای پێناخۆشبوون و دژایەتیی دەوڵەتانی داگیرکەری کوردستان، بۆ هەناسەهەڵکێشانی زمانی کوردیی کردۆتەوە، دەبێ وامان لێ بکا خوێندنەوەیەکی نوێمان بۆ کێشە و پرسە زمانییەکانمان هەبێ.

سێهەم، یەکێک لەو هەنگاوانەی وەک تێکۆشەرێکی حیزبی دێموکرات

و وەک تاکێکی کورد پێویستە هەڵی بگرین، ئەوەیە دیالێکتەکانی دیکەی زمانی کوردی، لانیکەم هەر کامێکمان یەکێکیان فێر بین. خۆمان فێر کەین بە ئەلفوبێیەکەی دیکەش (ئەلفوبێی لاتینی) زمانی کوردی بخوێنینەوە. ئەگەر لەگەڵ ئاخێوەرانی دیالێکتەکانی دیکەی زمانی کوردی لێک تێ بگەین، بتوانین ئەدەبیاتی یەکتر بخوێنینەوە، دیوارێکی ئەستوور لە نێوانماندا پێک نایە و ئەو کەلێنەی جیاوازیی دیالێکت و ئەلفوبێ لە نێوانماندا دروستی کردووە، کەمتر دەبێتەوە و زۆر باشتر دەتوانین دیالۆگ بکەین و بە لێک تێگەیشتن بەرەو دروستکردنی داهاتوویەکی هاوبەش بچین.

چوارەم، سیاسەتی پشتگیری و پشتیوانی لە چالاکی و تێکۆشانی ناسنامەخوازی و ناسنامەپارێزی لە نێوخۆی ڕۆژهەڵاتی کوردستان کە حیزبی دێموکرات هەتا ئێستا شێلگیرانە گرتوویەتە بەر، سیاسەتێکی دروستە و شایانی درێژەپێدانە. بە دڵنیاییەوە ئەو خەباتە هەم لە کوردستان پتر دەگەشێتەوە، هەم هەتا دێ پتر نەتەوە بندەستەکانی دیکەی ئێرانیش دەگرێتەوە و کۆماری ئیسلامی لە شوێنەکانی دیکەی ئێرانیش بەرەوڕووی خەباتی ناسنامەخوازی و ناسنامەپارێزی دەبێتەوە. بۆیە پێویستە ئەو خەڵکەی لەو خەباتەدا بەشدارن لێمان بوێن کە ئاستی داواکانیان بەرزتر کەنەوە. بۆ نموونە جێی خۆیەتی لە بنەماڵەکانمان بوێ، لەماڵێدا بە کوردی لەگەڵ منداڵەکانیان قسە بکەن، ناوی کوردی لەسەر منداڵ و دوکان و شوێنی کارو کاسپی دابنێن. لە قوتابی و خوێندکاری کوردمان بوێ لەسەر کلاس با هەر چی زیاتر بە زمانی کوردی وڵامی مامۆستاکەیان بدەنەوە. ئەگەر وردە وردە بە کوردی قسەکردنت بەسەردا سەپاندن و لەسەر ئەم مافەت پێداگر بووی سەرئەنجام ناچار دەبێ لێت قبووڵ بکا. با خەڵکەکەمان هەر بەوە ڕازی نەبن کە ڕێژیم ئیزنی داوە لە ماڵی خۆیان و بە ئیمکاناتی خۆیان فێری خوێندنەوە و نووسینی کوردی بن. دەبێ دەسەڵات ناچار بکرێ مل بۆ ئەوە بدا کە کوردی ببێتە زمانی خوێندن لە قوتابخانەی سەرەتایی و ناوەندی و هەروەها جێگایەکی

تایبەتی لە خوێندنی زانکۆدا پێ بدرێ. ئەو پوتانسیەلە کە لەنێو خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و نەتەوە نافارسەکانی دیکەی ئێران بۆ خەبات لە پێناوی بە ڕەسمی ناسرانی زمانەکانیان بە تایبەتی خوێندن بەو زمانانە هەیە، ئەگەر کاری لەسەر بکەین - هەرچەند ڕێژیمی کۆماری ئیسلامی بۆخۆی لە ماهییەتیشیدا نەبێ- دڵنیام دەسکەوتی دەبێ. من ئەو هێز و ئیرادەیە لە خەڵکی خۆماندا بەدی دەکەم.

پێنجەم، وەکوو حیزبەکانیش پێویستە خۆمان ئامادە بکەین بۆ داهاتوویەک کە ڕووبەڕووی ئەو جۆرە پرس و کێشانە دەبینەوە. پێویستە گوتارمان لە پێوەندی لەگەڵ زمان و مافە زمانییەکان و چۆنیەتیی هەڵسوکەوتمان لەگەڵ دیالێکتەکانی زمانی کوردی، دوای لێکدانەوە و ڕاوێژ لەگەڵ یەکتر و لەگەڵ کەسانی شارەزا، نوێ بکەینەوە و لەم پێوەندییەدا ببین بە خاوەنی سیاسەتێکی ئەمرۆیی هاوبەش کە هەم تەبایی و یەکگرتوویی نەتەوەکەمان لە ڕۆژهەڵات پتەوتر و بە هێزتر بکا، هەم بەرزبوونەوەی جێگە و پێگەی زمانەکەمان لە ئاستی ڕۆژهەلات و ئێرانیدا لێ بکەوێتەوە.

(*) ئاماژە: ئەم باسە لە سمینارێک بە بۆنەی ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک (فێبریوەری ۲۰۲۲) لە بنکەی دەفتەری سیاسیی حیزبی دیموکراتی کوردستان پێشکەش کراوە و لە ڕۆژنامەی «کوردستان» ژمارەکانی ۸۱۸ و ۸۱۹دا بڵاو بووەتەوە.

حیزبی دیموکرات و فێرکردنی زمانی کوردی

(ئەم باسە لە سمیناری گۆڤاری «تیشک» بە بۆنەی ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک، فێبریوەری ٢٠٢٢، پێشکەش کراوە.)

شەهلا دەباغی:

ئازیزانی بەڕێز! ماندوو نەبن، هەر وەکوو هاوکارم شنۆ مێهرپەروەر ڕاییگەیاند پەنێلی دووهەممان بە بەشداریی بەڕێزان کاک قادر وریا و دوکتۆر ڕەحیم سۆرخی دەبێ.

کورتەیەک لە ژیاننامەی کاک قادر وریاتان پێشکەش دەکەم:

قادر وریا ساڵی ١٩٦٣ لە ناوچەی شنۆ لە دایک بووە و ساڵی ١٩٧٩ تێکۆشانی لە یەکیەتیی لاوانی دێموکراتی کوردستانی ئێران دەست پێ کردوە. لەو کاتەوە تا ئێستا وەک پێشمەرگە و کادر و ئەندامی ڕێبەریی حیزب، ئەرک و بەرپرسیارەتیی جۆراوجۆری بەڕێوە بردوە. لە حیزبدا زیاتر کاری ڕۆژنامەنووسی و ڕاگەیاندنی کردوە. لە ساڵی ٢٠٠٢ لە هەرێمی کوردستان چووەتە زانکۆ و لە زانکۆی کۆیە لە ساڵی ٢٠٠٦ بەکالۆریوسی لە بەشی کوردیدا تەواو کردوە، ساڵی ٢٠١٠ ماستەری لە زمانی کوردی لە زانکۆی سەلاحەدین وەرگرتوە. لەو کاتەوە تا ئێستا وەک مامۆستای زمانی کوردی لە زانکۆکانی ڕاپەڕین و کۆیە وانە دەڵێتەوە و ئێستا خوێندکاری دوکتۆرای زمانی کوردی لە زانکۆی کۆیەیە.

چەندین کتێبی پێکهاتوو لە وەرگێران و نووسینی هەیە کە بەشێکیان چاپ و بڵاو بوونەتەوە. ناوەکانیان:

«قاسملوو لە ڕێباز دا زیندووە» (نووسین و وەرگێڕان)،

«کوردستان» بە بۆنەی سەد ساڵەی ڕۆژنامەنووسی کوردی، (وتوویژ و ئامادەکردن)،
۱۹۹۸
«پەروەردە کردنی منداڵانی ئازاد و سەربەخۆ» (وەرگێڕان)،
«بنچینەکانی وەرگێڕان» (وەرگێڕان)
«چەند دۆکیۆمێنتی نێودەوڵەتی لە بارەی مافی مرۆڤەوە» (وەرگێڕان)،
«ئاسایشی نێودەوڵەتی» (وەرگێڕان)،
«مێژووی پەروردە و فێر کردن» (وەرگێڕان)،
«تێرۆریزمی دەولەتی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان» کۆمەڵە وتار، (نووسین)،
«خوێندن بە زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان» (نامەی ماستەر) »،
وەرگێڕان، پێناسە، بنەما، جۆرەکانی و مێژوو» (توێژینەوە)،
«مچەی کەچە» (نووسینەوەی بەسەرهات) و
«شیلانی شەڕگە» (کۆمەڵە شێعر).

شەهلا دەباغی: بەڕێز قادر وریا بەخێر بێن، ئەم پرسیارەی لە ئێوەش دەپرسین: ئێوەش یەکێک لەو کەسانەن کە پێتان وایە چەمکی «زمانی دایک» دروستترە نەک «زمانی دایکی»، لە چەند دەقیقەیەکدا ڕا و بۆچوونی خۆتان سەبارەت بەو بابەتە باس بکەن، دوایە دەچینە سەر مەسەلەی زمانی کوردی لە ناو حیزبی دێموکرات و لە ناو شۆڕش دا.
قادر وریا: سڵاو و ڕێزم هەیە بۆ بەڕێوبەرانی گۆڤاری «تیشک» کە ئەم چالاکییەیان لەم بۆنەیەدا پێک هێناوە، هەروەها ڕێز و سڵاو بۆ ئەو پانێلیستە بەڕێزانە کە باسەکانیان پێشکەش کرد و سپاس بۆ ئێوە کە بەڕێوبەری ئەو بەرنامەیەن و هەروەها ئەو بەڕێزانە کە گوێیان لە دەنگمانە و دەمانبینن.
بۆ وڵامی ئەو پرسیارە من وەکوو خۆم پێم وایە «زمانی دایک» لە گەڵ سروشتی زمانی کوردی گونجاوترە تا «زمانی دایکی». من

کە گوێم لە «زمانی دایکی» دەبی ڕێک وەکوو ئەوە وایە وشەی «زبان مادری» م دێتە بەر گوێ و وادەزانم ئەو فۆڕمەیە تەرجومە کراوەتەوە و هاتۆتە نێو کوردی. پاشان نازانم «زمانی دایک» عەیبی چیە؟ یانی ئەگەر بڵێین «زمانی دایک»، ئایا کێشەیەک هەیە؟ یا خەڵک خەراپ حاڵی دەبیٚ؟ بەڵام کە کوتت «زمانی دایکی» هەست بەوە دەکریٚ وەرگێردراوی دەستەواژە فارسییەکەیە. پێشم خۆش نیە ئەو جۆرە چەمکانە تەرجەمە بکەینەوە، کاتێک لە نێو زمانی خۆماندا هاوتایان هەیە، (چ پێویست دەکا، فارسییەکەی وەرگێڕین؟). هەروەها من دەگەڵ «فێرکاری»یش دا نیم، نازانم «فێرکردن» عەیبی چیە؟ من بە فێرکاری وەبیر دارکاری دەکەومەوە! بە هەر حاڵ زەوق و سەلیقەی من وای پیٚ جوانە. بەڵام کەسانێک کە لەمن زیاتر شارەزای زمانی کوردین بە تایبەت شارەزای وشەسازیی زمانی کوردین، دەتوانن ڕای دروستتریان هەبێت. من بۆخۆم وەکوو زەوق و تێگەیشتنی خۆم دەگەڵ «فێرکاری» دانیم، دەگەڵ فێر کردن دام، دەگەڵ «زمانی دایکی»دا نیم و دەگەڵ «زمانی دایک» دام، بەڵام زیاتری لەسەر ناڕۆم و دێمە سەر باسەکەی خۆم.

ئەو باسەی کە بۆ من دیاری کراوە، دەمهەویٚ لە چوارچێوەی چەمکێکی دیکەدا باس لە گرنگیدانی حیزبی دێموکرات بە زمانی کوردی بە تایبەتی بە خوێندنی زمانی کوردی بکەم، ئەو چەمکەی دیکەش «سیاسەتی زمان»ە. دیارە دەوڵەتێک دەتوانیٚ سیاسەتی زمانی هەبێت و حیزبێک و تەنانەت بنەماڵەیەکیش دەتوانن سیاسەتی زمانیان هەبێت. «سیاسەتی زمان»، بریتییە لە سەرجەم ئەو بیروبۆچوون و ڕوانگە و بڕیارانەی کە لایەنێک لە پێوەندی دەگەڵ زمان و کۆمەڵگەدا دەیبێت. حیزبی دێموکراتیش لە ژێر کاریگەریی تێگەیشتنێکدا توانیویەتی ببێتە خاوەنی تایبەتمەندییەک، ئەویش گرنگیدانە بە زمانی کوردی. ئەو تێگەیشتنەش ئەوەیە کە کورد نەتەوەیەکە و، ئەو نەتەوەیە کۆمەڵێک تایبەیمەندیی هەن، هەر وەک چۆن خاکی هاوبەش و مێژوو و کولتوور و کۆمەڵێک شتی دیکەی هاوبەشی هەیە، زمانی هاوبەشیشی هەیە.

ئێمە دەبینین کە داگیرکەران هەروا کە خاکەکەیان داگیر کردووین، هەروا کە دەیانهەوێ مێژوویەکەشمان چەواشە بکەن و بیسڕنەوە، هەر وا کە هەرجۆرە بەرهەڵست و سەرهەڵدانێکی نەتەوەکەمان سەرکوت دەکەن، هەر بەو جۆرە دەیانهەوێ زمانەکەشمان لێ بستێننەوە. بۆیە حیزبی دێمۆکرات لە ڕۆژی یەکەمی دامەزرانییەوە گرنگیی ڕۆڵی زمان لە ناساندنی نەتەوەیەک و لەوەدا کە کۆمەڵە خەڵکێک خۆی وەکوو نەتەوە ببینێت، بە باشی دەرک کردووە. بۆیە لە یەکەم داخوازەکانیدا گرنگیدان بە زمان هەیە. لە یەکەم بەیاننامەی حیزب (بەیاننامەی دامەزران) دا، هەر وەها لە یەکەم مەرامنامەی حیزبدا، لە هەمووی ئەوانەدا بە تۆخی باسی زمانی کوردی و گرنگیدان بە زمانی کوردی و داوای ئەوەی کە زمانی کوردی لە لایان دەوڵەتەوە بە ڕەسمی بناسرێ و لە بەڕێوبەریی کاروباری کوردستاندا زمانی ڕەسمی بێت و هەموو بوارەکانی ژیان بە زمانی کوردی بەڕێوە بچێت لە ڕۆژی ئەوەڵەوە هەبووە.

لە ڕاستیدا ئەگەر بمانهەوێ دەرکی گرنگیدانی حیزبی دێموکرات بە زمانی کوردی بکەین، کۆمەڵێک بوار هەن کە من ئەمشەو لەسەر یەک یا دوو بوار زیاتر قسە دەکەم، بەڵام بوارەکانی دیکەش ناکرێ بەلایاندا نەڕۆم.

یەک لەو بوارانە ئەوەیە کە زمانی کوردی لە پەسەندکراوەکانی حیزبی دێموکرات و لە بەرنامەکەیدا چ جێگایەکی هەیە؟ لە ڕاستیدا لە بەرنامە و پەسندکراوەکانی هەموو کۆنگرەکاندا زۆر بە تۆخی و زۆر بە پڕڕەنگی باس لەوە کراوە کە زمانی کوردی دەبێ لە داهاتوو دا و کاتێک کە کورد دەسەڵاتی خۆی بەدەستەوە دەگرێت، چ ڕۆڵێکی هەبێت و لە ئاستی ئێراندا لە لایان دەوڵەتەوە، چۆن سەیری زمانی کوردی بکرێت. بوارێکی دیکە کە نیشاندەری گرنگیدانی حیزبی دیموکرات بە زمانی کوردییە، نێوەرۆکی گەڵاڵەی داخوازەکان و ڕێککەوتننامەکانی حیزبی دێموکرات چ دەگەڵ دەوڵەتی ناوەندی چ دەگەڵ حیزب و ڕێکخراوەکانی ئۆپۆزیسیۆنی ئێرانییە. لەو جۆرە

بەڵگەنامانەدا پرسی زمان زۆر گرنگیی پێدراوە، لەو پرۆژە یا لەو گەڵاڵانەی کە کاتی دانوستان و وتووێژ دەگەڵ دەوڵەتی مەرکەزی دەگۆڕێدا بوون، دەبینین کە هەمیشە یەکێک لە مادە ئەسڵییەکانی حیزبی دێموکرات، زمانی کوردی بووە کە دەبێ بە ڕەسمی بناسرێت و خوێندن لە کوردستان بە زمانی کوردی بێت.

لە ڕێککەوتن لەگەڵ حیزب و ڕێکخراوە سەرانسەرییەکانی ئێرانیشدا بۆ نموونە «شووڕای نیشتمانیی بەرگری» و لە گەڵاڵەی ئەو شووڕایە کە بۆ خودموختاری پەسەندی کردوە، یەکێک لە خاڵە سەرەکییەکان زمانی کوردییە. دەکرێ بڵێم ڕاست ئەوەی لە بەرنامەی حیزبی دێموکراتدا هاتوە هەر ئەوەش لە گەڵاڵەی شووڕادا هاتووە و پەسند کراوەتەوە. دواتر حیزبی دێموکرات ئەگەر لە کۆنگرەی نەتەوەکانی ئێرانی فێدراڵدا بووە، لە شووڕای دێموکراسیخوازانی ئێراندا بووە، هەمیشە پرسی زمانی کوردیی بە پەسندیان گەیاندوە و یەک لەو شتانە بووە کە لە سەری ڕێک کەوتوون.

بوارێکی دیکەی گرنگیدانی حیزبی دێموکرات بە زمانی کوردی ژیانی ڕۆژانەیەتی. من دەمهەوێ لێرەدا لەسەر ئەو خاڵانە بڕۆم کە نیشاندەری گرنگیدانی ئەو حیزبە بە زمانی کوردی لە ژیانی ڕۆژانەیدایە. گرنگە بزانرێ کە زمانی سەرەکیی کار و تێکۆشانی حیزب و ڕاگەیاندن و پێوەندییەکانی، زمانی کوردییە. ڕەنگە زۆر کەس بڵێن جا ئەوە زۆر ئاساییە کە حیزبێکی کوردی هەر دەبێ زمانەکەی کوردی بێت، بەڵام حیزب و ڕێکخراویشمان هەبووە لە کوردستان کە زمانی کوردی، زمانی سەرەکیی ڕاگەیاندن و پێوەندییەکانیان و تەنانەت کلاس و فێرگەکانیان نەبووە، یا ئەو بایەخەی پێویستە بە زمانی کوردییان نەداوە. حیزبی دێموکرات هەر لە سەرەتاوە زمانی کوردی زمانی سەرەکیی ڕاگەیانەکانی و پێوەندییەکانی بووە، بەیاننامە و بەڵگەنامە ڕەسمییەکانی لە پێشدا بە زمانی کوردییە و لە زمانی کوردییەوە کراون بە زمانەکانی دیکە، بۆ نموونە زمانی فارسی یا عەرەبی یا ئینگلیسی. لە فێرگەکانیدا هەر کلاسێکی کادر یا

پێشمەرگە هەبووبێت زمانی کوردی بەشێک بووە لە بەرنامە دەرسی و فێرکردنەکانیان. پێشمەرگە کە نەخوەێندەوار بووە بە زمانی کوردی فێری خوێندنەوە و نووسین بووە، یا ئەگەر خوێندەواریی هەبووە، فێری خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردی کراوە. کەم وا هەیە لە حیزبی دێمۆکراتدا پێشمەرگە دەورەی دیتبێت بەڵام زمانی کوردیی نەخوێندبێ.

ئەگەر دەڵێم کوردی زمانی ڕەسمیی ڕاگەیانەکانی بووە، تەنیا ئەوە نییە کە لە ڕادیۆ یا تەلەڤیزیۆنەکەی بە زمانی کوردی بەرنامەی بڵاو کردۆتەوە و ڕۆژنامە و گۆڤاری بە زمانی کوردی ئامادە و چاپ کردوون؛ تەنانەت نێوەرۆکی بەرنامەکانی ئەو ڕاگەیەنانە و چاپەمەنییەکەی تەرخان کردوە بۆ خزمەت بە زمانی کوردی. واتە نەک هەر بە کوردی قسە کراوە یا نووسراوە، بەڵکوو بۆ نموونە هەر لە ڕۆژنامەی «کوردستان» دا بە سەدان وتار هەیە باس لە بایەخی زمان و هاندانی خەڵک بۆ گرنگیدان بە زمانی کوردی دەکا. بابەتی فێرکردنی زمانی کوردی و گرنگیدان بە فێربوون و فێرکردنی زمانی کوردی هەمیشە لە ڕاگەیاندنەکانی حیزبدا بایەخی پێدراوە. هەڵبەت لە ڕاگەیاندنی حیزبدا بە پێی پێویستی زمانی فارسی یا تورکیش بە کار هاتووە، بەڵام زمانی سەرەکیی ڕاگەیاندنی حیزب، کوردی بووە.

با ئەو خاڵەش باس بکەم، ئەگەر چی ڕەنگە «سیاسەتی زمانی» لە حیزبی دێموکرات دا پێناسە نەکرابێت یا لە دەقێک دا نەگوترابێ ئەوە «سیاسەتی زمان»ی حیزبی دێموکراتە، بەڵام ئێمە بە وردبوونەوە لەو بوارانە و بەو گرنگیدان و تێکۆشانەی حیزبی دێمۆکرات دەزانین کە ئەو سیاسەتە چۆن سیاسەتێکە.

شەهلا دەباغی: لێرە دا ئەو پرسیارە دێتە گۆڕێ کە لەو چل ساڵەیدا کە ئێوە زمانی کوردیتان بە دەرس کوتوەتەوە و باستان لێ کردوە، ئایا شێوەی پەروەردەکەتان زانستی بووە یا ئەو مۆدێلەی کە ئێوە بەکارتان هێناوە هەمان مۆدێلێک بووە کە لە وڵاتانی داگیرکەردا هەبووە؟ ئەو کتێبانە لە کوێوە هاتوون، ئایا خۆتان کتێبەکانتان چاپ کردوون؟

چەمکەکان چۆناوچۆن کارتان لەگەڵ کردوون؟ بۆ وێنە چەمکی کوردایەتی یا یەکسانی جنسییەتی یا دێموکراسی و ڕزگاری، ئەو چەمکانە دەو پەروەردەیەیدا چۆن خۆی نیشان داوە؟

قادر وریا: دیارە خوێندن بەزمانی کوردی لە کوردستان لە چوارچێوەی سیستمی پەروەردە و فێرکردندا کە دوایە باسی دەکەم، جیاوازە لە گرنگیدان بە زمانی کوردی لە نێوخۆی حیزبدا. ئەوەی کە حیزب لە نێو ڕیزەکانی خۆیدا گرنگیی بە زمانی کوردی داوە باسێکی دیکەیە. دەمەویست ئەوە باس بکەم کە حیزب لە ڕۆژی یەکەمی دامەزرانیەوە لەگەڵ ئەوەی کە ئەو هەموو گرنگییە دەدا بە زمانی کوردی، بەڵام چ لە بەرنامە و چ لە کردەوە دا هەمیشە پێی وابووە کە کەمایەتییە نەتەوەییەکانی دیکە کە لە کوردستان یا ئێرانن و فارس نین، ئەوانیش دەبێ زمانەکانیان بە ڕەسمی بناسرێ. هەر وەک دەبینین لە سەردەمی کۆماری کوردستاندا هەروەک چۆن کورد مافی ئەوەی هەبووە بە زمانی خۆی بخوێنێ، بۆ نەتەوەکانی دیکەش ئەو مافە بە فەرمی ناسراوە. بۆ وێنە بۆ ئەو جوولەکانەی کە خەڵکی مەهاباد بوون، ئیمکانی ئەوەی کە بە زمانی خۆیان بخوێنن، هەبووە. مەبەستم ئەوەیە بڵێم ئەو «کثرت گرایی» یا پلۆڕالیزمی فەرهەنگی و زمانی لە سیاسەتی حیزبی دێمۆکراتدا هەر هەبووە.

هەر لە پێوەندی لە گەڵ گرنگیدانی حیزبی دیموکرات بە زمانی کوردی لە ژیان و تێکۆشانی ڕۆژانەیدا، جێی خۆیەتی وەبیر بێنمەوە لەگەڵ ئەوەی حیزب هەمیشە لە حاڵەتی خەباتی نهێنی یا لە خەباتێکی سەختدا بووە و لە رووی دارایی و ماڵییەوە زۆر زەعیف بووە و ئیمکاناتی چاپی زۆر لاواز بووە، بەڵام سەرەڕای چاپەمەنیی خۆی کە بە کوردی بڵاو بۆتەوە و ئەوەش حەجمێکی زۆری هەیە لە ڕۆژنامەنووسیی کوردیدا، کتێبی کوردیی بە سوودیشی چاپ کردووە. لە نیوەی یەکەمی دەیەی حەفتای زایینیدا «بنکەی پێشەوا» هەبووە، لە ژێر ئەو ناوەدا حیزبی دێموکرات کتێبی کوردیی چاپ کردووە. کۆمەڵێک کتێب وەک «کاروانێک لە شەهیدانی کوردستانی

ئێران»، لە نووسینی کەریم حیسامی، «تاریک و ڕوون» دیوانی شێعری ماموستا هێمن، «کوردستان و کورد»ی دوکتور قاسملوو، کۆمەڵە چیرۆکی «پێکەنینی گەدا»ی ماموستا حەسەنی قزڵجی. بنکەی پێشەوای سەر بە حیزبی دیموکرات ئەو کتێبانەی چاپ کردوون بۆ ئەوەی ئەدەبیاتی کوردی، چیرۆک و شێعر و توێژینەوە بە زمانی کوردی چاپ بێت و بگاتە دەستی خەڵکی و خەڵك بە زمانی خۆیان بخوێننەوە و سوودیان لێ وەربگرن.

شەهلا دەباغی: لە فێرگەکاندا چ کتێبێک دەکوترا و لە کوێ چاپ دەبوون؟

قادر وریا: ئەو دەورە و کلاسانەی لە فێرگەکانی حیزبدا بۆ کادر و پێشمەرگە پێکهاتوون، ماوەکەیان کەم بووە. ئامانجەکە ئەوە بووە کە تێکۆشەرانی حیزب، وێڕای بابەتی دیکە، فێری نووسین و خوێندنەوەی کوردییش بن. بەڵام کە باسی گرنگیدانی حیزبی دیموکرات بە زمانی کوردی لە خوێندنگەکاندا دەکەین، مەبەستمان ئەو سەردەمانەیە کە ئەو حیزبە لە کوردستان دەسەڵاتی بە دەست بووە و پەروەردە و فێرکردنی لەناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیدا کردووە بە کوردی.

حیزبی دێموکرات لە دوو سەردەمدا دەسەڵاتی بە دەست بووە، سەردەمی کۆماری کوردستان و سەردەمی دوای شۆڕشی گەلانی ئێران کە ناوچەی ئازادی بە دەستەوە بووە. من زۆر لەسەر سەردەمی کۆماری کوردستان ناوێستم، چونکە ڕاستییەکەی باسی زۆری لەسەر کراوە و زۆری لە بارەوە نووسراوە. بۆ وێنە گوتراوە کە بۆ یەکەم جار زمانی کوردی دەبێتە زمانی خوێندن لە کوردستان، زمانی کوردی ڕۆژنامەی پێ دەنووسرێت و تەنانەت خوتبەی نوێژی هەینییش هەر دەبێتە کوردی. زمانی کوردی دەبێتە زمانی کاروباری پێشمەرگایەتی و لە بوارەکانی دیکەشدا گرینگی پێدەدرێت، کتێبی کوردی هەرچەند بە درەنگەوە چاپ دەکرێت و بە داخەوە ماوە نابێت سوودی زۆری لێ وەرگیرێت. پێگەیاندنی ماموستا و چاپی کتێبی کوردی و خوێندن بە

زمانی کوردی لە دەسکەوتەکانی سەردەمی دەسەڵاتدارەتیی کۆماری کوردستانن کە دیارە ئەمانە قسەی زۆریان لەسەر کراوە، بۆیە نامهەوێ زیاتر لەسەر ئەو باسە بڕۆم.

دێمە سەر قۆناغی دووهەمی دەسەڵاتدارەتیی حیزبی دێموکرات کە دوای شۆڕشی گەلانی ئێرانە. لێرە کەمێک وردتر لەسەر بابەتەکان دەدوێم. دەزانین کە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و دوای هاتنە سەر کاری کۆماری ئیسلامی، خەڵکی کوردستان و هێزە سیاسییەکان داخوازە نەتەوەییەکانی خۆیان بەرەوڕووی دەسەڵاتی تازە کردەوە. ئەو دەسەڵاتە نە تەنیا ڕێزی لەو داوایانە نەگرت، بەڵکوو بە شەڕ بەرەوڕووی خەڵکی کوردستان و هێزە سیاسییەکان بۆوە. خەڵکی کوردستان ئامادە نەبوون چەکەکانیان دانێن و تەسلیمی ئەو ڕێژیمە بن و لەسەر داواکانی خۆیان پێداگر بوون. ئەمە وای کرد کە بەشێکی زۆر لە ناوچەکانی کوردستان بەدەست هێزە سیاسییەکان و هێزی پێشمەرگە و خەڵکەوە بن و دەسەڵاتی حکومەتی لێ نەبێت. ئەو ناوچانە کە ناوچەی ئازاد بوون، حکومەت لە ڕاستیدا وەکوو تۆڵەستاندنەوە لە خەڵکی کوردستان، گەمارۆی خستە سەریان. ئەو گەمارۆیە هەمە لایەنە بوو، لە ڕووی دەرمانی و پەروەردە و فێر کردن و لە ڕووی خواردەمەنی و ئابوورییشەوە، یانی دەسەڵاتی تازە هەوڵیدا کە ئەو پێداویستیانەی خەڵک بە کوردستان نەگەن. تەنانەت سیستمی «ئامووزش و پەروەرش»ی لەو شار و ناوچانەی هەڵوەشاندەوە.

لێرەدا بوو کە حیزبی دێمۆکرات بە ئەرکی خۆی زانی نەهێڵێ قوتابخانەکان دابخرێن و خەڵکی ناوچە ئازادەکان لە خوێندن بێبەش بن، نەک هەر نابێ بێڵێ لە خوێندن بێبەش بن بەڵکوو دەبێ وابکا بە زمانی کوردی بخوێنن. لە ڕاستیدا هەر لە سەرەتای ئەو دەورەیەدا لە نێو ڕێبەریی حیزبی دیموکراتدا ئەو فکرە کە کتێبی کوردی بۆ خوێندنگە ئامادە بکرێ، هەبوو. بەڵام ئەوە لەساڵی ٦٠ دایە کە ئەو فکرە عەمەلی دەبێت.

ساڵی ١٣٦٠ (١٩٨١) حیزبی دێموکرات بانگەوازێک بڵاو دەکاتەوە و

رادەگەیەنێ کە کۆڕی پەروەردە و فێرکردنی سەرانسەریی کوردستانی پێک هێناوە. لەو بانگەوازەدا داوا لە لاوانی کوردستان - ئەو کەسانەی خوێندەوارن- دەکات کە بێن و لە دەوری کۆڕی پەروەردە و فێرکردن کۆ ببنەوە بۆ ئەوەی لە کوردستان پەروەردە و فێرکردن نەوەستێت و منداڵانی کوردستان بخوێنن و قوتابخانەکان کاری پەروەردە و فێرکردن دەست پێ بکەنەوە.

کۆڕی پەروەردە، چەندین دەورەی پێگەیاندنی مامۆستای لە ناوچە جۆراوجۆرەکانی کوردستان پێک هێنا و بە سەدان کچ و کوڕی لاوی کورد، تێیاندا بەشدار بوون بۆ وەی ببن بە مامۆستا و لە قوتابخانەکان خزمەت بکەن، من ئاماژە بە چەند ئامارێک دەکەم.

شەهلا دەباغی: ئەگەر بتوانن ئاماژە بەو ئامارە بکەن کە بۆ وێنە چەند قوتابخانە هەبووە، چەند قوتابی هەبووە، بۆ گەورەساڵان چۆن بووە، بۆ ژنان و منداڵان چۆن بووە و ... و پرسیارێکی زۆر گرینگ بە ڕای من ئەوەیە کە ئایا تەنیا وانە وتنەوە بە زاراوەی کرمانجی ناوەڕاست واتا سۆرانی بووە یا زاراوەکانی دیکەش هەبووە؟

قادر وریا: ئێستا کە باسی ئامار هاتە گۆڕێ، با لە بەڵگەنامەکانی حیزب، لە ڕاپۆرتی کۆمیتەی ناوەندی بۆ کۆنگرەی پێنجی حیزب، کۆمەڵە ئامارێک بە نموونە دێنمەوە. ڕاپۆرتەکە باسی خوێندنی ساڵی ١٣٥٩- ١٣٦٠لە ناوچە ئازادەکان دەکا. دەڵێ: «لە ساڵی خوێندنی ٥٩-٦٠ دا لە هەموو ناوچە ئازادەکان بەپێی توانا بەشێک لە قوتابخانەکان کراونەوە، بۆ نموونە لە ناوچەی مەهاباد ژمارەی ئەو قوتابخانانەی بە هاوکاری و تێکۆشانی لێپرسراوانی حیزب کرابوونەوە لە ١٤٠ قوتابخانە زیاتر بووە.»

ئامارێکی دیکە من لە زیندەیاد کاک حەمەڕەسووڵی حەسەنپوور وەرمگرتووە کە خۆی لەو ساڵانە دا یەکێک لە بەرپرسانی کۆڕی پەروەردە بووە، ڕۆڵێکی دیاری لەو کۆڕەدا هەبووە و کاتی خۆشی - پێش شۆڕشی ئێران- هەر مامۆستا بووە. ئەو ئامارە ئی ساڵی

٦١- ٦٢ (١٩٨٢- ١٩٨٣) يە و هی ئەو ناوچانەیە کە ئازاد بوون و قوتابخانەکانی شۆڕشیان لێ بووە کە بریتین لە: ناوچەکانی ورمێ، شنۆ، پیرانشار، نەغەدە، مەهاباد، سەردەشت، بانە، سەقز، هەوشار، مەریوان، دیواندەرە، کامیاران، سنە، بۆکان و هەورامان. لەو ناوچانە منداڵان لە قوتابخانە بە کوردی خوێندوویانە. لەو ساڵەدا سەرجەم ٢٢٦ قوتابخانەی سەرەتایی هەبووە، ٢٠٩٣ قوتابی لە پۆلی یەک تا پێنجی سەرەتایی خوێندوویانە، ٢٠٢ مامۆستایان هەبووە لە ئاستی سەرەتاییدا. لە ئاستی ڕاهنەمایی یا ناوەندی ٦٢ قوتابخانە، ٨١٠ قوتابی و ٦٣ مامۆستا هەبووە.

هەر لە ڕێبەندانی ١٣٦٢ لە ڕاپۆرتی کۆمیتەی ناوەندی بۆ کۆنگرە (ی٦) دا لە بەشی کاروباری کۆمەڵایەتیدا هاتووە: بەشی پەروەردە کردن پێش هێرشی ئەمساڵ ٢٥٠ مەدرەسەی ئیدارە دەکرد کە ٨٠٠٠ شاگردیان هەبوو. مامۆستایانی شۆڕش بە لانی کەمی یارمەتییەوە ئامادە بوون خزمەت بکەن و زیاتر وەکوو پێشمەرگە دەژیان. بەشێک لە فەقێ و مەلایەکانی ناوچە ئازادەکانی کوردستانیش وەک مامۆستای شۆڕش بەشداری ئەو پرۆسەیە بوون.

بەڵام ئەوەی کە بەڕێزتان پرسیتان بە چ دیالێکتێک خوێندوویانە، دەبێ بڵێم ئەو ناوچانەی کە زیاتر بە دەستی حیزبی دێموکرات و هێزی پێشمەرگەوە بوون و خوێندنی کوردییان تێدابوو، لە ڕووی دیالێکتی قسە کردنەوە بە کورمانجیی نێوەڕاست قسە دەکەن. پاشانیش لەبیرمان بێت چ سەردەمی کۆماری کوردستان، چ دوای شۆڕشی گەلانی ئێرانیش لە ڕاستیدا زمانێک کە بە ڕەسمی ناسراوە و قسەی پێ کراوە، ڕۆژنامەی پێ نووسراوە و ڕادیۆی پێ بەڕێوەچووە، بەتایبەتی ئەدەبیاتی نووسراو بەو زمانە بووە، کورمانجی نێوەڕاست بووە و ئەو کاتیش هەر ئەوە پێڕەو کراوە. بەڵام دیارە هێندێک ناوچە هەبوون کە دیالێکتەکەیان جیاواز بوو، بۆ نموونە هەورامانمان هەبووە کە قوتابخانەی کۆڕی پەروەردە و فێرکردنی لێ بووە، خوێندنیشیان بە کورمانجیی نێوەراست بووە و کەسیش لەوێ ڕەخنەیان لەمە نەبووە. لە ڕاستیدا ئەو جۆرە داوایانە

لەم ساڵانەی دوایی دایە کە وردە وردە سەریان هەڵداوە و دەڵێن هەر ناوچەیەک و هەر ئاخێوەرێک پێویستە بە دیالێکتی ناوچەکەی خۆیان بخوێنن. ئەگەر بمهەوێ وڵامی پرسیارەکەت بە ڕوونی بدەمەوە دەڵێم خوێندنی زمانی کوردی هەر بە کورمانجیی نێوەڕاست بەڕێوە چووە، هەر ئەو دیالێکتەی کە ڕۆژنامە و بەیاننامەی ڕەسمیی پێ دەرچووە و، دەکرێ بڵێم نەک هەر حیزبی دێموکرات بەڵکوو حیزبەکانی دیکەش بەو زمانە نووسیویانە. بەڵام لە بەرنامەی ڕادیۆیی و شتی وادا سروشتییە کە بەرنامە بە دیالێکتیکەکانی دیکەی کوردی هەبوون و هەن.

شەهلا دەباغی: ئێوە تا ئێستا لە ماوەی ئەو چل ساڵە و لەو مەودایە دا ئایا ئارشیوێکتان هەیە؟ ئارشیوێک کە بڵێ لەو زەمەنە ڕا تا ئەو زەمەنە؟

قادر وریا: دەکرێ ئەو ڕخنەیە لە خۆمان و لە حیزبی دێموکرات بە هەموو بەشەکانییەوە بگرم کە لە کۆ کردنەوە و پاراستنی ئارشیودا زۆر لاواز بووین. دیارە هەم کولتووری گرنگیدان بە ئارشیو لە نێو ئێمەدا لاواز بووە، هەم دۆخی تێکۆشانی حیزبی دێموکرات تایبەت بووە. من لەبیرمە بۆ وێنە ڕەوانشاد کاک جەلیلی گادانی زۆری گرنگی دەدا بە کۆکردنەوە و ڕاگرتنی بەڵگەنامە و ... بەڵام جاری وا بووە لە ناوچە، مەترسیی هێرشی هێزەکانی ڕێژیمیان لەسەر بووە، چەند هێستریان پێویست بووە بۆ ڕاگوێزتنیان کە دەستیان نەکەوتوە وەسایلەکانی پێ ڕاگوێزن و ئەم شتانەیان لێ بووە بە بارگرانی. واتە لە هەلومەرجێکدا کە حیزبی دێموکرات و هێزی پێشمەرگە و کۆڕی پەروەردەی تێدا بووە، ئاسان نەبووە ئەو شتانە بپارێزرێن. بۆیە زۆر جار ناچار بوون بیانسووتێنن و لەنێویان بەرن بۆ ئەوەی نەکەونە دەستی دوژمن. نەپارێزرانیان بەشێکی دەگەڕێتەوە سەر ئەو هەلومەرجە کە تێیدا بووین و بەشێکیش لەوەوە سەرچاوە دەگرێ کە کولتووری بایەخدان بە ئارشیو لە نێو ئێمە نەبۆتە گشتی و، لاواز بووە و ئەو

ڕخنەیەشم قەبووڵە.
دێمە سەر باسی ناوی قوتابخانەکان، ناو و جۆری کتێبە دەرسییەکان و ماموستاکانی کۆڕی پەروەردە و فێرکردنی کوردستان. ئەوانەی لەو قوتابخانانەدا دەرسیان دەکوتەوە، پێیان دەگوترا «مامۆستای شۆڕش» کە دەورەیەکی یەک دوو مانگەیان دەدیت و ئامادە دەکران بۆوەی لە قوتابخانەکانی شۆڕش دەرس بڵێنەوە. بەو دەورەیە و بە تایبەتی ئەگەر خۆشیان ئەزموونێکیان لە مامۆستایەتیدا هەبا، دەبوون بە مامۆستایەکی باش. دەورەکانی کۆڕی پەروەردە بۆ پێگەیاندنی ئەو مامۆستایانە، خوێندنەوە و نووسینی کوردی، چۆنیەتیی وتنەوەی وانەکان، دەروونناسی، چۆنیەتیی هەڵسوکەوت لەگەڵ قوتابیان و شتی دیکەی تێدا بووە.
دێمە سەر کتێبە دەرسییەکان کە ئێوە پرسیارتان کرد کتێبەکان چی بوون و لەو قوتابخانانەدا چیان خوێندوە؟ بەردەوامیی قوتابخانەکانی شۆڕش لە ڕۆژهەلاتی کوردستان، لە ساڵی ١٣٦٠ەوە تا ساڵی خوێندنی **١٣٦٢- ١٣٦٣** بوو، چونکە ناوچەی ئازاد تا ساڵی **(١٩٨٤) ١٣٦٣** لە دەستی حیزبی دێموکراتدا بوو. دیارە دوای ئەوەش کاری کۆڕی پەروەردە و فێرکردن هەر درێژەی دەبێ بەڵام لەو گوند و ناوچانەی سەر سنوور کە بنکەکان و بنەماڵەکانی تێکۆشەرانی حیزبیان لێ نیشتە جێ بوو.
لەبارەی کتێبەکان، کتێبەکان بریتی بوون لە **١-** «خوێندنی کوردی» بۆ پۆلی یەکی سەرەتایی کە زوو چاپ بووە و هەر ساڵی یەکەم گەیشتووەتە دەستی قوتابیان، **٢-** »زانستی ئەزموونی» کە هەر کتێبی «علوم»ی فارسی بووە کراوەتە کوردی، **٣-** بیرکاری یا «ئەژمێر» بۆ پۆلی یەکی سەرەتایی. دیارە کتێب هەر بەو ناوانە، بۆ پۆلی دووهەمی سەرەتاییش هەبووە. بۆ گەورەساڵان کتێبێک هەبوو بە ناوی «ژیان و خەبات»، ژنان یا پیاوان بە گشتی ئەو کەسانەی تەمەنیان لە سەرێ بووە و ویستوویانە دەرس بخوێنن، ئەو کتێبەیان خوێندوە کە جیاوازی هەبووە دەگەڵ هی منداڵان. کتێبێکیش هەبوو بە ناوی»ڕێنوێنی

ماموٚستا» بوٚ ئەوەی ماموٚستاکان بە سوود وەرگرتن لەو، بتوانن کتێبە دەرسییەکان بەکار بێنن و وەک دەرس بە منداڵانی بڵێنەوە.

بوٚ پوٚلەکانی سێهەم، چوارەم و پێنجەمی سەرەتایی لە کتێبە دەرسییە فارسییەکان کە لە بەشەکانی دیکەی ئێران دەخوێندران، کەڵک وەردەگیرا. بەڵام ماموٚستاکان نێوەروٚکی دەرسەکانیان بە کوردی بە قوتابیان دەکوتەوە. ئەو کات بە هوٚی ئەو گەمارٚویەی خرابووە سەر شار و ناوچە ئازادەکان، کێشەی کەمیی کتێب هەبوو. کتێب هێنانیش لە شارەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕێژیم بوٚ ناوچە ئازادەکان بە زەحمەت بوو. بەڵام بە هەر زەحمەتێک بوو قوتابخانەکان کتێبیان بوٚ قوتابییەکانیان دابین دەکرد. ئەوەی لەو پێوەندییەدا پێویستە بیڵێم ئەوەیە کە کاری کوٚڕی پەروەردە و فێر کردن دوای ئەو سەردەمیش هەر درێژەی هەبوو. لە ساڵی **١٣٦٣** بەولاوە لە تەواوی ئەو سنوورانەی نێوان باشور و ڕوٚژهەڵاتی کوردستان کە بنکەکانی حیزب و بنەماڵەی تێکوٚشەرانی کوردی ڕوٚژهەڵاتیان لێ گیرسابوونەوە، کوٚڕی پەروەردە و فێرکردن درێژەی بە کارەکانی خوٚی داوە.

ئەو سیستەمەی خوێندن هەر بەردەوام بوو تا ئەو کاتەی هاتینە نێو قووڵایی باشووری کوردستان و ئێمە تێکەڵ بە سیستەمی پەروەردە و فێرکردنی هەرێمی کوردستان بووین. دیارە هەوڵ درا هێندێک لەو دەرسانە کە لە قوتابخانەکانی شوٚڕش دەوترانەوە، هەر بپارێزین، بوٚ نموونە خوێندنی زمانی فارسی. حیزب پێی باش بووە منداڵانمان زمانی فارسییش فێربن و بیزانن، بوٚیە لە قوتابخانەکانمان کە وەزارەتی پەروەردەی هەرێمی کوردستان سەرپەرستیی کردوون، ماموٚستایانی خوٚشمان درێژەیان بە ماموٚستایەتی داوە. پێویستیی فێربوونی زمانی فارسی ئەوە بووە کە حیزبی دێموکرات ویستوویە مەسەلەی کورد لە چوارچێوەی ئێراندا حەل ببێ. ئەمەش وا دەخوازێ کە بیر لە زمانێک بوٚ پێوەندی لە گەڵ نەتەوەکانی دیکەی ئێران بکاتەوە. لە هەموو ئەو مادده و خاڵانەی پەسندکراوەکانی حیزب کە باسی زمان کوردی دەکەین، خاڵێکی وای تێدایە کە زمانی فارسی زمانی پێوەندی لەگەڵ

نەتەوەکانی دیکە و زمانی مکاتبات لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندیی ئێرانە. ئێمە کە ڕووی خەباتمان لە ئێرانە، دەبێ زمانی فارسی بزانین بۆ ئەوەی لە ئێرانییەکان تێبگەین و بتوانین جوابیان بدەینەوە. ئەوە بەشێکە لە پێویستیی ژیانی ئێمە لە نیو ئێراندا کە دەکرێ لە باسێکی دیکە دا قسەی لەسەر بکەین.

شەهلا دەباغی: کاردانەوەی دەوڵەت لە بەرانبەر قوتانخانەکانی ئێوە چۆن بوو؟

قادر وریا: زۆرێک لەو منداڵانەی لە قوتابخانەکانی کۆڕی پەروەردە و فێرکردندا خوێندیان، دوای ئەوەی ڕێژیمی کۆماری ئیسلامی ئەو ناوچانەی کەوتەوە ژێر دەست، لە سەریەک زۆربەیان ئەو کارنامەیان لێ قەبووڵ کرا کە کۆڕی پەروەردە پێی دابوون. بۆ نموونە کەسێک تا پێنجی سەرەتایی یا زیاتری خوێندبوو یا کارنامەکەیان لێ قەبووڵ کراوە یا ئیمتحانێکیان لێوەردەگرتن. ئەگەر لە تاقیکردنەوەکە دەرچووبان، لەپۆلێکی نوێ وەریان دەگرتن و درێژەیان بە خوێندن دەدا. دەتوانم بڵێم خوێندن بە زمانی کوردی لە سێبەری کۆڕی پەروەردە و فێرکردندا ئەزموونێکی زۆر سەرکەوتوو بوو، پێشوازییەکی گەورەی لە لایەن خەڵک و منداڵانەوە لێکرا. با ئەوەش بڵێم کاریگەریی خوێندنی ئەو سەردەمە وای کردوە کە بەشێکی زۆر لەو هۆگرییەی ئێستا لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان بە خوێندن بە زمانی کوردی هەیە، بەشێکی بەرچاوی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ڕابردوویە و بیرەوەریی خۆشی ئەو کەسانەی لە قوتابخانەکانی شۆڕش بە زمانی کوردی خوێندیان و دوایە بە ناچاری خوێندنیان بە زمانی فارسی درێژە دا، بەڵام ئەو رابردوویەی خۆیان لە بیر نەکرد؛ ئەوینی زمانی کوردی بە دوای خۆیدا رایکێشان؛ بوون بە مامۆستا، بوون بە شاعیر، بوون بە ئەدیب و وەرگێڕ، بوون بە نووسەر و زمانەوان و هتد. بوون بە بەشێک لە هەوێن و بزوێنەری ئەو جموجۆڵانەی لە ڕۆژهەڵات بۆ بەرگری و پاراستنی زمانی کوردی لە گۆڕێدان.

شەهلا دەباغی: زۆر سپاس بۆ بەشداریتان!

قادر وریا: سپاس بۆ ئێوەی بەڕێزیش کە دەرفەتی باسکردن لە گرنگیدانی حیزبی دیموکرات بە زمانی کوردیتان بۆ پێک هێنام. هەر وەها سپاس بۆ ئەو بەڕێزانەی بینەر و گوێگرمان بوون.

❊❊❊

(*) لە سمینارێکدا کە گۆڤاری «تیشک» بە بۆنەی ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک (٢١ی فێوریەی ٢٠٢٢) پێکی هێنا، پێشکەش کراوە و لە ژمارە ٦٢ی گۆڤارەکەش دا بڵاو بووەتەوە.

چێژی زمان
لە نووسین و وەرگێڕانی عەبدوڵلا حەسەنزادە دا

ئاماژە: ڕۆژی ٤ی ژانویەی ٢٠١٦ بەڕێوەبەرایەتیی کتێبخانە گشتییەکانی کۆیە، کۆڕێکی ڕێزلێنانی بۆ نووسەر و وەرگێڕی بە ناوبانگی کورد عەبدوڵلا حەسەنزادە، پێک هێنا کە تێیدا کۆمەڵێک وتار و بابەت پێشکەش کران. ئەم بابەتەی لێرە دا دەخرێتە بەر چاوتان، لەم کۆڕە دا لە لایەن قادر وریاوە پێشکەش کرا.
لاپەڕەی ئەدەب و هونەری "کوردستان" (*)

باسەکەم بە دەستخۆشی و پێزانین بۆ بەڕێوەبەرایەتیی کتێبخانە گشتییەکانی کۆیە دەست پێ دەکەم کە ئەم ئێوارە کۆڕە ڕازاوەیان بۆ ڕێزگرتن لە حەسەنزادەی نووسەر و وەرگێر، ڕێک خستوە. هیوام سەرکەوتنی ئەم کۆڕەو ئاواتم بەردەوامیو تەمەندرێژیی مامۆستا حەسەنزادەیە.

مامۆستا عەبدوڵلا حەسەنزادە کەسایەتییەکی فرە ڕەهەندە. لێرەدا لایەنی کۆمەڵایەتی، سیاسیو خەباتگێڕانەی ئەو کەسایەتییە مەبەست نییە و، قەرار وایە لەم کۆڕەدا بپرژێینە سەر ڕەهەندی ئەدەبی و زمانیی کار و تێکۆشان و بەرهەمەکانی حەسەنزادە. بەڵام هەر ئەو کارەش بۆ خۆی ئەوەندە هاسان نیە. چونکە مامۆستا حەسەنزادە هەم نووسەرە، هەم وەرگێر و، هەر لەو کاتەش دا، لە پێوەندی لە گەڵ خزمەتی زمانی کوردیدا، خاوەن شەقڵ و خودان بەرهەمە و، جێگاو شوێنی تایبەت بە خۆی هەیە. باس لە هەمووی ئەوانە لە توێی وتارێکی چەند دەقیقەیی دا، مومکین نیە. هەر بۆیە من هەوڵم داوە تەنیا لە سەر لایەنی زمانیی نووسینو وەرگێڕانەکانی مامۆستا حەسەنزادە چڕ ببمەوە.

قەڵەمێک لە نێوان نووسین و وەرگێڕاندا

مامۆستا عەبدوڵڵا حەسەنزادە لە مەیدانی ڕۆشنبیریدا پتر وەک وەرگێڕ ناسراوە تا نووسەر. بەڵام بەو ناسیاوی و زانیارییەی من لە ژیان و تێکۆشانی ئەو هەمە، حەسەن زادە نووسینی لە وەرگێڕان زیاترە. ژمارە و بارستایی ئەو بابەت و لاپەڕانەی حەسەنزادە نووسیونی، زۆر لەوانە زیاترن کە ئەو وەری گێڕاون. ئەگەر وایە هۆی چییە کە عەبدوڵڵا حەسەنزادە پتر وەک وەرگێڕ ناوی دەرکردوە؟

نووسینەکانی مامۆستا بە زۆری ناوەرۆکی سیاسییان هەبووە و مڵکی حیزبێکی سیاسی بوون. بۆ پەنجا ساڵ دەچێ حەسەنزادە یەک لە بەشداران و بەرهەمهێنەرانی ئەدەبیاتی سیاسیی حیزبی دیموکراتی کوردستان و بزووتنەوەی شۆڕشگێڕانە و نەتەوەیی ڕۆژهەڵاتی کوردستانە. لە پانتایی ئەو ئەدەبیاتیە دا، حەسەنزادە هەر قەڵەمێکی ئاسایی نەبووە، بەڵکوو بەشدار و بەرهەمهێنەرێکی هەرە دیارو خاوەنی زۆرترین کاریگەری بووە. فۆڕمی نووسینە سیاسییەکانی حەسەنزادە، بە زۆری وتار و بەیاننامەی سیاسی بوون و زۆربەی هەرە زۆریشیان، بێ ئەوەی ناو و ئیمزای حەسەنزادەیان لە سەر بێ، بڵاو بوونەوە. تەنانەت ئەو کاتەش کە لە ڕۆژنامە و ڕاگەیەنەکانی حیزبدا، نووسەران بۆیان هەبوو ناوی خۆیان لە سەر بابەتەکانیان بنووسن، مامۆستا حەسەنزادە هەر حەزی نەکردوە نووسینەکانی بە ناو و ئیمزاوە بڵاو ببنەوە. نهێنیی تا ڕادەیەک شاراوە مانەوەی نووسەربوونی مامۆستا، لەم ڕاستییە دایە.

بەڵام وەرگێڕدراوەکانی مامۆستا بەم هۆیەوە کە ناوی وەرگێڕیان بەسەرەوە بووە و، لە لایەکی دیکەشەوە بە دەلیلی سەرکەوتوویی و پێشوازیی کەم وێنەی خوێنەران لەوان، ناوی "عەبدوڵڵا حەسەنزادە"یان لای خوێنەران کردوە بە ناوێکی زۆر ناسراو و فرە خۆشەویست. لێرە دا دەمەوێ قامک لە سەر ڕاستییەک دابنێم. نووسینی مامۆستا، لە گەڵ ئەوەی زۆرتر سیاسی بوون و هەر وەها سەرەڕای ئەوەی ناوی

نووسەریان بە سەرەوە نەبووە، خوێنەر و بەردەنگ، لێیان نەپرینگاوەتەوە و هەر کە دەستیان کردوە بە خوێندنەوەیان، بێ ئەوەی بە خۆیان بزانن دێڕبە دێڕ پتر حەزیان چووەتە سەر و هەتا کۆتایی لە گەڵیان ڕۆیشتوون. خاڵی هاوبەش و هەرە گرینگی نووسین و وەرگێڕانی حەسەنزادە، کە دەتوانین بە سێحر و ئەفسوونی ئەو قەڵەمەی ناوبەرین، زمانەکەیەتی کە خوێنەر و بەردەنگ دەخاتە ژێر کاریگەریی خۆی.

تایبەتمەندییە زمانییەکانی نووسینو وەرگێڕانی حەسەنزادە:

- بە کوردی بیر کردنەوە، بە کوردی داڕشتنەوە:

حەسەنزادە، ئەو کاتەی دەنووسێ، هەوڵ دەدا بە کوردی بیر بکاتەوە. بابەتی نووسینەکەی هەر چییەک بێ- سیاسی، کۆمەڵایەتی یا ڕۆشنبیری، دەربڕینێکی ئەدەبیو عاتیفیی پێویست بێ، بێ یا وشک و عەقڵی و ئیستیدلالی- تەعبیرو دەربڕینێکی کوردیی بۆ دەدۆزێتەوە. زۆر لەو نووسەرانەی سەرچاوەی خوێندنەوە یا زمانی خوێندنیان زمانێکی غەیری زمانی خۆیان بووە، بە زەحمەت خۆیان لە پەتای بیرکردنەوە و دەربڕینی مەبەست بەو زمانە، بۆ ڕزگار دەکرێ.

نووسەر لە وەرگێڕ دەست ئاوەڵاترە. چونکە نووسەر بۆی هەیە ئەو مەبەستەی دەینووسێ ئەگەر بەم فۆرمە بۆی نەهات بە فۆرمێکی دیکە بینووسێ، یا ئەگەر هەر نەیتوانی مەبەستێکی دیاریکراو بگەیەنێ، وازی لێ بێنێ و لە نووسینەکەی دەری باوێ. بەڵام وەرگێڕ ئەو مافەی نییە. وەرگێڕ دەبێ هەم سەبک یا شێوازی نووسەر لە وەرگێڕانەکەیدا ڕەچاو بکا، هەم بە ئەمانەتەوە واتا و پەیامی دەقەکەی بگەیەنێ. وەرگێڕی سەرکەوتوو ئەو کەسەیە کە سەرەڕای پابەندی بەم دوو بەربەستە، دەقەکە وا وەربگێڕێت کە خوێنەر هەست بکا ئەم دەقە بەو زمانە نووسراوە. حەسەنزادە نەک هەر لە نووسیندا بەڵکوو لە وەرگێڕانیشدا، هەوڵ دەدا هەویری واتا و پەیام و دەقیک کە کاری لە سەر دەکا، بە ئاوی کوردی بگرێتەوە و نانێکی لێ دروست بکا کە چێژ و بۆن و بەرامەی کوردیی هەبێ.

لێرەدا، دەبێ ئاماژە بەوەش بکەم کە مامۆستا هەر لە ڕووی واتاییەوە هەوڵ نادا نووسین و وەرگێڕانەکانی، دەربڕینێکی کوردانەیان هەبێ، بەڵکوو لە ڕووی ڕستەسازی و ڕەچاوکردنی سروشتی ڕستە لە زمانی کوردیشدا، سەرکەوتوویە. لە گەڵ ئەوەی مامۆستا هەر دوو زمانی عەرەبی و کوردی بە باشی دەزانێ و پێی خوێندوونەوە و لێی وەرگێڕاون، هەر وەها سەرەڕای وێکچوونێکی زۆر لە نێوان سروشتی پێکهاتەی ڕستە لە دوو زمانی کوردی و فارسی، لە کاتی نووسین و وەرگێڕاندا، هەوڵ دەدا لە ژێر کاریگەریی سێنتاکسی ئەو زمانانە دوور کەوێتەوە و لە ڕیزکردنی کەرەستەکاندا، بینای ڕستەی کوردی بپارێزێ.

— دەستڕۆیشتوویی و زاڵبوون بە سەر وشەی کوردی دا:

ئەوەندەی من بزانم مامۆستا حەسەنزادە ئەگەرچی ئاشنایەتی لە گەڵ هێندێک لە دیالێکتە سەرەکییەکانی دیکەی زمانی کوردییش هەیە و، کەم یا زۆر لێیان تێ دەگا، بەڵام دەکرێ بڵێین تەنیا لە یەکێک لە دیالێکتەکانی زمانەکەی تەواو شارەزایە. دیالێکتێک کە هێندێک بە کورمانجیی نێوەڕاست و هێندێکیش بە سۆرانیی ناو دەبەن. بەڵام ئەو شارەزاییەی مامۆستا هەر تەنیا لە لەهجەی ناوچەی لەدایکبوونی خۆی یا کوردیی موکوریانیدا نیە، بەڵکوو بن لەهجەکانی دیکەی ئەو دیالێکتەش دەناسێ و شارەزای زۆرێک لە وشە و ئیدیۆمەکانیانە. لە نووسین و وەرگێڕانیشدا، هەر کات بۆ وشە دادەمێنێ، هەتا لە بن لەهجەکانی ئەم دیالێکتە یا دیالێکتەکانی دیکە وشە شک ببا، پەنا بۆ وشە لە زمانی بێگانە نابا. کوردیزانینیەکەی مامۆستا هەر ئەوە نییە کە لە گەنجینەی زمانەکەیدا، زۆر وشەی کوردیی هەیە، بەڵکوو چۆنیەتیی بەکارهێنانی وشەکان و ئیدیۆمەکانیش دەزانێ. بۆ سەلماندنی ئەم قسەیە، دوو ئاماژە بە پێویست دەزانم:

١- کاتێک مامۆستا هەژار بەرگی یەکەمی فەرهەنگی "هەنبانەبۆرینە"ی بڵاو کردەوە، لە نامەیەکی دۆستانەدا، داوای لە

مامۆستا حەسەنزادە کرد بەو سەرنجە ورد و کوردیزانانەی خۆی هەم بە بەرگی یەکەمی هەنبانە بۆرینەدا بچێتەوە، هەم بەرگی دووهەمیش ئەگەر بڵاو بۆوە، نەبوێرێ و سەرنج و تێبینییەکانی خۆی بۆ بنووسێ. دیار بوو بە داخەوە مردن مەودای نەدا مامۆستا هەژار سەرنج و تیبینییەکانی حەسەنزادە لە چاپی دووهەمی هەنبانە بۆرینەدا بگونجێنێ. دواتر مامۆستا حەسەنزادە کۆی ئەو وشانەی لە فەرهەنگی هەنبانەبۆرینەدا نەهاتبوون، یا هەر یەکێک لە ماناکانیان هاتبوو، یا بە هەڵە مانا کرابوونەوە، لە توێی کتێبێکدا لە ژێر ناوی "گوڵچنینەوە لە خەرمانی هەنبانە بۆرینەی مامۆستا هەژار"دا بڵاو کردەوە کە ئەگەر چی بۆ خۆی وەک فەرهەنگۆکێک ناوی بردوە، بەڵام چی وای لە فەرهەنگێک کەمتر نەبوو.

٢- جاروبار دەبیستم و دەخوێنمەوە کە سەرکەوتوویی زمانی نووسین و وەرگێڕانی حەسەنزادە دەگەڕێتەوە سەر ئەو بوار و مەجالانەی ئەو، کاری نووسین و وەرگێڕانیان تیدا دەکا. ئەو بوارانەش بە زۆری بواری سیاسی و بواری ئەدەبین کە زمانی کوردی لە مێژ ساڵە خۆی تێدا تاقی کردوونەوە! هەر لە جێدا، حەسەنزادە هەر لەم دوو بوارەدا قەڵەمی تاو نەداوە و پەڕیوەتەوە هێندێک بواری دیکەش. یەکێک لە کۆنترین و ناسراوترینی وەرگێڕانەکانی مامۆستا حەسەنزادە کتێبی "کوردستانو کورد"ە کە لێکۆڵینەوەیەکی زانستیە و هەر تەنیا سیاسییش نیە، بەڵکوو ئابووری و جۆگرافیا و مێژووشی گرتووەتە خۆ. من نازانم لە باشووری کوردستان، کوردینووسەکان، کاتی خۆی تا چەند کەوتنە ژێر کاریگەریی زمانیی ئەم وەرگێڕانە، بەڵام لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، نەوەی نوێی کوردینووسەکان بە چەمک و زاراوەکانی بەکارهێنراو لەو وەرگێڕانەدا، دەستیان بۆ نووسین وەرگێران لە بوارەکانی ئابووری و جۆگرافیا و مێژوودا برد. بێجگە لەمە، حەسەنزادە کتێبی وەک "دان چەرموو"ی کردوە بە کوردی کە وێنا کردنی ڕەفتاری گیانداران و خوێندنەوەی دەروونناسانەی هەڵسوکەوتی گیانلەبەران،

سەرلەبەری ئەو ڕۆمانە شیرینەی داگرتوە. بە خوێندنەوەی کوردیی ئەم ڕۆمانە، تێدەگەی کە وەرگێڕ، دەرەقەتی وەرگێڕان لەبوارەکانی دیکەش دێت. جگە لەمە، مامۆستا لە بواری حوقووقی، کۆمەڵایەتی و چەند بواری دیکەش دا، نووسین وەرگێڕانی هەیەو زۆربەشمان، قسەیەکمان لە سەرپاراوی و ڕەوانیی زمانەکەیان نییە.

ئێستا وای دادەنێین حەسەنزادە بە لای نووسین وەرگێڕانی هێندێک بوارو بابەتدا کە قەوەی پێیان نەشکاوە یا پسپۆریی تێیاندا نییە، یا لە گەڵ زەوقی ئەو ناگونجێن، نەچووە. ئەمە نەک هەر بە عەیب دانانرێ بەڵکوو یەکێک لە تایبەتمەندییە باشەکانی مامۆستا حەسەنزادە و هەر نووسەر و وەرگێڕێکی بە دەروەست و خاوەن ڕەوشتە، دیارە مەبەستم ڕەوشتی تایبەت بەم پیشەیەیە.

ڕازاندنەوەی زمانی نووسینو وەگێڕان بە زەوقو سەلیقەی ئەدەبی:

بە زەحمەت دەتوانین بڵێین حەسەنزادە، زیاتر کەسێکی سیاسییە یا مرۆڤێکی ئەدیب. زۆرکەس خۆزگەیان خواستوە کە مامۆستا حەسەنزادە ئەوەندە خۆی بۆ سیاسەت تەرخان نەکردبا و، تەنیا بە کاری نووسین و وەرگێڕان و ئەدەبیاتەوە خەریک ببا. من لەوانەم کە خۆزگە دەخوازم هەموو سیاسییەکان بە تایبەتی سەرکردەکان و کەسایەتییە شوێندانەرەکانی مەیدانی سیاسەت بە قەرا حەسەنزادە ئەدیب و ئەدەبدۆست بن و هیندی ئەو لە ئەدەبیات بزانن بۆ ئەوەی نووسین و ئەدەبیاتی سیاسیی خۆیان و حیزبەکانیان، ئەوەندە ڕەزاگران نەبێ. ئەدیببوونی حەسەنزادە نەک هەر زیانی بە نووسین و وەرگێڕانی ئەو نەگەیاندوە، بەڵکوو بەرهەمەکانی ئەویان جوانتر کردوە.

هەستو زەوقی ئەدەبیو سەلیقەی جوانیناسانە بە جۆرێک فریای ئەو قەڵەمە کەوتوون کە توانیویەتی بەرگێکی ڕازاوە بکاتە بەر سیاسیترین بەیاننامەکان و هەڵوێستەکان، بێ ئەوەی پەیامی دەقەکە ببێتە قوربانیی لایەنی ئەدەبیی دەربڕینەکە. توانای ئەدەبیی بە کارهاتووی

نێو نووسینی سیاسیی حەسەنزادە، ڕێخۆشکەر بووە بۆ پێکهێنانی بەستینێکی ڕەوانی لە بەردەنگدا بۆ هەرچی باشتر وەرگرتنی پەیامە سیاسیەکەی. بەیاننامەکانی حیزبی دیموکرات بە بۆنەی شەهیدبوونی ڕێبەرانی ئەو حیزبە و هێندێک کارەساتی دیکە، کە بە قەڵەمی حەسەنزادە بوون، هەر وەها ئەو وتارانەی حەسەنزادە لە ڕێوڕەسمی بە خاکسپاردنی د.عەبدولرەحمان قاسملوو و د.سادق شەرەفکەندیدا پیشکەشی کردوون، شایەدی بۆ ئەم قسەیەم دەدەن.

ئەم توانا ئەدەبییە، لە کاری وەرگێڕانیشدا خزمەتی زۆری بە زمانی مامۆستا حەسەنزادە کردوە. یارمەتیدەری وەرگێڕ بووە زووتر شێوازی نووسەر بدۆزێتەوە و لە هەمان سەبک یا شێوازدا بیکاتەوە کوردی. بە جوانی لە زەرافەتی "صنایع ادبی" و تەکنیکە زمانییەکانی نێو دەق تێ بگا. هاندەری بوون بۆ ئەوەی داهێنەرانە و بە بڕوابەخۆبوونەوە نەک لاساییکەرەوانە، کایە ئەدەبییەکانی نووسەر بگوازێتەوە بۆ نێو وەرگێڕانەکەی خۆی. ڕۆمانی چەند بەرگیی "حەمەدۆک" کە کەسانی زۆر شارەزا لە وەرگێڕان، پێیان وایە کوردیی ئەم ڕۆمانە وەپێش دەقەکە بە زمانە ئەسلییەکەی خۆی کەوتووەتەوە، نموونەیەکی زۆرباشە بۆ سەلماندنی جوانیو سەرکەوتوویی دەقێکی وەرگێردراو لە سۆنگەی بەهاتاوە هاتنی توانای ئەدەبیی وەرگێڕ لە کاری وەرگێڕاندا.

کۆمەڵێک وردە تایبەتمەندیی دیکە:

بۆ ئەوەی بابەتەکەم لەمە زیاتر درێژ نەبێتەوە، چەند تایبەتمەندییەکی دیکەی زمانی نووسینو وەرگێڕانی عەبدوڵلا حەسەنزادە بە کورتیو بە سەریەکەوە باس دەکەم.

- مامۆستا هەوڵ دەدا هەتا ئەو جێگایەی دەگونجێ ڕستەکانی کورت بن. ئەگەر ناچاریش بوو ڕستەکانی درێژکاتەوە، تێدەکۆشی ڕایەڵی واتایی لێک بەستنی کەرتەکانی ڕستە ئاڵۆز نەبێ و خوێنەر ڕایەڵەکەی لە دەست دەرنەچێ.

- حەسەنزادە، لە گەڵ ڕەوانی و ساددەیی دەربڕین دایە. وەبیرم نایە ڕستەیەک یا دەقێکی نووسراو یا وەرگێڕدراوی حەسەنزادەم دیتبێ و خوێندبێتەوە کە لێی تێ نەگەیشتبم و نەزانم دەڵێ چی.

- پابەندی بە ڕێنووسی دروست و سەختگیری لە درووستنووسینی زمانی کوردیدا، نووسین و وەرگێڕانی ئەویان کردوە بە مەرجەع بۆ کەسانێک دەیانەوێ کوردی بە ڕێنووسێکی دروست بنووسن. دیارە بە داخەوە هێندێک جار ناوەند و دامەزراوەکانی بڵاوکردنەوە، ڕێنووسە سەقەت و پڕ لە هەڵەکەی خۆیان بە سەر وەرگێڕانی ئەویشدا دەسەپێنن!

مامۆستا لە گەڵ جێگیرکردنو بە فەرمی ناسینی زمانی یەکگرتوو دایە. ئەمەش وای کردوە نەک هەر لە نووسین و وەرگێڕاندا، بەڵکوو لە لێدوان و چاوپێکەوتن و بەشداری لە کۆڕو کۆبوونەوەی پێوەندیدار بە زمانی کوردی، بەرپرسانە و بە دووربینییەوە هەنگاو بنێ و بە دوور لە دەمارگرژی و بێ سڵەمینەوە لەوانەی وەک ئەو بیر ناکەنەوە، هەوڵی جێگیرکردنی زمانی یەکگرتووی کوردی بدا.

چێژی زمان لە نووسین و وەرگێڕانی مامۆستا حەسەنزادەدا، باسی لەمە بە پێزترهەڵ دەگرێ. توانا و دەرفەتی من هەر ئەوەندەی بڕ کرد.
هیوادارم ئەگەر نەشمتوانیبێ حەقی خۆی بدەمێ، لانیکەم شتێکی کەمم لێ باس کردبێ.

به قەولی مەولانا جەلالەددینی ڕۆمی:
«آب دریا را اگر نتوان کشید
هم به قدر تشنگی باید چشید»

واتە ئەگەر هەمەوو ئاوی دەریاشمان بۆ ڕانەگوێزرێ، خۆ دەتوانین بەشی تێنوێتی شکاندن لێی بخۆینەوە.

جارێکی دیکە بۆ مامۆستا حەسەنزادە سڵامەتی و تەمەندرێژی و بەردەوامبوونی لە سەر دەوڵەمەندکردنی خەرمانی خزمەتەکانی بە

زمانی کوردی، بە ئاوات دەخوازم.
سپاس بۆ ئێوەش کە گوێتان لێ ڕاگرتم.

***

(*) ئەم بابەتە لە لاپەڕەی ئەدەب و هونەری ژمارە ٦٧٢ی ڕۆژنامەی «کوردستان»دا بڵاو بۆتەوە.

شوێنپێی کاریگەریی زمان و ئەدەبیاتی فارسی
لە سەر شێعری کلاسیکی کوردی

پوختەی توێژینەوە:
شێعری کلاسیکی کوردی بەشێکی گەورە لە سامانی ئەدەبی کوردی پێک دێنێ. قۆناغەکان و قوتابخانەکانی ئەو بەشە لە ئەدەبی کوردی، لە دایکبووی سەردەمی جیاوازی مێژوویی و، بەرهەمی هەلومەرجی نەتەوەیی و ڕۆشنبیریی تایبەتن. یەک لە تایبەتمەندییە دیارەکانی شێعری کلاسیکی کوردی کاریگەریی دیاری زمان و ئەدەبی فارسی، هەم لە ڕووی روخسار و هەم لە ڕووی نێوەرۆکەوە، لە سەر ئەو ئەدەبەیە.
ئەم توێژینەوەیە کە سوودی لە شێوازی وەسفی- شیکاری وەرگرتوە، لە سێ بەش پێک هاتوە. لە بەشی یەکەمیدا، دوای سووکەئاوڕێک لە سەرەتاکانی ئەدەبی کوردی، قۆناغ و قوتابخانەکانی شێعری کلاسیکی کوردی و هەڵبژاردەیەک لە تایبەتمەندییەکانی هەر کامیان، دەناسێنێ. لە بەشی دووهەمیدا، هۆکارەکانی کاریگەربوونی زمان و ئەدەبیاتی فارسی لە سەر ئەدەبی کلاسیکی کوردی و دەسکەوت و ئاکامەکانی ڕوون دەکاتەوە. لە سێهەم بەشیدا، بوار و جۆرەکانی کاریگەرییەکە دەخاتە ڕوو. لە کۆتاییشدا، کۆمەڵێک خاڵ لە ژێر ڕووناکایی کۆی باسەکان و لە چوارچێوەی «ئەنجام»دا، دەخاتە بەر سەرنجی خوێنەر.
کلیلە وشە: کاریگەریی ئەدەبی، شێعری کلاسیکی کوردی، قوتابخانەی شێعری، زمان و ئەدەبی فارسی.

١- دەلاقەیەک بۆ سەر مێژووی ئەدەبی و، شێعری کلاسیکی کوردی:
ئەدەبی هەر نەتەوەیەک بە بەشێک لە شارستانییەت و سامانی

کولتووریـی ئـەو نەتەوەیـە دەژمێـردرێ. توێژینـەوە و ڕوونکردنـەوەی ڕەهەنـد و بەشـە جۆراوجۆرەکانـی ئـەو سـامانە، هـەر لـەو کاتـەدا کـە تاکەکانی ئـەو نەتەوەیـە ئاشنای مێژووی ئەدەبەکەیان و لایەنە بەهێز و لاوازەکانی دەکا، ئاوێنەیەکیان دەداتـە دەست تـا ژیانی ڕابـردوو، مەینـەت و کارەسـات و خـەون و ئارەزووەکانـی پێشـینیانی خۆیـان و، داهێنانـە هـزری و ئـەدەبییەکانی شـاعیران، نووسـەران و کەسـە بلیمەتەکانی نەتەوەکەیانی تێدا بخوێننـەوە.

١- ١: سەرەتاکانی ئەدەبی کوردی:

ئەدەبی کـوردی مێژوویەکـی هـەزار سـاڵەی هەیـە. توێژەرانـی مێـژووی ئەدەبی کـوردی، سـەرەتا و دەسـپێکی ئـەم مێژووە دەگەڕێننـەوە بۆ یەکـەم تێکسـتی باوەڕپێکـراوی شـێعر بـە زمانـی کـوردی. «هەنـدێ لەوانـەی خەریکـی نووسـینەوەی مێـژووی ئەدەبـی کوردیـن، پێیـان وایـە ئەدەبـی کـوردی بـە لەهجـەی گـۆران پێـش ئەدەبـی کـوردی بـە لەهجەکانیتـر دەسـتی پـێ کـردوە، ئەمـەش لـە بـەر دوو هـۆ: یەکەمیـان، بابـا تاهیـر بـە کـورد و ڕوباعیەکانـی بـە سـەرەتای ئەدەبـی کـوردی دائەنێـن. دووەمیـان: کەلامـە دینییەکانـی ئەهلـی هـەق بـە لەهجـەی گـۆران هۆنراونەتـەوە.» (ئەمیـن، ٢٠١٢: ٢٢٨)

بابـا تاهیـر لـە سـەرەتای سـەدەی١١ی زاییـنیدا کۆچـی دوایـی کـردووە (١٠١٠- ٩٣٧). مینۆرسـکی سێزدە دووبەیتیی بابـا تاهیـری لـە کتێبـی ئایینیـی یارسانەکان (سەرئەنجام) دا دۆزیوەتـەوە، لـە سـروودی هەشـتەمی «سـەرئەنجام» یـا سـروودی ئایینـی یارسـانیش، بابـا تاهیـر نـاوی وەکـوو فریشـتەیەکی ئـەو ئایینـە هاتـووە. هۆگـری و ڕێـزی زۆری یارسـانەکان بـۆ بابـا تاهیـر لـە لایـەک و لـە لایەکـی دیکـەوە زمـان و نێوەرۆکـی دووبەیتییەکانی - کـە پێوەندییەکـی تونـدوتۆڵیـان لـە گـەڵ ئایینـی یارسـان هەیـە- بەڵگـەن لـە سـەر بەسـتراوەیی ئـەو شـاعیرە بـە یارسـانییەکان و نەتـەوەی کـورد. (خەزنـەدار، ٢٠٠١: ١٩٣- ١٨٤)

دیـارە دووبەیتییەکانی بابا تاهیر لە ئەنجامی چەندین جار چاپکرانەوە

و دەستکاریکرانی لە لایەن نووسەرانی فارسەوە، بە ئەنقەست و بەو مەبەستە کە بکرێن بە بەشێک لە ئەدەبی فارسی، شێوێندراون. بەڵام لە نووسینەوەی مێژووی ئەدەبی کوردیدا، دوو بەیتییەکانی بابا تاهیر لە چوارچێوەی یەکەم قوتابخانەی ئەو مێژووەدا کە ناوی«قوتابخانەی ئەدەبی گۆرانی»یە، لێیان دەروانرێ. ئەم قوتابخانەیە تایبەتمەندیی خۆی هەیە و بۆ ماوەی ٨سەدە (لە بابا تاهیرەوە بۆ مەولەوی)، ڕووبەرێکی جۆگرافیایی بەرین لە شێوەی سێگۆشەیەک کە کەرکوک، هەمەدان و کرماشانی لە خۆی گرتووە، درێژەی هەبووە. (دەشتی، ٢٠١٣: ٣٠- ٣١) قۆناغی یەکەم و قوتابخانەی یەکەم لە ئەدەبی کوردیدا، قۆناغی ئەدەبی گۆرانییە. «ئەدەبی دیالێکتی گۆرانی لە سەرەتاوە تا ئێستاش لە ئەدەبی فۆلکلۆرییەوە نزیک بوو (ئەدەبی میللی) تا مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی و پرتەوی هەکاری پەیدا بوون.» (خەزنەدار، ٢٠٠١: ١٥٩)

١- ٢: کلاسیزم وەک چەمکێک:

«کلاسیزم» لە ئورووپا، دوای بزووتنەوەی زانیاری کە دەسپێکەکەی سەدەی پانزەهەمە، سەری هەڵدا و بە کۆنترین ڕێبازی ئەدەبی دادەنرێ. ئەم وشەیە لە کلاسیسی یۆنانی وەرگیراوەکە بە واتای کۆمەڵێک دەریاوانە، لە پاشان بووە بە هەڵگری واتای «پۆلی خوێندن». ئەدەبی کلاسیک لەو نووسراوە گریکییانەی لە چنگ لافاوی زەمانە ڕزگار بوون و مرۆڤایەتی هەوڵی داوە بۆ پاراستن و هێشتنەوەیان، پێک هاتوە. «هەر چەند کلاسیزم لە سەر بناغەی ئەدەبی گریکی (یۆنانی) و ڕۆمانی کۆن بەرز کراوەتەوە، بە پێی قەواعیدە بنەڕەتییەکانی کە لە سەرەتادا لە هەستێکی پاڵاو و سادەوە هاتوونە دی، بەڵام ئێستا ئەو ڕێبازە دەستنیشانی هونەری و مرۆڤایەتیی تایبەتیی خۆی هەیە کە بە پاکیی زمان و ڕەوانبێژی پتەو ئەکرێ ... ڕێبازی کلاسیزم هەتا سەدەی نۆزدەیەمیش لە ئەورووپادا هەر باوی بووە و لە برەودا بووە تا ڕۆمانسیەت هاتە گۆڕێ و شۆڕشێکی ئەدەبیی بە ڕووی

کلاسیزمدا هەڵگیرسان و هەموو قالب و دەق و بناغەکانی ئەوی تێکدا و سنوورەکانی شکاند.» (قەرەداغی، ١٩٨٦: ٣٤- ٢٨)

لە پێوەندی لە گەڵ ئەدەبی کوردیدا کاتێک باس لە ئەدەبی کلاسیک دەکرێ گرنگە دوو خاڵ وەبیر بهێنرێتەوە. یەکەم، «مەبەست لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی، ئەدەبی نووسراوە پێش ئەوەی کلاسیکی بە مانای ئەدەبی بەرز بە کار بێنین، کە دیارە ئەو ئەدەبە نووسراوەش بە شێعر بووە.» (خەزنەدار، ٢٠٠١: ١٥٩) دووهەم، کلاسیزم لە شێعری کوردیدا چ لە ڕووی سەردەمی سەرهەڵدانی و چ لە ڕووی تایبەتمەندییەکانیەوە، جیاوازیی لە گەڵ کلاسیزم لە ئەدەبی ئورووپی و هتددا هەیە. «کلاسیزم لە ئەدەبی کوردیدا مۆرکی تایبەتیی خۆی هەیە، ئەویش بریتییە لە مەبەستەکانی شێعر و دەرنەچوون لە قالبە کۆنەکانی و چاولێکردنیان و پێ لێ هەڵبڕین (مبالغە) و یاری کردن بە وشە ... هەر وەها یەکیەتیی مەبەست لە تێکڕای هۆنراوەکەدا، دانانی یەک چوارچێوەی یەک کێشی و یەک سەروایی بۆ هۆنراوەیەک.» (قەرەداغی، ١٩٨٦: ٣٤- ٢٨)

١- ٣: قوناغ و قوتابخانەکانی شێعری کلاسیکی کوردی:

١- ٣- ١: قوتابخانەی ئەدەبی کورمانجی:

سەرەتای شێعری کلاسیکی کوردی و دامەزرانی یەکەم قوتابخانەی شێعری کلاسێک لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی میرنشینی بۆتان کە پێتەختەکەی «جزیرە «بووە. دەسپێکی سەدەی شازدەیەم، بە تایبەتی دوای بڕانەوەی شەڕی چالدێران (١٥١٤) و چوونی میرە کوردەکان بۆ بن سێبەری ئیمپراتۆریی عوسمانی، بە بەراورد لە گەڵ ڕابردوو تا ڕادەیەک ئارامی باڵی بە سەر کوردستاندا کێشا.

«لە نیوەی دووهەمی سەدەی شازدەیەم نووسینی کوردی بە دیالێکتی کورمانجیی سەروو دەستی پێ کرد، عەلی حەریری (١٥٣٠- ١٦٠٠) و فەقێی تەیران (١٥٦٣- ١٦٤١) بە دیار کەوتن و شێعریان بە زمانی

کوردی هۆنیەوە. لە کۆتایی سەدەی شازدەیەم تا نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەیەم مەلای جەزیری (١٥٦٧- ١٦٤٠) تەنیا شاعیری کوردە کە لە شێعرەکانیدا وشەی کوردستانی بە کار هێناوە. لە نیوەی دووهەمی سەدەی حەڤدەیەم دوو شاعیری گەورە سەر هەڵ دەدەن کە تا ڕادەیەک هاوسەردەمی یەکتر بوون. ئەحمەدی خانی (١٦٥٠- ١٧٠٧) و مەلای باتەیی (١٦٧٥- ١٧٦٠). ئەحمەدی خانی لە سایەی «مەم و زین»ەکەی بە باوکی ناسیۆنالیزمی کورد دەناسرێ و مەلای باتەییش خاوەنی مەولوودنامەیە بە زمانی کوردی.» (نەجاتی عەبدوڵلا، ٢٠٠٨: ١٠- ٩)

بەو هۆیەوە کە سەردەمەکە سەردەمی میرایەتیی میرنشینەکانی بۆتان بووە و، شاری «جزیرە» پایتەختی میرنشینی بۆتان، بووە بە ڕووگەی هیوای شاعیر و بوێژە کوردەکان، زاراوەی کرمانجی- بەشە دیالێکتی ئەو ناوچەیە - بووە بەزمانی ئەدەبیاتی کوردی و، بووە بە بناغەی ئەو زمانەی ئەدەبیاتی کلاسیزمی کوردی بە دیالێکتی کرمانجیی پێ نووسراوە.

«مەلای جەزیری و ئەحمەدی خانی، دوو ئەدیبی هەڵکەوتووی کورد و لە دانەرانی بناغەی مەدرەسەی ئەدەبیی کرمانجین.» (ئەمین، ٢٠١٢: ٢٣٤) فەقێی تەیران، عەلی حەریری، مەلای باتەیی، شاپرتەوی هەکاری، مەلا مەنسووری گرگاشی و شێخ محەممەدی مەغریبی لە شاعیرانی دیکەی سەر بەو قوتابخانەیەن.

شێعری کلاسیکی کوردی لەم قۆناغەدا، هەم ڕوخسار و هەم نێوەرۆکی زۆر لە ژێر کاریگەریی شارستانەتی و ئەدەبیات و زانستەکانی ئایینی ئیسلامیدا بووە، پێڕەویی لە نیزامی عەرووزی عەرەبی و هونەرەکانی بەلاغەت و پایەکانی شێعری کلاسیکی ڕۆژهەڵات کردوە، کە پێشتر لە ئەدەبی کوردیدا وێنەی نەدیتراوە. «بەرهەمی ئەو قوتابخانەیە ئەدەبێکی پلە بەرزە و لەئاستی ئەدەبی کلاسیکیی ڕۆژهەڵاتە. غەزەل و قەسیدە وەکوو دوو فۆڕمی زاڵ و ناسراوی شێعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی لە ئەدەبی کوردیدا سەر هەڵ دەدا، وێڕای فۆڕمە ئەدەبییەکانی وەک

روباعی، قەتعە، مولەممەع، پێنجین و پێنج خشتەکی، موستەزاد، تەرجیع بەند و ...، زمانی شێعر پڕ دەبێ لە وشە و زاراوەی بێگانە (عەرەبی و فارسی و تورکی)، زیادەڕۆیی لە وشەئاراییی، سنعەتسازی بێژەیی تانوپۆی دادەپۆشێ. کۆمەڵێک مەبەستی تازە هاوشێوەی شێعری کلاسیکی عەرەب و عەجەم، لە شێعری کوردیدا سەر هەڵ دەدەن، مەبەستەکانی ئایینی ئیسلامەتی لە چەشنی موناجات و ستایشی پێغەمبەران و سۆفیگەریی ئیسلامی، وەسفی دڵداری، ستایش، شانازی، داشۆرین، شێنگێڕی و ... واتا و نێوەرۆکی شێعری ئەم قۆناغە پێک دەهێنن.» (دەشتی، ٢٠١٣: ٣٢- ٣٤)

١- ٣- ٢: قوتابخانەی ئەدەبی بابانی:

سەرهەڵدانی ئەم قۆناغ و قوتابخانەیە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا، لە ڕووی سیاسی و هەلومەرجی گشتییەوە دەگەڕێتەوە بۆ بنیاتنانی شاری سلێمانی و پەرەگرتنی میرایەتیی بابانەکان و، هەتا سەرەتاکانی پێکهاتنی قۆناغ و قوتابخانەی ئەدەبی نوێ درێژەی هەبووە. نالی، سالم و کوردی بە سەرمەشق و ڕێبەرانی ئەو قوتابخانەیە ناسراون. «دووەم چارەگی سەدەی نۆزدە، ئەگونجێ بە سەرەتای سەرهەڵدانی شێوەی بابانی، لە ڕووی زمان و فۆرم و ناوەرۆکەوە دابنرێ و، دوای ئەم قۆناغە ئیتر لەناوچەیەکی فراوانی کوردستاندا، پێڕەوی کراوە کە لە سابڵاخی موکریانەوە تا سلێمانی و کەرکوک و کۆیە و ڕەواندزی گرتۆتەوە.» (ئەمین، ٢٠١٢: ٤٤٤) ڕووبەری کاریگەرییەکەی، هەر پێنج ئیقلیمی بەشە دیالێکتی کوردیی نێوەڕاست (موکریانی، ئەردەڵانی، سلێمانی، گەرمیانی، سۆرانی) یە و، زمانە ئەدەبییەکەشی لەو پێنج شێوەزارە پێک هاتوە. غەزل و قەسیدە و فۆرمەکانی شێعری کلاسیکی کوردی بە هەندێک گۆرانکارییەوە لە ژێر چەتری نیزامی عەرووز و ڕەوانبێژیی عەرەبی و سەبکی عێراقی و هیندی و خشتەکییەکانی فارسیدا بەردەوامی هەبووە. (دەشتی، ٢٠١٣: ٣٥)

هەموو هونەرەکانی شێعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی لە ڕووی

فۆڕمەوە لەم قوتابخانەیە ڕەنگی داوەتەوە لە نموونەی غەزەل، قەسیدە، فەرد، مەسنەوی، ڕوباعی، دوو بەیتی، مولەمەع، قەتعە، موستەزاد، موسەممەت، تەرجیعبەند، تەرکیب بەند، تەخمیس، موخەممەس، تەزمین، تەشطیر و ... هتد. غەزەلسەرایی بە ناوەرۆکێکی وەسفیی جوانی و عیشقی مەجازی، سیمای دیار و بەرچاوی بەرهەمی شێعری ئەم قوتابخانەیەیە. (سەرچاوەی پێشوو: ٣٤)

قوتابخانەی ئەدەبیی بابان ڕاستە بەرهەمی هەلومەرجێکی سیاسی و بووژانەوەی فرەرەهەندی ژیانی نەتەوەیی کورد بوو کە بە دەستپێکردنی میرایەتیی بابانەکان دەستی پێ کردبوو، بەڵام دوای کۆتاییهاتنی میرایەتیی بابانەکان و میرنشینە کوردەکانی دیکەش، بزووتنەوەیەکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری کە بە هۆی ئەم قوتابخانەیە وەڕێ کەوتبوو، کۆتایی پێ نەهات. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە نەوەی دووهەمی شاعیرانی قوتابخانەی نالی لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستان (سلێمانی، گەرمیان، سۆران، ئەردەڵان، موکریان) لە وێنەی مەحوی، شێخ ڕەزا، حاجی قادر، سالمی سنە و وەفایی پەیدا بوون کە هەر یەکەیان بە ئاڵاهەڵگری بەردەوامی و تەواوکەری ئەو قوتابخانەیە لە ناوچەکانی خۆیان حیساب دەکرێن. (خەزنەدار، ٢٠٠٤: ٢٣)

بوونی پێشینەی پێوەندییەکی مێژوویی بەهێز لەنێوان بابانەکان و موکریانەکان کە سەرچاوەکەی دەگەڕایەوە بۆ یەکێتیی بنەچە و ڕەگەز و تیرە و تایفە لە لایەک و، لە لایەکی دیکە نزیکی و تەنانەت وەکیەکیی دیالێکتی زمان و ئاخاوتن و کۆمەڵێک زەمینەی لەباری دیکە، هۆکارێک بوون بۆ ئەوەی ئەم بزووتنەوە شێعرییە لە سەدەی نۆزدەیەمدا لە موکریان پێشوازیی لێ بکرێ و شاعیرانی ئەو مەڵبەندە بەردەوامیی پێ بدەن. ئەم پێشوازی و بەدواداچوون و لەسەر ڕۆیشتنە کە پرۆفیسۆر د.عوسمان دەشتی لە توێژینەوە دەوڵەمەندەکەی خۆیدا بە «ئەزموونی شێعری موکریان» ناودێری کوردە، لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا خاوەن سامان و کاریگەریی تایبەت بە خۆیەتی و، جێگە و پێگەیەکی گرنگی هەیە. بڕوانە (دەشتی، هەولێر:٢٠١٣)

لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدەیەمدا کۆمەڵێک شاعیری ناودار لە موکریان هەڵکەوتن کە لە ژێر کاریگەریی قوتابخانەی شێعری بابان، ئەزموونێکی شێعریی ڕازاوە و سامانێکی دەوڵەمەندیان لە ئەدەبی کلاسیکی کوردی بەرهەم هێنا ... «شاعیرانی ئەو مەڵبەندە لە سەرەتاوە بوون بە شاگرد و مریدی ئەو قوتابخانەیە، لە پاشاندا لە مەڵبەندەکەی خۆیان بوون بە ڕێبەر و ئاڵاهەڵگری ڕێبازەکە، ئەوەندەی لە توانایاندا بووبێت ... گەشەیان پێکردووە تا ئەوەی لە دواییدا بووە بە ڕێباز و ڕێچکەیەکی شێعریی دەوڵەمەند و ڕژاوەتە نێو سامان و دەریای ئەدەبیاتی کوردییەوە ... ئەحمەدی کۆر، وەفایی، مەجدیی مەلیکولکەلام، حەریق، ئەدەب، ئەدیب لەو شاعیرانەی دەوری یەکەمی موکریانن کە لە نیوەی دووهەمی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا کاروانی شێعر و ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردییان لە مەڵبەندی موکریان وەڕێ خستوە و ڕێڕەوەکەیان ڕەنگرێژ کردووە.» (دەشتی، ٢٠٠٩:٣٤- ٣٣)

٢- هۆیەکانی کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی:

ئەدەبی هیچ نەتەوەیەک نەیتوانیوە و ناتوانێ خۆی لە کاریگەریی ئەدەبی نەتەوەکانی دیکە، دوور ڕابگرێ. بە تایبەتی ئەو نەتەوانەی بە هۆکاری سیاسی، ئایینی، کولتووری و هتد، ئەدەبەکەیان پتر پێشکەوتووە و لە ئاستی ناوچەیی و ئیقلیمیدا بالادەست بوون.

ئەدەبیاتی نەتەوەکانی ناوچە هەر لە کۆنەوە لە گەڵ زمان و ئەدەبیاتی فارسی تێکەڵاو بوون و کەوتوونە ژێر کاریگەریی ئەو زمانە و ئەدەبیاتەکەی. یەک لەو نەتەوانە کە ئەدەبیاتەکەیان بە تایبەتی شێعری کلاسیکیان، کاریگەرییەکی زۆری زمان و ئەدەبیاتی فارسییان بە سەرەوە هەبووە، نەتەوەی کورد بووە. «زمان و ئەدەبی فارسی وێڕای کارتێکرانی زۆر لە لایەن زمان و ئەدەبی عەرەبی، کاریگەریی زۆریشی لە سەر زمان و ئەدەبیاتی نەتەوەکانی دیکە هەبووە. لە نێو ئەدەبیاتی نەتەوە جۆراوجۆرەکانی ڕۆژهەڵاتی نێوەڕاستدا ئەدەبیاتی کوردی زۆر

کاریگەریی لە ئەدەبیاتی فارسی وەرگرتوە و ئەمەش بەهۆی نزیکی و پێوەندیی مێژوویی ئەم دوو زمانە زیندووە ئارياييیە لە گەڵ یەکترە.»
(شیخ احمدی، ۲۰۱۵: ۲)

دیارە جگە لە خزمایەتی و پێوەندیی مێژوویی، هۆی دیکەش دەوریان لەم ڕۆڵ و شوێندانەربوونەی زمانی فارسیدا هەبووە، ئەگەر چی نکۆڵی ناکرێ ئەم نزیکی و پێوەندییە پتر لە هۆیەکانی دیکە ڕێخۆشکەر بووە بۆ پێشوازیی شاعیر و ئەدیبی کورد لەو زمانە و ئەدەبیاتەکەی. هۆیەکانی کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە سەر شێعری کلاسیکی کوردی دەتوانین بەم جۆرە دەستنیشان بکەین:

۲- ۱: لێک نزیکیی زمانی فارسی و کوردی:

زمانی کوردی یەک لەو زمانە زیندووانەی بنەماڵەی هیند و ئێرانییە کە لە زمانی فارسی نزیکن و پێوەندییەکی مێژووییان لە گەڵیدا هەیە. ئاخێوەرانی زمانە ئێرانیەکانی فارسی و کوردی، بە هۆکاری مێژوویی نزیکایەتیی زمانەکانی ماد و پارسی و، هەر وەها خزمایەتیی هەر دوو لقی پارسیک (فارسیی پەهلەوی) وپەهلەوانیک (پەهلەویی کوردی)، هەمیشە لێکتر تێگەیشتوون. ئەم مەسەلەیە لە لایەک وهەر وەها کولتوور و هاوچارەنووسی و هاونیشتمانی، بووە بە هۆی لەدایکبوونی دەق و ئەفسانە و ئوستوورەی هاوبەش و لە ئاکامدا ئەدەبیاتی هاوبەش. (موکریانی، ۲۰۱۲: ۹)

ئەم خزمایەتی و ئەم ڕابردوو هاوبەشە وای کردوە هەر دوو زمانەکە خاوەنی ژمارەیەکی زۆر وشەی هاوبەش بن. «هەردوو زمانەکە ... لە بەشە ئاخاوتنەکانی وەک ناو، ژمارە، ئامرازدا بە سەدان وشەی وەکیەک و لەیەکچووی هاوبەشیان هەیە، لەگەڵ ئەوەی هەر کام لەو دوو زمانە وشە و ئامراز و کەرەسەی زمانی تایبەت بە خۆیان هەیە کە لە یەکتریان جیا دەکاتەوە ... زمانی کوردی و زمانی فارسی لە ڕووی فەرهەنگی نەتەوەییەوە، هاوبەشی ڕەگەزییان هەیە پێکەوە، چونکە ئەم دوو نەتەوەیە لە یەک ڕەگەزن و هاوسێ و هاوبەش

و هاونیشتمانی یەکتر بوونە لە ناوچەی ئاریا و لە بنەڕەت و لەو شوێنەیاندا کەلتوورێکی هاوبەشیان هەبووە. (شوانی، ٢٠١٩: ٢٨٥)

لە ڕووی دەنگ و پیت و ڕێنووسیشەوە وێکچوون و نزیکی لە نێوان دوو زمانی کوردی و فارسیدا هەیە. «کوردییش وەک فارسی بە ئەلفوبێی ئارامی — دیارە بە دەسکارییەوە- دەنووسرێتەوە. بەو جیاوازییە کە»لە زمانی کوردیدا پیتەکانی وەکوو «ص، ض، ط، ظ، ذ ... » بەکار نایەن و لەجیاتیان پیتەکانی «س، ز، ت» بەکار دەهێنرێن، بەڵام لە ڕووی دەربڕینەوە جیاوازە لە دەربڕینی عەرەبیەکەی. لەگەڵ ئەمەشا هەردوو زمانی کوردی و فارسی دەنگی هاوبەشیان وەکوو «ا، ب، پ، ت، ج، چ، خ، ر، ز، ژ، س، ش، ع، غ، ف، ک، گ، ل، م، ن، و، هـ، ی» هەیە». (سەرچاوەی پێشوو: ٢٨٦- ٢٨٥)

٢- ٢: زاڵبوون و باڵادەستیی زمانی فارسی لە ناوچەکەدا:

ئەلف- زمانی دەسەڵاتدارێتی بووە:

هەر لە کۆنەوە زمانی فارسی لە ڕووبەرێکی گەورەی جۆگرافیای وڵاتانی ناوچە بایەخی پێ دراوە و لە چەند بوارێکی گرنگدا سوودی لێ وەرگیراوە، لە ئاکامدا شوێنی داناوەتە سەر ئەدەبیاتی نەتەوەکانی دەوروبەر. ئەو ڕاستییە کە زمانی فارسی چەندین سەدە زمانی دەسەڵات و ئیمپراتۆرییەکی گەورەی ناوچەکە بووە، ڕۆڵی یەکەمی هەبووە لەو باڵادەستیەی زمانی فارسیدا. زمانی فارسی نەک هەر لە دەرباری شاکانی ئێران — تەنانەت ئەو شا و سوڵتانانەی کە خۆیان بە ڕەچەڵەک فارسیش نەبوون- بەڵکوو لە هێندێک سەردەم و قۆناغدا لە دەربار و کۆشک و دیوەخانی سوڵتان و میرەکانی دەرەوەی جۆگرافیای سیاسیی ئیمپراتۆریی ئێراندا، قسەی پێ کراوە، نامەی پێ نووسراوە، شێعری پێ دانراوە، و هتد. هەر بۆ وێنە زمانی فارسی پتر لە هەشت سەد ساڵ زمانی ئەدەبی و ڕەسمی بووە لە هیندستاندا و، لەم ماوەی دوو سەد ساڵەی دوایی دا لە پاش ئەوەی کە ئینگلیزەکان هیندستانیان داگیر کرد، وردە وردە واز لەم زمانە هێنرا ... (احمد، ٢٠١٥: ٢٧٦-

(٢٧٥
زمانی فارسی سەردەمێکی دوور و درێژ لە مێژوودا، نەک هەر لە نێو کورد بەڵکوو لە نێو میللەتانی دیکەی ڕۆژهەڵاتدا بۆ وێنە عەرەب و تورک، وەکو زمانێکی بەرز و موعتەبەر بووە. دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتای سەدەی سیانزەهەمی زایینیدا دامەزرا، هەر لەو کاتەوە زمانی ڕەسمییان فارسی بوو، کە زمانی خۆیان نەبوو. عوسمانییەکان جێگای سەلجوقیەکانیان گرتەوە کە ئەوانیش لە ڕەگەزدا تورک بوون و زمانی ئەدەبییان فارسی بوو. هەندێ لە سوڵتانەکانی عوسمانی بە زمانی فارسی نووسیویانە و قسەیشیان پێ کردووە و شێعر و دیوانیان بەم زمانە لە پاش بەجێ ماوە کە سوڵتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢ ز) یەک لەوان بووە. کوردستان لەو ماوەیەدا - لە سەدەی سیانزەهەم تا سەدەی ١٩- بەشێک بووە لە قەڵەمڕەوی هەر دوو دەسەڵاتی دەوڵەتی ئێران و عوسمانی. هەندێ لە سوڵتانەکانی عوسمانی بە زمانی فارسی نووسیویانە و قسەیشیان پێ کردووە و شێعر و دیوانیان بەم زمانە لە پاش بەجێ ماوە. سوڵتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢ ز) شاعیرێکی ناودار بوو لە شێعری فارسیدا و دیوانێکی جوانی بەم زمانە لە پاش بە جێ ماوە. (عارف، ١٩٩٩: ٤- ٣)

ب- ئەدەبیاتەکەی لە خوێندنگە ئایینییەکاندا خوێندراوە:

هۆکارێکی دیکەی بەرزبوونەوەی جێگە و پێگەی زمان و ئەدەبی فارسی هەر لە کۆنەوە لای نەتەوەکانی دیکە و یەک لەوان نەتەوەی کورد، بوونی ئەدەبیاتی ئەو زمانە وەک ماددەی خوێندن لە خوێندنگە ئایینییەکاندا بوو.» ڕێوشوێنی خوێندن لە خوێندنگە نەریتیەکانی کوردستان وا بوو کە منداڵانی کورد شانبەشانی فێربوونی وانە ئایینی، فیقهی و بلاغییەکان، لە گەڵ زمان و ئەدەبیاتی فارسییش ئاشنا دەبوون. زۆربەی هەرە زۆری شاعیرانی کلاسیکی کورد پەروەردەی ئەم جۆرە خوێندنگایانە بوون.» (احمد، ٢٠١٥: ٢٧٦- ٢٧٥)

لە خوێندنگە دینییەکان شان بە شانی بابەتە ئایینی، فیقهی و

بەلاغییەکان کە بە زمانی عەرەبی بوون، کۆمەڵێك کتێب بە زمانی فارسی دەخوێندران کە نێوەرۆکێکی ئەدەبی و ئەخلاقییان هەبوو. «لە شێوازی خوێندنی نەریتی لە حوجرەکانی کوردستاندا کە لە ژێر سێبەر و رکێفی پەرە و بانگەشەی ئاییندا بووە و مەبەستیش فێربوونی زانستی ئایینی بووە، وا باو بووە کە قوتابی هەر لە سەرەتاوە، پاش فێربوونی ئەلفوبێ و قورئانی پیرۆز وەک نەریتێک چەند پەرتووکێکی فارسیی دەخوێند. «جا کە بە خوێندنی قورئان و ئەم کتێبە فارسییانە کەمێ بەرچاوی روون دەبووەوە بە فێربوونی تەسریفی زەنجانی و عەوامیلی جورجانی، دەرسی عەرەبیشی دەستپێدەکرد ... هەروەها، جگە لە باری وێژەیی، باری ئایینی و پێوەندیدار بە رەوشت یەکێک لە هۆکارەکانی بەکارهێنانی پەرتووکە فارسییەکان بۆ وێنە «گوڵستان» و «بۆستان»ی سەعدی شیرازی، هۆنەری بەناوی سەدەی حەوتەمی ئێران، بووە. هەرچۆنێک بێت، بەشێک لە زانست و خوێندەواری و فێرکردن و بارهێنانی مەلا و زانا و خوێندەوارانی کورد لە کۆندا لە رێگای زمانی فارسییەوە بووە و هەر لەو رێگایەوەش پێوەندییان لەگەڵ شاکارەکانی وێژەی فارسی هەڵکردووە.» (موفیدی، ٢٠١٧)

ئەگەر ئەم راستییەمان لە بەر چاو بێ کە زۆربەی هەرە زۆری شاعیرانی کلاسیکی کورد لە خوێندنگە ئایینییەکان پێگەیشتوون، هەر لەو خوێندنگانەش لە گەڵ شێعر و ئەدەبیاتی فارسی و بەرهەمی شاعیرانی فارس و فارسیوێژ ئاشنا بوون، بە شتێکی سروشتی و ئاسایی دەزانین کە کەوتبنە ژێر کاریگەریی ئەو ئەدەبیاتە و سوودیان لە دەسکەوت و ئەزموونی ئەوان وەرگرتبێ.

ج- شارەزایی لە زمان و ئەدەبی فارسی پلە و پایەی کەسەکەی پێ بەرز دەبۆوە:

ژمارەیەک لە خاوەنرایان، پەنابردنی شاعیرانی کلاسیک بۆ زمانی فارسی و زاڵکردنی کاریگەریی زمانی فارسی لە سەر شێعرەکانیان دەگێڕنەوە بۆ هۆکاری چینایەتی. مەبەستیش لەم قسە ئەوەیە چینە

ئەریستۆکرات و دەسەڵاتدارەکان لە کوردستان بەم هۆیەوە کە خۆیان لە چین و توێژەکانی دیکەی خەڵک پێ بەرزتر بووە، ڕێخۆشکەر و هاندەری برەوپێدانی ئەدەبی کلاسیک بوون کە ئەدەبێکی بەرز بووە. ئەدەبی کلاسیکییش لەو سەردەمدا خۆی لە شێعری عەرووزی فارسیدا بینیوەتەوە. شاعیرانێکیش کە برەوپێدەری ئەم جۆرە ئەدەبە بوون، شارەزاییان لە زمان و ئەدەبیاتی فارسی هەبووە و لەو مەیدانەدا، وەپێش ئەوانی دیکە کەوتونەوە، لە دەرباری شاکان و لە دیوەخان و سەرسەرای میران، بایەخیان پێدراوە و ڕێزیان لێگیراوە.

«مامۆستا جەعفەر (فازیل کەریم ئەحمەد) لە پێوەندی لەگەڵ دیاریکردنی چینی کۆمەڵایەتی هۆنەران و بەراوردی نالی و سالم، لە شرۆڤەی ئەم شێعرەی «سالم»دا کە: «ئەوانەی تورمەپۆش و شەهدنۆش و نازپەروەر بوون/ ئەمێستە خانە بەردۆش و نەخۆش و زار و عوریانن/ ئەوانەی جێنیشیمەنیان لە گۆشەی تەختی حاکم بوو/ بە دەشتی شەهرەزوورا جوملە وەک غولی بیابانن/ هونەرمەندانی شیراوژەن، قەوی دەستانی پیل ئەفکەن، / لە رووی غەواسی ئەتراکا وەکو روبە گوریژانن» دەڵێ: ... کابرایەکی جووتیاری گەرمیان، یان دەشتی هەولێر، رەنگە ئێستەش نەزانێ «تورمە» و «شەهد نۆش» چین! ئەو، هەموو ئەو شتانەی لە نزیکەوە بینیوە و بەکاریشی هێناون، بۆیە نرخی بۆ داناون.» کەچی جگە لە باری چینایەتی، نە تەنیا جووتیاری گەرمێن بەڵکو هیچ جووتیارێکی کوردی فارسی نەزان لەو هەڵبەستە کە پڕاوپڕە لە وشەی فارسی تێناگات. ئەو وشە ئاماژەپێکراوانە نەتەنیا بە چینایەتییەوە بەڵکو بە زاڵبوونی زمان و کەلەپوورەکانی تر و سیاسەتیشەوە پێوەندی هەیە.» (موفیدی، ٢٠١٧)

یەکێک لە هۆیەکانی لێکدانەوەی چینایەتی و سەیرکردنی نەرێنیی هاتنی شێعری عەرووزی و کاریگەریی زمان و ئەدەبیاتی فارسی لەم ڕێگەیەوە بۆ نێو ئەدەبی کوردی، دوورکەوتنەوەی شاعیرانی کورد لە ئەدەب و کێشی خۆماڵیی کوردی بووە. « ... شێوەی عەرووزی لە پێشا نەبوو و کاتێ هاتە ناو وێژەی کوردییەوە کە زیاتر لە

هەزار ساڵ بوو لە ویژەی هاوسێکانی کوردا جێگیر ببوو. لەراستییا داوخواز و نیازی کۆمەڵ نەبوو کە ئەو ویژەیەی کرد بەناو، بەڵکوو پێتەویستی کەمایەتییەکی ئەشراف و ئاریستۆکرات وەک دەرەبەگی زل و چینەکانی تری حەساوە و تێر و تەسەل بوو کە نیازی بە ویژەیەکی دوور لە تێگەیشتنی چەوساوەکان بوو بۆ خەڵەتاندنیان و گێژکردنیان. ئەمە ئیتر وەک ڕۆژ ڕووناکە کە «بەیت» هی خەڵک بوو و خەڵک لێی تێئەگەیشت؛ بەگوێ لێبوونی ئەگریا یا پێئەکەنی، یا هان ئەدرا و ئەبزووت؛ لە کاتێکا کە بەشیعری مینیاتۆری و پڕپێچ و قەمچ و ڕازاوەی عەرووزی کە باسی واتەیەکی بەرزتر لە وزەی دەستکورتی فامی ئەوانی ئەکرد هەر تەقەی سەریان ئەهات و زاریان تاک ئەبوو وەک ویردێکی جادووکارانە ببیستن. (ئێلخانیزادە، ٢٠٠٧: ١٨٣- ١٨٢)

ماوەی سەدان ساڵ بوو دیوەخانی ئاغا و بەگ و میرەکان و حوجرە و مزگەوتی مەلا و موستەعید و فەقێکان و تەکیە و خانەقای شێخ و خەلیفە و دەروێشەکان، دەورێکی باڵایان لە خۆش کردنی بەزمی بڵاوکردنەوەی ئەدەبی خۆیی و بێگانەدا دیوە. چونکە ماوەیەکی زۆر خەڵکی کوردستان هەر بە دەوری ئەم سێ بەرداشەدا دەسووڕانەوە و ئەم دیوەخان وحوجرە و خانەقایانە ساڵ دوازدەی مانگ جمەیان دەهات لە کۆمەڵانی خەڵک، ئەمانە جێگای شێعر و ئەدەب و زانیارییش بوون ... ئەم سێ شوێنە قەوغە و قەڵەبالغە دەوریان لە بڵاوکردنەوەی شێعری هەر سێ نەتەوە دراوسێکانمان دیوە، شێعری فارسی و تورکی و عارەبی ... لە بەر ئەم هۆیانە دەبینین کاریگەریی زمان و ئەدەبی ئەم سێ لایە زۆر بە چاکی لە ئەدەبی کلاسییمان و بگرە تا ڕادەیەک لە ئەدەبی نوێشمان دەدرەوشێتەوە. (گەردی، ١٩٨٧: ٨١- ٨٠)

ئەم سروشتەی دیوەخانی ئاغا و میرەکان و، پێویستیی میرنشینەکە بە هەبوونی ناوبانگێکی باش لە بارەی خزمەتی ئەدەب، وای خواستوە کە گرنگی بە ڕاکێشانی باشترین شاعیرانی میرنشینەکەیان بدەن. حاشا لەوە ناکرێ - ئەگەر نەشڵێین هەموو- بەشێک لەناودارانی شێعری کلاسیکی کورد لە دیوەخانی میرانی کورد و تەنانەت لە دەرباری

سوڵتانەکانی ئێران و عوسمانی، ڕێزیان لێگیراوە و قسەیان ڕۆیشتوە. ئەم ڕاستییەش هاندەر بووە بۆ فێربوونی زمانی فارسی و ئەدەبیاتی فارسی و زاڵبوون بە سەریاندا و « وای لە هۆنەری کورد دەکرد کە جار وایە سەری لە دیوەخانی سوڵتان و پاشاکاندا دەردەهێنا و دەکەوتە خزمەتی ئەوانەوە. بۆ وێنە مامۆستا کوردی خۆی ماوەیەک لە ئێران و دەزگای پاشایەتی قاجاردا بووە. شێخ رەزا بۆ ماوەیەک لە ئەستەمۆڵ و دەزگای خەلافەت و هەروەها بەغدا دەبێت و بە پێچەوانەی کەسێ وەک حاجی قادر کۆیی کە بە دەسەڵاتی عوسمانی داگیرکەردا، هەڵنەچووە، جار و بار پیاهەڵدانی بە سوڵتان و گەورە وەزیر و والی و کاربەدەستانی هەبووە. شێخ لە بەرانبەر چاکسازیخوازەکاندا داکۆکی لە سەڵتەنەت و لە بەرانبەر یاسای بنەڕەتیدا داکۆکی لە یاسای شەریعەت کردبوو. مامۆستا مەحویش کە لە سەردەمی سەرەتای خوێندنی فەقێیەتیدا لە سنە و سابڵاغ بووە، لە بەغدا تەواوی دەکات و دواتریش سەردانی پێتەختی خەلافەت دەکات و پێوەندی لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی دەبێت و بە جۆرێ لە ژێر رکێفی کەشی ئایینی دەرباز نابێت و بەو جۆرە هەڵبەستیشی لە بەر کاریگەری ئایین و سۆفیەتیدا دەبێت.» (موفیدی، ٢٠١٧)

٢- ٣ خوێندنەوەیەک بۆ شوێنەوارو ئاکامەکانی ئەو کاریگەرییە

ئەو نەتەوانەی لە دراوسێیەتی یەکتردا یا پێکەوە لە چوارچێوەی جۆگرافیایەکی هاوبەشدا ژیاون سروشتییە ئەگەر لە ڕووی ژیاری، کولتووری و ئەدەبییەوە کاریگەرییان لە سەر یەکتر هەبووبێ. ئاشکرایە کە بوار و مەیدانی دانانی کاریگەری و چوونە ژێر کاریگەرییەکان و ڕادە و قووڵایی و زۆری و کەمییان بەستراوەتەوە بە هەڵکەوت و پێگەی جیاوازی هەر نەتەوەیەک. هەروا کە هیچ زمانێک نییە نەکەوتبێتە ژێر کاریگەریی زمانەکانی دەوروبەر، هیچ ئەدەبێکیش نییە کاریگەریی ئەدەبی نەتەوەیەک یا چەند نەتەوەی دیکەی بەسەرەوە نەبێ. بە تایبەتی کاریگەریی ئەو ئەدەبانەی کە سامان و پاشخانێکی

دەوڵەمەند و لەمێژینەیان هەیە و هۆیەک یا چەند هۆکارێک، وای کردوە سنووری نەتەوە و زێدی خۆیان ببەزێنن و ئیقلیمگیر ببن.

«سادەترین پێناسەی کاریگەریی ئەدەبی ئەوەیە، کە نووسەرێک یا چەند نووسەرێک لە ئەنجامی خوێندنەوە و کاریگەریبوون بە ڕۆشنبیری و بیرکردنەوەی نەتەوەیەکی دیکە دەکەونە ژێر کاریگەرییەوە. ئەم کاریگەرییەش بە ئاشکرا لە نووسین و بەرهەمەکانیاندا ڕەنگدەداتەوە، هەربۆیە بە ڕای زۆرینەی نووسەران ئەدەبی پاک و بێگەرد و دوورەپەرێز نییە، بەڵکو هەموو ئەدەبێک کەم تا زۆر لاساییکردنەوە و چاولێکەری ئەدەبی دیکەی بەسەرەوەیە. ئەدەبی کوردیش لە کۆن و نوێدا لەژێر هەژموونی ئەم کاریگەرییە بەدەر نەبووە، بە تایبەتیش هەژموون و کاریگەریی ئەدەبی فارسی بەسەریەوە، کە لە چەند ڕێگەیەکەوە لە نێو بەرهەمی شاعیرانی ئێمەدا ڕەنگیداوەتەوە. (پیرۆت و قەیتەران، ۲۰۲۰: ۳۳۱)

هەر وا کە لە بەشی سێهەمی ئەو توێژینەوەیەدا ئاماژەی پێ دەکرێ، ئەدەبی کوردی بە گشتی و بە تایبەتی ئەدەبی کلاسیکمان، لە سۆنگەی کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی، لە ڕووی نێوەرۆکەوە لە گەڵ ئەزموون و تاقیکردنەوە و دەسکەوتە فکرییەکانی شاعیرانی فارسزمان ئاشنا و تێکەڵ بووەو، لەم ئەزموون و تاقیکردنەوە و دەسکەوتانەی ئەوان بۆ دەوڵەمەند کردن و نوێکردنەوە و پێشخستنی خۆی، سوودی وەرگرتوە. جیهانبینیی شاعیری کورد و خوێنەر و هۆگری شێعری کوردی، لە ڕێگای کرانەوەی دەلاقەی دیکەی بینین و بیرکردنەوە بە ڕوویاندا فراوانتر بووە. شاعیر و خوێندەواری کورد پێشتر ئەگەر چی لە ڕێگەی زمان و ئەدەبی عەرەبییەوە، کەم و زۆر ئاشنای «عیرفان» و «تصوف» بووە، بەڵام لە ڕێگای ئەم کاریگەرییە ئەدەبییەوە، ئەدەبیاتی حیماسی و عیرفان و سۆفیگەریی ئێرانی و ناودارانی ئەم بوارانەی ناسیوە، نەک هەر ناسیویانن بەڵکوو کەوتوونە ژێر کاریگەرییان. لە ڕووی روخساریشەوە، فۆرم و قالبی نوێی شێعری و کێشی عەرووز بەو جۆرەی شاعیرانی فارس بەکاریان هێناوە، هاتوونە

نێو شێعری کلاسیکی کوردی و بەرهەمی شێعری بە زمانی کوردییان پێ نووسراوە.

«نابێ ئەوەمان لە بیر بچێ کە ئەم کارتێکردنە و سوود وەرگرتنەی ئەدەبەکەمان بە خۆیەوە دیوە، نەک هەر عەیب و شوورەیی نەبووە وەکوو هەندێ ساویلکە و نابینا بۆی دەچن بەڵکوو بە پێچەوانەوە، نیشانەیی زیندوویی و بە توانایی ئەدەبەکەمانە و بەڵگەی ئەوەیە کە ئەدەبەکەمان ڕەگەزی پێشکەوتن و گۆڕان و خۆپاراستنی تێدایە و مەترسیی چورچ و سیس بوون و گۆشەگیریی و لاتەریکیی لێ ناکرێ، بەڵام ... کە ئەدەبێ باوەش بۆ ئەدەبەکانی دیکە دەکاتەوە و هەمبێزیان تێ وەردێنێ، نابێ خۆی لە بیر بکات و ڕەسەنایەتیی خۆی بدۆڕێنێ، نابێ لە گەڵ تەوژمی کاریگەرییەکەدا بشێوێ و تێک بچێ بەڵکوو دەبێ خۆی پێ تەواو بکات و کەم و کورتییەکانی پێ پڕ بکاتەوە.» (گەردی، ١٩٨٧: ١١٠)

٣- جۆرەکانی کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە سەر شێعری کلاسیکی کوردی:

کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە سەر شێعری کلاسیکی کوردی چەندلایەنە و فرە ڕەهەند بووە. ئەو کاریگەرییە هەم بە روخساری شێعری کلاسیکی کوردییەوە دیارە، هەم بە نێوەرۆکیەوە. زمانێکیش کە شێعری کلاسیکی کوردیی پێ هۆندراوەتەوە، کاریگەریی زمانی فارسیی بە ئاشکرا تێدا بەدی دەکرێ و زۆر وشەی فارسی و هەر وەها وشەی عەرەبی کە لە زمانی فارسیدا بە کار دەهێنرێن لە ڕێگەی ئەو کاریگەرییەوە هاتوونە نێو زمانی کوردی. بەڵام پانتایی کاریگەرییەکە لەمەش فراوانترە. جگە لەوەی زۆر لە ناودارانی شێعری کلاسیکی کوردی، بە زمانی فارسی شێعریان نووسیوە و، شێعری فارسی بەشێکی بەرچاو لە سامانی ئەدەبی و دیوانی شێعری ئەوانی بۆ خۆی تەرخان کردوە، بە سەدان ئەدیب و شاعیری کوردزمان، هۆیەکەی هەر چییەک بووبێ، لە جیاتی زمانەکەی خۆیان، بە

فارسی شێعریان گوتووە. دیارە «بەو هۆیەوە کە ئەو شێعر و بەرهەمانە بە زمانێکی غەیری کوردی نووسراونەتەوە، با خاوەنەکەشی شاعیرێکی کورد بوو بێت، بەڵام ناچنە ناو چوارچێوەی سامانی ئەدەبیاتی کوردی و لە گەڵ ئەوەی دەبن بە بەشێک لە مێژووی ئەو ئەدەبە.» (دەشتی، ٢٠١٢: ١٠٧) بوارێکی دیکەی ئەم کاریگەرییەی زمان و ئەدەبیاتی فارسی، وەرگێڕانی شێعری فارسی بۆ سەر زمانی کوردی بووە. هەر کام لەو بوارانە هەڵ دەگرن کەمێک وردتر لێیان بدوێین:

٣- ١: کاریگەری لە ڕووی ڕوخسار و کێشی شێعرییەوە:

لە ڕووی ڕوخسارەوە، چەندین فۆرم یا قالبی شێعری لە گەڵ شێعری کلاسیکیدا دێنە نێو ئەدەبی کوردی. دیارە هێندێک لەو فۆرمانە بەر لەوەی هی ئەدەبی فارسی بن، هی ئەدەبی عەرەبین و ئەدەبیاتی فارسییش لە ئەدەبی عەرەبی وەریگرتوون، بەڵام شاعیرانی فارس گۆڕانیان تێدا پێک هێناون و سروشتێکی تایبەت بە زمان و ئەدەبی خۆیان پێداون.

لە گەڵ سەرهەڵدانی ئەدەبی کلاسیکی کوردی، غەزەل و قەسیدە وەکوو دوو فۆڕمی زاڵ و ناسراوی شێعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی لە ئەدەبی کوردییشدا سەر هەڵ دەدەن، وێڕای فۆڕمە ئەدەبییەکانی وەک فەرد، مەسنەوی، ڕوباعی، دوو بەیتی، مولەمەع، قەتعە، موستەزاد، موسەممەت، تەرجیع بەند، تەرکیب بەند، تەخمیس، موخەممەس، تەزمین، تەشطیر و ... هتد.

عەرووزی کێشی شێعری کلاسیکی کوردی ئەگەر چی لە «بحور» و «دوائر»ی عەرووزی شێعری عەرەب پێک هاتوە، بەڵام شاعیری کورد بە زۆری لە ڕێگەی شێعری فارسییەوە لە گەڵیان ئاشنا بووە. واتە ئەو کێش و بەحرانەی عەرووز کە لە شێعری فارسیدا بە زۆری سوودیان لێ وەرگیراوە، لە هۆنینیەوەی شێعری کلاسیکی کوردیدا، بەکار هێنراون. «چۆنیەتیی بەکارهێنانی ئەو بەحرانە لە هۆنینەوەی شێعری کوردیدا، هەر وەک بەکارهاتنیان لە شێعری فارسیدا کۆنە

و، هەر وەها ئەو «کێش»انەی بۆ دانانی شێعری مولەممەع و شێعر بە زمانی عەرەبی لە نێو ئەدیبانی کورددا بە کار هێنراون، لە گەڵ ئەو کێشانەی شاعیرانی فارسیویژ بۆ دانانی شێعری مولەممەع و شێعری عەرەبی کەلکیان لێ وەرگرتوون، دەگونجێن.» (شیخ احمدی، ٢٠١٥)

پێشتر وا بیر دەکرایەوە کە کێشی شێعری کلاسیکی کوردی بە تەواوی پەیڕەوی لە کێشی شێعری عەرەبی دەکا. دیارە عەرووزی شێعری فارسی و شێعری کوردی هەر دوویان هەر لە عەرووزی عەرەبی وەرگیراون، بەڵام شێوەی بە کارهێنانی کێشەکان و بەحرەکان لە شێعری کوردیدا لە گەڵ بەکارهێنانیان لە زمانی عەرەبیدا جیاوازە. ئەم پرسە وای کرد تا توێژەرانی شێعری کلاسیکی کوردی بکەونە توێژینەوە لە عەرووزی شێعری فارسی. بەم هۆیەشەوە کە شاعیرانی شێعری کلاسیکی کوردی، زۆر شێعریشیان بە زمانی فارسی و بە لاساییکردنەوەی شاعیرانی فارس هۆنیوەتەوە، شێوەی بەکارهێنانی عەرووز لە لایەن ئەوانەوە لە هۆنینەوەی شێعری کلاسیکی کوردییشدا، کاریگەری هەبووە. ئامر تاهیر ئەحمەد ئەم کاریگەرییانەی بەم جۆرە دەستنیشان کردوون:

«باوترین کێشەکانی عەرووز لە شێعری فارسیدا **٢٩** کێشن کە لە بەحرەکانی رمل، هزج، مجتث، خفیف، مضارع، متقارب، رجز و منسرح پێک دێن. بەحری «قریب»یش کە داهێنراوی فارسیزمانانە لە شێعر شاعیرانی سەبکی خۆراسانیدا، زۆر بەکار هاتوە، بەڵام شاعیرانی سەبکی ئازەربایجانی و عێراقی زۆر کەم سوودیان لێ وەرگرتوە. خاڵێکی دیکە کە شیاوی باسکردنە چۆنیەتیی بە کارهێنانی ئەم بەحرانە لە شێعری فارسی دایە. بەحرەکانی هزج و رجز و رمل و مضارع لە شێعری فارسیدا بە شێوەی «مثمن» بە کار هاتوون، بەڵام لە شێعری عەرەبیدا بە شێوەی «مثمن» بەکار نەهێنراون.» (ئەحمەد، ٢٠١٥:٣)

... ئەم جۆرە بەحرانە لە شێعری کلاسیکی کوردییشدا هەر وەک شێعری فارسی کاریان پێ کراوە. بۆ نموونە ئەم شێعرە کە لە بەحری

«رجز مثمن سـالم»دا هۆنراوەتـەوە:

با بێ جووابی دڵبەری سووتا لە بەر دەردی فیراق
هەر تاکوو ڕۆژی مەحشەری هەر داد لە دەستی ئیحتیراق
با بێ ج ووا/ بی دڵ بە ری/ سوو تا لە بەر/ دەر دی فی راق
مستفعلن / مستفعلن / مستفعلن / مستفعلن

کە ئەم جۆرە هەر وەک جۆری بەکارهێنانی بەحری «رجز» لە شێعری فارسی دایە و، لە شێعری عەرەبیدا بەم شێوەیە بەحری «رجز» بەکار نەهاتوە.

هـەم نالـی و هـەم مەحـوی لـە بەحری»هـزج مثمـن سـالم» دا شـێعریان هەیـە:

نالی:

وەها مەسـتی تەماشـای چاوتـە نالـی کـە نازانـێ
بـە بێداری دەبینـێ یـا لـە نەشـئەی مەسـتی و خـەودا
وە ها مەس تی / تە ما شای چاو / تە نالی / کە نازانێ
مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن

مەحوی:

خەیاڵـی پووچـی دنیـا وا دەمـاخ و دڵمـی پێچـاوە
قیامـەت هـەر مەگـەر ڕۆژی قیامـەت بێتـەوە فیکـرم
خە یا ڵی پوو / چی دن یا وا / دە ما خۆ دڵ / می پێ چا وە
مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن / مفاعیلن

سـەید ئەحمـەد نەقیـب بەرزەنجییـش لـە بەحـری «مضـارع مثمـن اخرب مکفـوف محـذوف» دا دەڵـێ:

ئـەو ڕوقعـە شـاترەنجە کـە فـەرزی نەمایـەوە
شـا ماتە پیـادە حاکمـە خەیـری بـە شـایەوە
ئەو ڕو ق عە / شا ت رە ن جە / کە فەر زی نە / ما یە وە
مفعول / فاعلات / مفاعیل / فاعلن

ئەم شێوەیە هەر وەک بەکارهێنانی بەحری «مضارع» لە شێعری فارسی دایە و لـە شێعری عەرەبیدا هـەر وەک پێشـتر ئامـاژەی پێکـرا، بەحری

«مضارع» تەنیا «مربع» (دوو روکنی) بەکار هێنراوە. لەم شێعرەی نالی دا کە لەبەحری»مضارع مثمن اخرب«دا هۆنراوەتەوە، جگە لە وێکچوونی بە تەواویی کێشی شێعری کوردی لە گەڵ کێشی شێعری فارسی، وەک لاساییکردنەوەی شاعیرانی شێوازی خوراسانی، «کێشی دووری»یش ڕەچاو کراوە. واتە هەر میسراع (نیوە دێڕ) ێک کراوە بە دوو بەش، ئەم جۆرە کێشە لە شێعری شاعیرانی سەبکی عێراقیدا بە دەگمەن بەکار هاتوە. نموونە:

شاهینی دیدەبازە، مەستی شەرابی نازە،
دڵدار و دڵنەوازە، دڵکێش و دڵفەریبە
شاهی ن / دی دە با زە // مەس تی ش / را ب نازە
مفعول / فاعلاتن // // مفعول / فاعلاتن
(سەرچاوەی پێشوو: ٥- ٢)

*

شاعیرانی شێعری کلاسیکی کوردی لە رووی قالب (روخسار) ی شێعریشەوە لە ژێر کاریگەریی شاعیرانی فارسیزماندا بوون. بۆ نموونە ئەم موستەزادەی نالی،

ئەی تازە جووان پیرم و ئوفتادە و کەوتووم تا ماوە حەیاتم
تۆ یوسفی نەوحوسنی لە سەر میسری جەنانی مـن پیرم و فانی

کە لە کێش و شیوازدا لە گەڵ ئەم موستەزادەی «کامیل خوجەندی» دا هاوداستانن:

آن کیست کە تقریر کند حال گدا را در حضرت شاهی.

بە پێی توێژینەوەیەکی عەزیز گەردی ئەو بەحرانەی لە شێعری کوردیدا زۆرترین کەلکیان لێوەرگیراوە ئەمانەن: هزج ٣٥٦٥ شێعر، رمل ٢٨٧٧شێعر، مضارع ٤٢٩شێعر، رجز ١٨٠ شێعر، خفیف ١٣٩شێعر، مجتث ٩٨ شێعر، متقارب ٨٩ شێعر، بسیط ٣٢ شێعر، سریع ٢٢ شێعر، کامل ٤ شێعر، مدید ٢ شێعر و طویل ١ شێعر. بەم پێیە بەحرە تایبەتییەکانی شێعری عەرەب (بسیط و طویل و کامل و وافر و مدید) لە شێعری کلاسیکی کوردیدا زۆر بە کەمی بەکار هێنراون و، ئەو بەحرانەی

زۆرترین بەکارهێنانیان لە شێعری کوردیدا هەبووە، هەر ئەوانەن کە لە شێعری فارسیدا بە کار هاتوون. (سەرچاوەی پێشوو: ٧- ٦)

٣- ٢:کاریگەری لە ڕووی نێوەرۆک و واتاوەوە

وەک پێشتریش ئاماژەی پێکرا، کارلێککردنی زمان و ئەدەبیاتی ئەو نەتەوانەی لە دراوسێیەتیی یەکتردا دەژین، شتێکی سروشتی و چاوەڕوانکراوە. دیارە ئەو نەتەوانەی هەر لە کۆنەوە خاوەن کیانی خۆیان بوون و زمانەکەیان زمانی دەوڵەت و دەسەڵات بووە (وەک زمانی فارسی)،

یا زمانەکەیان بە هۆکاری ئایینی (وەک زمانی عەرەبی کە قورئان بەو زمانەیە) جێگە و پێگەیەکی تایبەتیان لە نێو پەیڕەوانی ئایینێکی تایبەتدا هەبووە، شانسێکی زۆرتریان هەیە بۆ هەبوونی کاریگەری لە سەر زمان و ئەدەبیاتی ئەوانی دیکە. زمانی فارسی هەم زمانی پاتشاکان و فەرمانڕەوا یەک لە دوای یەکەکانی ئێران بووە، هەم خاوەنی سامانێکی دەوڵەمەندی ئەدەبیی بووە. هەر دووی ئەمانەش هۆکار بوون بۆ ئەوەی ئەو زمانە و ئەدەبیاتەکەی لە ڕووی روخسار و نێوەرۆکەوە کار بکەنە سەر ئەدەبی کوردی و ئەدەبیاتی نەتەوەکانی دیکە.

«ئەدەبیاتی کلاسیکی ئەو نەتەوانەی لە پانتایی جۆگرافیایی ئایدۆلۆژیای ئیسلامیدان، بە توندی لە ژێر کاریگەریی یەکتردا بوون، بە تایبەتی لە ژێر کاریگەریی ئەدەبیاتی عەرەب. بەڵام تایبەتمەندییەکی بەرچاو کە لە بارەی ئەدەبیاتی کوردی دەتوانین ئاماژەی پێ بکەین ئەمەیە کە شاعیرانی کلاسیکی ئێمە لە باری نێوەرۆک و چەمکەکان، زیاتر ڕوویان لە شاعیرانی کلاسیکی فارسیزمان بۆ وێنە سەعدی، حافیز، مەولانا، جامی و فیردەوسی بووە و، لە باری زمان و بینای دەرەوەی شێعر (ڕوخسار) زیاتر پابەندی نموونە کولتووری و زمانییەکانی خۆیان بوون.» (ابراهیمی، ٢٠١٦)

زۆر لە شاعیرانی کورد شێعری خۆیان بە دێرە شێعر (بیت) ێک، یا

نیوەدێڕ (مصراع) ێکی شاعیرانی فارس ڕازاندووەتەوە (ملمع)،
ئەمەش لەبەر جوانیی نێوەرۆکیان یا گونجانیان لە گەڵ مەبەستی خۆیان بووە. بە تایبەتیی شاعیرانی وەک سەعدی، حافز و مەولەوی کە شێعرەکانیان هەڵگری زۆر پەیامی بەرزی ئینسانی و نێوەرۆکێکی دەوڵەمەندی ئەخلاقی بوون، پتر جێگەی سەرنجی شاعیرانی کورد بوون.

لایەنێکی دیکەی کاریگەربوونی ئەدەبیاتی فارسی لەسەر ئەدەبی کلاسیکی کوردی لە باری نێوەرۆکەوە، وەرگرتنی زۆر پەیام و مەبەستی سۆفیانە وعیرفانی بووە. سروشتییە کە لەگەڵ وەرگرتنی ئەم جۆرە مەسلەک وباوەڕەشدا، وشە و زاراوە و دەستەواژەی تایبەت بەوانیش وەرگیرابن و هاتبنە نێو شێعری کلاسیکی کوردییەوە. هەر بەو جۆرە کە لە ڕێڕەوی گواستنەوە یا لاساییکردنەوەی هونەرەکانی ڕەوانبێژیی شاعیرانی فارس، وێنەی شێعری، لێکچواندن و دەربڕینی تایبەت بەوان، جا دەقاودەق بووبێ یا بە دەسکارییەوە- هاتوونە نێو ئەدەبی کوردی. دیارە زۆر لەو وشانەی ئەمڕۆ لە زمانی کوردیدا هەن و زۆر کەس وا دەزانن لە زمانی فارسیەوە هاتوونە نێو زمانی کوردی، موڵکی هاوبەشن و لە بنەچەدا هی ئەو دایکەزمانانەن کە کوردی و فارسییان لێ کەوتوونەوە. بەم پێیە زمانی فارسی چەندی ماف بە سەر ئەوانەوە هەیە، زمانی کوردییش هەر بەو ڕادەیە خاوەنیانە.

«لە سەر یەک دەتوانین بڵێین لە درێژایی سەدەکاندا، شێعری فارسی بەردەوام سەرچاوەی ئیلهامی شاعیرانی کورد بووە. دیوانی شاعیرانی ناوداری فارسی وەک سەعدی، حافیز، جامی و نیزامی لە هەڵکەوتووترین سەرمەشقەکانی داهێنان لای شاعیرانی کلاسیکی کورد بوون. هەر بۆیە شێعری کوردی بە هەر دوو دیالێکتی کوردیی باکوور و نێوەڕاست (کورمانجی و سۆرانی) هەم لە لایەنی ڕوخسار، هەم لە لایەنی نێوەرۆک زۆر نیشانەی دیاری فارسییان بە سەرەوەیە.» (احمد، ٢٠١٥: ٢٧٦- ٢٧٥)

٣- ٣: وەرگێڕانی شێعری شاعیرانی فارس بۆ سەر زمانی کوردی

یەکێکی دیکە لە ڕوخسارەکانی ڕەنگدانەوەی کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە شێعری کلاسیکی کوردیدا، وەرگێڕانی شێعری فارسی بۆ سەر زمانی کوردییە. شاعیری کلاسیکی کورد کاتێک شێعرێکی جوان و پڕنیوەرۆکی شاعیرێکی بەرزی فارسی بیستوە یا خوێندووەتەوە، ئارەزووی کردوە کەسانێکی دیکەش چێژ لە پەیام و مەبەستە جوان و سەرنجڕاکێشەکانی ئەو شێعرە وەربگرن. بەڵام زانیویە لە نێو هۆگرانی کوردی شێعر و ئەدەبیات و فێربوون و زانیندا، زۆر کەس هەن کە زمانی فارسی نازانن، کە وایە بۆ چی ئەم نێوەرۆکە جوان و بە سوودە بە کوردی لە هەمان قالب و بە هەمان کێش دانەڕێژێتەوە؟ هەڵبەت سەلماندنی دەسەڵاتی شاعیری و توانای خۆی لە وەرگێڕاندا، هەروەها پێویستیی دەوڵەمەندکردنی ئەدەبی نەتەوەکەی بە وەرگرتنی بیرۆکە و پەیام و پەند و بەسەرهات لە ئەدەبێکی دیکەش، وەک هاندەرێک لە وەرگێڕانی ئەو شێعرانەدا، ڕۆڵیان هەبووە. هەر لە ڕێگای وەرگێڕانی شێعرییەوە بووە کە کۆمەڵێک داستانی پاڵەوانێتی و ئەویندارى کە شاعیرانی فارس هۆنیویانەوە، دێنە نێو ئەدەبیاتی کوردی و هۆگرانی ئەو ئەدەبیاتە لە گەڵیان ئاشنا دەبن.

«تا بەر لەسەرهەڵدانی خانای قوبادی، ئێمە شایەدی ئەدەبیاتی وشک و وەستاوی عیرفانی و «تصوف گرایانە» (سۆفیانە) ین. بەڵام بە وەدیارکەوتنی ئەو، ئەدەبیاتی غینایی هێز وەردەگرێ و کاری وەرگێڕانی شاکارەکانی ئەدەبیاتی فارسی دەبێتە باو. لەوانەیە بکرێ خانای قوبادی بە یەکەم وەرگێڕی کورد ناوبەرین کە دیوانەکانی نیزامیی گەنجەویی وەرگێڕانە سەر زمانی کوردی و، ئەدەبی کوردیی ئەو سەردەمەی لە وەستاوی دەرهێناوە و ژیانێکی نوێ و «سیالیت»ێکی ئەبەدیی پێ داوە.» (ابراهیمی، ٢٠١٦)

شاعیرانی کلاسیکی کورد لە وەرگێڕانی شێعری فارسیدا، میتۆدی جۆراوجۆریان گرتووەتە بەر. یەک لە میتۆدەکان وەرگێڕانی دەقاودەقی پارچەشێعرێک بووە بە هەمان کێشی شێعرە فارسیەکە و، بێ ئەوەی دێڕێک شێعر بپەڕێنن. نموونەی واش هەیە کە بیرۆکەی

شێعرە فارسییەکەی وەرگرتوە و ئەو بیرۆکەیەی بە کوردی بە شێعر داڕشتووەتەوە. «موخلیس» یەک لەو شاعیرانەی کوردە کە شێعری حافیزی شیرازی، کاریگەرییەکی زۆری لە سەر داناون. پرۆسەی بە کوردیکردنی نێوەرۆک و پەیامە جوانەکانی شێعری حافیز و ڕەنگدانەوەیان لای ئەو شاعیرە بە سێ قۆناغ دا تێدەپەڕێ:

«یەکەم: قۆناغی وەرگێڕان، دووهەم: قۆناغی خواستنی هەندێ وشە، واتا بە زۆری لە ڕووی ڕوخسارەوە پێی دەچێت.

سێیەم: قۆناغی وەرگرتنی واتا: لەم قۆناغەدا شاعیر بە دەسکارییەوە بەیتە شێعرەکانی داڕشتوە و گەر لێیان ورد نەبیتەوە، هەستی پێ ناکەی.

... موخلیس لە قۆناغی وەرگێڕانەکەدا بە دوو پلەدا ڕەت بووە. لە پلەی یەکەمدا کت و مت بەیتە فارسییەکەی وەرگێڕاوە و بە تەواوی لە یەکتر دەچن. لە پلەی دووەمدا بە هەندێ دەستکارییەوە کارەکەی ئەنجام داوە و تۆزێ لە واتاکەی گۆڕیوە. ئەمە لە ڕووی واتاوە، بەڵام لە ڕووی روخسارەوە لە زۆربەی بەیتەکاندا لە سەر هەمان کێشی عەرووزیی بەیتە فارسییەکان ڕۆیشتووە و هەمان سەروای بە کار هێناوەتەوە. (شوان، ١٩٩٨: ٤٧)

حافیز، سەعدی، مەولەوی، خەیام و هتد لە ڕیزی پێشەوەی ئەو شاعیرانەدان کە شاعیرانی کورد، شێعریان وەرگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی. جا وەرگێڕانەکە دەقاودەق بووبێ یا هەڵبژاردنی چەند دێڕە شێعریان، یا وەرگرتنی بیر و پەیامی شێعرەکە و سەر لە نوێ دایانڕشتووەتەوە.

دیاردەی «شاعیرانی ڕەنج بە خەسار»

جۆرێکی دیکە لە کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە سەر شاعیری بە زمان و ڕەچەڵەک کورد، نووسینی شێعر بە زمانی فارسی و پشتکردن لە هۆنینەوەی شێعر بە کوردییە، ئەم دەستەیە لە شاعیران بە «شاعران پارسی گوی» (شاعیرانی فارسیوێژ) ناسراون. دیارە زۆر

لە شاعیرانی ناوداری کورد، هەر وا کە بە کوردی شێعریان نووسیوە، بە زمانی فارسی یا دوو زمانی عەرەبی و تورکییش شێعریان کوتوە. نالی، سالم، مەحوی، شێخ ڕەزا، وەفایی، مەستوورەی ئەردەڵان و دەیان شاعیری دیکەی کورد لەو دەستەیەن کە بە زمانی فارسییش شێعری جوانیان هەیە. بە ڕای هێندێک لە توێژەرانی ئەدەبی کوردی، شێعرە فارسییەکانیان وەک کوردییەکەیان جوان و سەرکەوتوە و، تەنانەت بە هاوشان و هاوسەنگی شێعری شاعیرە گەورەکانی فارسیان دەزانن. بەڵام «شاعران پارسی گوی» هەر چەند ژمارەیەکیان بەرهەمی شێعریی زۆر سەرکەوتوویان هەیە، وەک دەگوترێ «لە هەر دوو دینەکە بوون». شێعرەکانیان- چونکە زمانەکەیان کوردی نییە- بە سامانی ئەدەبیی کورد ناژمێردرێن. لەو لاشەوە لە لایەن نووسەرانی مێژووی ئەدەبی فارسییەوە، پشتگوێ خراون و، لە حاڵێکدا خزمەتی زمان و ئەدەبیاتی فارسییان کردوە، بە دەگمەن ئاوڕیان لێ دراوەتەوە، بە کەمی ناویان هاتوە و، نەک هەر شێعریان، نرخی خۆی نەدراوەتێ، بەڵکوو بە ئەنقەست خراونە پەراوێز.

مەبەست لە ئاماژەش بەو جۆرە شاعیرانە «ئەوە نییە کە بەزمانەکانی دیکە نەنووسن، نا لە پەنای زمانی خۆماڵیدا بە هەموو زمانێ دەردی خۆ و گەل دەرببڕن، ئەوە نەک خراپ نیە بگرە چاکیشە. چونکە مەبەست ئاوە، زمان و قالب، لیوان و دەفرە و گەلیش توونی، ئاوەکە مەبەستە، دەفر و لیوان هەر چۆن بێ، مەبەست نییە، بەڵام ئەم ئەسلە بۆ هەموو کەس سەلماوە، چرایەک بۆ ماڵ پێویست بێ، بۆ مزگەوت حەرامە.» (ئاسۆ، ٢٠٠٥: ٢٥١)

ئەنجام:

١- کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە سەر زمان و ئەدەبیاتی کورد و نەتەوەکانی دیکەی ناوچە پێشینەیەکی دوور و درێژی هەیە کە بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ هەبوونی ئیمپراتۆرییەکی گەورە لە ناوچەکە کە زمانەکەی فارسی بووە و ڕێخۆشکەر بووە بۆ

سەردەستبوونی ئەو زمانە لە ناوچەکە، هەر وەها نزیکی و خزمایەتی ئەو زمانە و زمانەکانی دیکەی ناوچەکە و پێشکەوتنی لە ڕووی شێعر و سامانی ئەدەبی، ڕۆڵی بینیوە لەم کاریگەری دانانە.

٢- لە ڕێگەی ئەدەبی نووسراوی کوردییەوەیە کە دەتوانین شوێن پێی کاریگەریی زمان و ئەدەبیاتی فارسی لە سەر ئەدەبیاتی کوردی هەڵسەنگێنین. ئەدەبی نووسراوەی کوردی مێژوویەکی هەزارساڵەی هەیە. یەکەم قوتابخانەی ئەدەبی کوردی، ئەدەبی گۆرانە. ئەم ئەدەبە بە بەراورد لە گەڵ قۆناغ و قوتابخانەکانی دوای خۆی، هەم لە ڕووی نێوەرۆک هەم لە ڕووی روخسار، کەمتر کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسیی پێوە دیارە.

٣- شێعری کلاسیکی کوردی هەم لە ڕووی ڕوخسار و هەم لە ڕووی نێوەرۆک دەکەوێتە ژێر کاریگەریی زمان و ئەدەبیاتی فارسی. لە گەڵ ئەوەی زمان و ئەدەبیاتی عەرەبییش کاریگەریی لە سەری هەبووە، بەڵام کاریگەریی زمانی فارسی زیاتر بووە. لە ڕووی روخسارەوە شاعیرانی کلاسیکی کورد زۆربەی قالب یا فۆرمی شێعری، هەر وەها کێشی عەرووزی و بەحرەکانیان لە ژێر کاریگەری شاعیرانی ناوداری فارس وەرگرتوە. لە ڕووی نێوەرۆکیشەوە، کۆمەڵێک بابەتی باو لە شێعری کلاسیکی فارسیدا وەک تصوف و عیرفان و دڵداری و داستانی حەماسی و، چەمک و دەستەواژەکانی پێوەندیدار بە هەر کام لەو بابەتانە، لە ئەدەبی کلاسیکماندا رەنگیان داوەتەوە.

٤- شێعری کلاسیکی کوردی لە ڕێگەی ئەم کاریگەرییانە، بەردەوام نوێبوونەوە و چوونە پێش لە گەڵ ڕەوتی شێعری کلاسیکی نەتەوەکانی دیکەی بە خۆوە دیتووە، لە باری نێوەرۆکیشەوە دەلاقەی دنیایەکی دیکەی بە ڕووی خۆیدا کردووەتەوە و بۆ بە هێزی و دەوڵەمەندیی پەیام و مەبەستەکانی خۆی سوودی لێ وەرگرتوون. ئەوەی جێگای بایەخپێدانە ئەو راستییەیە کە شێعری کلاسیکی کوردی، تەنیا خۆی بۆ شێعرییەت و ڕەچاوکردنی تایبەتمەندییەکانی ئەو قوتابخانەیە تەرخان نەکردوە، بەڵکوو لە لایەکەوە هەوڵی داوە زمانی کوردییش

بە پێویستی و چاوەڕوانیی سەردەمەکە بچارێنێ، لە لایەکی دیکە نێوەرۆکەکەی ڕەنگدانەوەی ژیانی سیاسی و بارو دۆخی نەتەوەیی و ڕەوشی کۆمەڵایەتیی خەڵک لە سەردەمەکەی خۆیدا بێت.

٥- کاریگەریی زمان و ئەدەبی فارسی لە سەر شێعری کلاسیکی کوردی بووە بە هۆی ئەوە زۆر لە شاعیرانی کلاسیکی کورد بە زمانی فارسییش شێعر بڵێن. شێعری ژمارەیەک لەو شاعیرە کوردانە لە بەرزی و جوانیدا شان لە شانی شاعیرە گەورەکانی فارس دەدەن، بەڵام لە نووسینەوەی شێعر و ئەدەبیاتی فارسیدا، بایەخپێدانێکی ئەوتۆ بە شێعری فارسیی شاعیرانی کورد نابینین.

سەرچاوەکان:

بە زمانی کوردی:

١- ئەمین، نەوشیروان مستەفا ئەمین، ٢٠١٢، بە دەم ڕێگاوە گوڵچنین، کتێبی یەکەم.

٢- پیرۆت و قەیتەران، بارزان عەلی پیروت و کاروان سەلیم قەیتەران، ٢٠٢٠، کاریگەریی حافیزی شیرازی لە سەر سافی هیرانی، (زمان و ئەدەبی کوردی و فارسی- پەیوەندی و کاریگەرییەکان)، تایبەتنامەی سێهەم کۆنفرانسی نێودەوڵەتی زمانی کوردی، بڵاوکراوەی زانکۆی ڕاپەڕین.

٣- خەزنەدار، د. مارف خەزنەدار، ٢٠٠١، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی ١و٤، هەولێر.

٤- دەشتی، د. عوسمان دەشتی، ٢٠١٢، دیوانی وەفایی، هەولێر.

٥- دەشتی، د.عوسمان دەشتی، ٢٠٠٩، شێعری ناوچەی موکریان، نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، سلێمانی.

٦- دەشتی، د.عوسمان دەشتی، ٢٠١٣، ئەزموونی شێعری موکریان و شوێنی لە ئەدەبی کوردیدا، هەولێر.

٧- شوان، د. ابراهیم احمد شوان، ١٩٩٨، موخلیسی شاعیر لە ژێرکاریگەریی حافزی شیرازیدا، لێکۆڵینەوەیەکی بەراوردکارییە،

«مجلە زانكۆ» (الجامعە صلاح الدين- اربيل)،
العدد الخاص.
٨- شوانی، د. رەفیق شوانی، ١٣٩٨، لایەنی لەیەکچوون و جیاوازی لە نێوان کوردیی ناوەندی و فارسیدا، پژوهشنامە ادبیات کردی، دورە پنجم شمارە ٨.
٩- عارف، د. محەممەد نووری عارف، ١٩٩٩، کەماڵی و ئەدەبیاتی فارسی»بەراوردکاری»، هەولێر.
١٠- قەرەداخی، حەسیب قەرەداغی، ١٩٨٦، دیداری شێعری کلاسیکی کوردی، ئامادە کردنی: حەمە سەعید حەمە کەریم.
١١- گەردی، عەزیز گەردی، ١٩٨٧، ئەدەبی بەراوردکاری، بەغداد.
١٢- نەجاتی عەبدوڵلا، ٢٠٠٨، مەم و زینی ئەحمەدی خانی. دەزگای ئاراس، هەولێر.
١٣- ئاسۆ، سەعید نەجاری، ٢٠٠٥، بیرئانینی مەستوورەی ئەردەڵان، (فیستیڤاڵی مەستوورەی ئەردەڵان). دەزگای ئاراس، هەولێر.
١٤- یەعقوبی، عەبدولخالق یەعقووبی، ٢٠٠٧، زەمزەمەی زوڵاڵ، سەرجەمی بەرهەمەکانی سوارەی ئێلخانیزادە، هەولێر.
بە زمانی فارسی:
١٥- احمد، آمر طاهر احمد، ٢٠١٥، شعر کردی و تجدد، از الگویی بە الگویی دیگر، وزن شعر فارسی از دیروز تا امروز.
١٦- احمدی، دکتر سید اسعد شیخ احمدی، ١٣٩٤، تطبیق ادبیات کردی با ادبیات فارسی در زمینە عروض و وزن شعر، پژوهشنامە ادبیات کردی، سال اول، شمارە ١.
١٧- موکریانی، کوردستان موکریانی، کتاب دورانهای زبان کردی و مجموعە زبانهای ایرانی، مترجم: مصطفی ایلخانی زادە، چاپ اول، اربیل، وزارت روشنفکری و جوانان، موسسە روشنفکری و جوانان.
سەرچاوە ئەلیکترۆنییەکان:
١٨- (ئەدەبی کلاسیکی کوردی، شێوەی کرمانجیی ژووروو، نووسەر (بێ ناو؟) ماڵپەڕی زانستی کورد)
https://kurdizanist.com

١٩- موفیدی، د.سەباح موفیدی، ٢٠١٧، ئایین و مەودای نێوان زمانی خەڵک و زمانی هەڵبەست لە هۆنەرانی کلاسیکدا، ماڵپەڕی: توێژینەوەی ئیسلامی».
http://www.kurdistanc.com/Islamic/details.aspx?jimare=5157

٢٠- ابراهیمی، غفار ابراهیمی (سارو)،
٢٠١٦، شاعران کلاسیک؛ حافظان اصلی ادبیات کردی، گفتگو با غفار ابراهیمی شاعر جوانرودی، سەرچاوە: کوردپرێس.
http://www.pavehpress.ir

شۆڕشەکانی مێژووی زانستی زمانەوانی

پوختەیەک:

ئەم توێژینەوەیە لەو ڕووداوە گەورانەی مێژووی زمانەوانی دەدوێ کە لە نێو سەدان و هەزاران هەوڵ و ڕووداوی دیکەی نێو ئەو مێژووەدا، ڕۆڵ و کاریگەرییەکی چارەنووسسازیان هەبووە و، توانیویانە گۆڕانی گەورە و درێژخایەن لە ڕێباز و ڕوانگە و ئامانجەکانی زانستی زمانەوانیدا پێک بێنن؛ ڕووداوی ئەوتۆ کە سەبارەت بە قووڵی و بەرینیی کاریگەرییان، بە شۆڕشێک لە زمانەوانیدا ناودێر کراون.

توێژینەوەکە بە سوودوەرگرتن لە ڕێبازی وەسفی- شیکاری ئامادە کراوە و لە ٤ بەش پێک هاتووە. لە بەشی یەکەمدا، چەمکی «شۆڕشی زانستی» و هۆیەکانی ناودێرکرانی ڕووداوە دیاریکراوەکان بە «شۆڕشی زانستی»، ڕوون دەکاتەوە. لە هەر یەک لە بەشەکانی ٢و٣و٤یشدا، یەکێک لەو ڕووداوە گەورانە بە پشتبەستن بە ڕوانگە و بۆچوونەکانی زانا و زمانەوانی پێوەندیدار کە بریتین لە ڤیلیام جۆنز، فێردینان دیسۆسێر و نوام چۆمسکی، دەناسێنێ و کاریگەریی ڕوانگە و بۆچوونەکانیان دەستنیشان دەکا.

ئەم توێژینەوەیە وێڕای وڵامدانەوەی ئەو پرسیارە کە «هۆی چییە ئەم ڕووداوانە وەک شۆڕشێک لە زمانەوانیدا چاویان لێ دەکرێ؟» وڵامی پرسیارێکی دیکەش دەخاتە روو کە «ئاخۆ شۆڕشی دیکەی زانستی لە زمانەوانیدا چاوەڕوان دەکرێ؟» لە ژێر ڕووناکیی باسەکانی ئەو چوار بەشە، توێژەر کۆمەڵێک ئاکامی وەرگرتوون کە لە»ئەنجام«ی توێژینەوەکەدا سەرنج ڕادەکێشن.

وشە سەرەکییەکان: مێژووی زمانەوانی، شۆڕشی زانستی، زمانەوانیی

بەراوردی، زمانەوانیی مێژوویی، زمانەوانیی بنیادی، زمانەوانیی گواستنەوە و بەرهەمهێنان، زمانەوانیی درک پێکردن.

١- «شۆڕشی زانستی» وەک چەمکێک لەتوێژینەوەی زمانەوانیدا:

زمانەوانی وەک بوارێک لە بوارەکانی ژیانی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ و وەک زانستێکیش، مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە. سەرەتای ئەم مێژووە لە ڕۆژهەڵاتی جیهان دەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پێنجەمی پێش زایین بە تایبەتی بۆ هەوڵەکانی پانینی لە نووسینی ڕێزمانێکی ڕێکوپێک بۆ زمانی سانسکریت. مێژووی زمانەوانی لە یۆنان، ڕۆم و هێندێک وڵات و ناوچەی دیکەی جیهانیش بۆ بەر لە زایین دەگەڕێتەوە. بەڵام زمانەوانی بە واتا مودێڕنەکەی، مێژوویەکی ئەوەندە کۆنی نییە. چونکە لە دوای بڵاوبوونەوەی کتێبەکەی دیسۆسێر لە سەرەتاکانی سەدەی بیستدا بوو کە زمانەوانی ڕێچکەیەکی زانستی گرتەبەر. بەو حاڵەش دی سوسێر لە پڕێک و بە ڕێکەوت نەگەیشتە ڕوانگە و بۆچوونی ئەوتۆ کە ڕێبازی مێژوویەک بگۆڕێ. ناکرێ بێ ئاوڕدانەوە لە هەوڵەکانی پێش ئەو، ئەزموونی زمانەوانانی سەدەکانی پێشتر، بێینە سەر باسی مێژووی زمانەوانی.

١- ١ مێژوو و پێناسەی چەمکی «شۆڕشی زانستی»:

«شۆڕش» (Revolution) وەک چەمکێک لە ئەدەبیاتی سیاسی و، لە پێوەندی لە گەڵ گۆڕان و ڕووداوە سیاسیەکاندا، بووەتە هەڵگری پێناسە و واتایەکی تا ڕادەیەک جێگیر کە بریتییە لە پێکهاتنی گۆڕانی گەورە و بنچینەیی؛ گۆڕانی ئەوتۆ کە پێکهاتەی سیاسی و کۆمەڵایەتیی پێشوو لە بناغەوە بگۆڕێ و شتێکی نوێ بێنێتە جێی. لە بواری زانستییشدا ئەم چەمکە بۆ ئەو ڕووداو و ئاڵوگۆڕانە بە کار دەهێنرێ کە گۆڕانێکی گەورەی زانستییان لێ کەوتووەتەوە و شوێنەوارێکی گەورەیان بە جێ هێشتووە.

«چەمکی «شۆڕشی زانستی» یەکەم جار لە لایەن» ستیڤان شیپێن»

لە کتێبێکدا هەر بەو ناوە The Scientific Revolution بەکار هێنرا. وەرگێڕی فارسیی ئەو کتێبە لە پێشەکیی خۆی بۆ وەرگێڕانە فارسییەکەدا دەنووسێ: «شیپێن لەو کتێبەدا ١٦٠ جار چەمکی «شۆڕشی زانستی» بەکار هێناوە. مەبەستیشی لە شۆڕشی زانستی، نەک شیکردنەوەی نێوەرۆک و واتای ئەو چەمکە، بەڵکوو ئەو گۆڕان و پێشکەوتنە زانستییانەیە کە لە سەدەی حەڤدەیەمی زایینیدا ڕوویان دا و ماوەی سەدەیەکی تەواوی خایاند. « (شیپن، ٢٠١٩:٢١- ١٩)

ئەوەی لەبارەی پێوەندی ئەم چەمکەوە گرنگە هەر تەنیا مێژووی بەکارهاتنەکەی نییە؛ واتا و مەبەستی چەمکەکەش گرنگیی خۆی هەیە، تەنانەت گرنگییەکی زیاتریشی هەیە. چونکە بە یارمەتیی ئەو چەمکەیە کە دەتوانین خوێندنەوە و هەڵسەنگاندنمان بۆ گۆڕانە زانستییە گرنگەکان باس بکەین. توماس کۆهێن لە کتێبی» پێکهاتەی شۆڕشە زانستییەکان»دا خوێندنەوەی خۆی لە شۆڕشی زانستی بەم جۆرە دەخاتە ڕوو: « ... کاتێک شۆڕش ڕوو دەدات، یەکەم ئەو شۆڕشە لایەنی دەفع (پاڵپێوەنان) ی هەیە، دوویەم کامڵ (تەواو) ە و، سێیەم، دابڕانێکی تەواو لە نەریتی پێشوو پێک دێنێت. ئەم سێ تایبەتمەندییە واتە «تەواوی»، «دابڕان» و «جیاوازیی بنچینەیی»، دەبن بە هۆی ئەوە کە کۆهێن سەرنج بخاتە سەر ئەو شۆڕشانەی لە زانستدا ڕوویان داوە و ژمارەیەکیان هەڵسەنگێنێ.» (کرباسی، ٢٠١٧)

ڕاستییەکەشی ئەوەیە کە بیرمەندان، زانایان و توێژەران بێ دەستڕاگەیشتن بە چەمک و تێرمی ئامانجێک و گونجاو، ناتوانن شیکردنەوەی پێویست و دەربڕینی سەرکەوتوویان هەبێ. پێدەچێ چەمکی «شۆڕش» بۆ گوزارشتکردن لە گەورەترین ڕووداوەکانی مێژووی زمانەوانی، فریای ژمارەیەک لەو زمانەوان و توێژەرانە کەوتبێ کە لە مێژووی ئەو زانستەیان کۆڵیوەتەوە.

١- ٢ چەمکی «شۆڕشی زانستی» لە باس و توێژینەوەی زمانەوانیدا:

زمانەوانان و توێژەرانی بواری زمانەوانییش بۆ گوزارشتکردن و

خستنەڕووی هەڵسەنگاندنی خۆیان لە بارەی بنچینەییترین گۆڕانەکانی مێژووی زمانەوانی، لە چەمکی «شۆڕشی زانستی» سوودیان وەرگرتوە. هەڵبەت ئەوان شۆڕشیان لە چوارچێوەی زانستێکدا مەبەست بووە، ئەویش زانستی زمانەوانی، نەک شۆڕش لە پانتایی زانست بە گشتیدا.

ڕوون نییە چ کەسێک یەکەم جار ئەو چەمکەی لە پێوەندی لە گەڵ ڕووداوە گەورەکانی مێژووی زمانەوانیدا بەکار هێناوە. دیارترین سەرچاوە کە ئەم چەمکەی تێدا بەکار هاتبێ، کتێبی THE POLITICS OF LINGUISTIC لە نووسینی «فرێدریک نیو مایێر»ە. نیومایێر ساڵی ١٩٨٦ ئەو کتێبەی نووسیوە. کتێبەکە لە ٦ بەش پێک هاتوە: ١- توێژینەوەی زمان، ٢- سەرهەڵدانی زمانەوانیی سەربەخۆ، ٣- زمانەوانیی بنیاتی ٤- شۆڕشی چۆمسکی، ٥- دژایەتی لە گەڵ زمانەوانیی سەربەخۆ، ٦- چەند هەڵوێستەیەک لە سەر مشتومڕی سەربەخۆیی. مایێر لەو کتێبەیدا کە لە لایەن «اسماعیل فقیە» وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی فارسی، سێ ڕووداوی گەورە لە مێژووی زمانەوانیدا وەک «شۆڕشی زانستی» ناو دەبا. ئەو سێ ڕووداوە بریتین لە:

١- بڵاو بوونەوەی وتارەکەی ڤیلیام جۆنز لە کەلکەتە (١٧٨٦) لە بارەی خزمایەتیی زمانەکان،

٢- بڵاوبوونەوەی کتێبی زمانەوانیی «دیسۆسێر» ١٩١٦،

٣- بڵاوبوونەوەی یەکەم کتێبی چۆمسکی ١٩٥٧. (دروس دکترا، درس نحو، ١٣٩٧)

چەندین نووسەر و توێژەری دیکەی بیانی و ئێرانییش تێرمی «شۆڕشی زانستی»یان لە مێژووی زمانەوانیدا بە کارهێناوە. نەک هەر ئەو تێرمەیان بە کار هێناوە بەڵکوو ڕێک ئەو سێ ڕووداوەیان وەک شۆڕشی زانستی ناو بردووە. لێرەوە دەردەکەوێ کە هاوڕاییەک لە ئاستی جیهانیدا بۆ نرخاندن و هەڵسەنگاندنی ئەو سێ ڕووداوە هەیە و، لە سەر بنچینەیی بوونی ئەو ڕووداوانە دانپێدانانێکی گشتی بەدی دەکرێ. ئەمەش شتێکی بە ڕێکەوت نییە؛ ئەو سێ ڕووداوە هەر کامیان بە نۆرەی خۆیان بوون بە دەسپێکی سەردەمێکی نوێ لە

مێژووی زمانەوانیدا و، هەر یەکێک لەوان لە سەردەمی خۆیاندا بوون بە هۆی پێکهاتنی گۆڕانی گەورە لە ١- تێگەیشتن و ڕوانین بۆ زمان، ٢- ڕێگاکانی لێکۆڵینەوە لە زمان و، ٣- پێوەندیی نێوان زمان و زانستەکانی دیکە.

بۆ تێگەیشتن لە قوولایی و گەورەیی ئەو سێ ڕووداوەی وەک شۆڕشی زانستی ناویان هاتوە و دەستنیشانکردنی شوێنەوارەکانیان، هەر وەها وەرگرتنەوەی وڵامی ئەو پرسیارە کە ئاخۆ بە کار هێنانی ئەم چەمکە (شۆڕشی زانستی) لە بواری زانستی زمانەوانیدا، لە جێی خۆی دایە، هەر یەک لەو سێ ڕووداوە زانستییە لەم توێژینەوەیەدابە جیا باس دەکرێن.

١- ٣ «شۆڕشی زانستی»ی دیکەش بە ڕێگاوەن:

ئەگەر باوەڕمان بەوە هەبێ کە زانست و پێشکەوتن لە هەر بوارێکی زانستیدا، لە شوێنێک ناوەستن و، بەو ئاستە ڕازی نابن کە تێیدان، دەبێ چاوەڕوانی ئەوەش بین کە شۆڕشی دیکەی زانستی ڕوو بدەنەوە. دەسکەوت و داهێنان و دۆزینەوەکانی دوێنێ، دەبن بە دەسمایەی زانایان و بیرمەندان بۆ قووڵبوونەوەی زیاتر لە دیاردەکان و گەیشتن بە ئەنجامی وردتر و زانستیتر، لەئەنجامدا خستنەڕووی تیۆر و میتۆدی نوێتر.

هەر سێ ڕووداوی گەورەی مێژووی زمانەوانی کە بە شۆڕشێک لە پانتایی ئەو زانستەدا ناودێر کراون، کۆمەڵێک دید و بۆچوون و تیۆر و مێتۆد و قوتابخانەی زمانەوانیی پێش خۆیان ڕەتکردەوە. بەڵام لە گەڵ ئەوەشدا قەرزداری ئەو ئەزموون و توێژینەوە و دەسکەوتانەی پێش خۆیان بوون؛ چونکە ئەوە لاوازی و عەیبەکانی ئەوان و سەرکەوتوونەبوونیان لە وڵامدانەوەی پرسیارە نوێیەکاندا بوو کە بووە هاندەری نەوەیەکی دیکە لە زمانەوانان تا بە دوای ڕوانینێکی نوێتر و تیۆر و مێتۆدێکی گونجاوتردا بگەڕێن و بگەنە ئەنجامی باشتر.

٢- وتارەکەی ڤیلیام جۆنز لە کەلکەتە و کاریگەرییە گرنگەکانی:

ڕاستە کە زمانەوانی، لەدوای کتێبەکەی سۆسێرەوە، بەرگی زانستی پۆشی، بەڵام پێشتریش ڕووداو و گۆڕانی وا هەبوون کە ڕۆڵیان هەبووە لە پاڵ پێوەنان و هاندانی ئەو بوارە بەرەو شاڕێگەی چوون بەرەو حەقیقەت و زانستیبوون.

٢- ١ دۆزینەوەی خزمایەتیی نیوان سانسکریت وچەند زمانێکی دیکە:

زۆر لەو سەرچاوانەی لە مێژووی زمانەوانی دواون، باسی ئەوەیان کردوە کە چەند خاڵێکی وەرچەرخان لە مێژووی زانستی زمانەوانیدا هەن. یەکەمینی ئەو ڕووداوە گەورانە، لەدایکبوونی ئاراستەی بەراوردی و مێژوویی لەزمانەوانیدایە کە سەرچاوەکەیان ڕووداوێک لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا بوو. ئەوەی وەک یەکەم شۆڕش لە مێژووی زمانەوانیدا تۆمار کراوە و ناوی دەرکردوە، دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی ١٧٨٦ی زایینی کە وتارە بە ناوبانگەکەی مافناس و زمانەوانی ئینگلیزی ڤیلیام جۆنز بوو.

«ڕوبینز»، دانەری کتێبی «کورتە مێژووی زمانەوانی» دەڵێ: ئەگەر بمانەوێ تاقە ساڵێک لە سەدەی هەژدەدا هەڵبژێرین و، ئەو ساڵە وەک ساڵی دەسپێکی سەردەمی نوێی زانستی زمانەوانی بناسێنین، تەنیا ساڵی ١٧٨٦ هەیە کە بۆ ئەم مەبەستە گونجاو بێ؛ ساڵێک کە ڤیلیام جۆنز پێوەندی و خزمایەتیی نێوان سانسکریت و زمانەکانی لاتین، یۆنانی و هەر وەها زمانە ژێرمەنییەکانی سەلماند و ... هیچ گومانێکی لەم راستییەدا نەهێشتەوە. (روبینز، ١٩٩١: ٢٨٧- ٢٨٦)

ڕۆژهەلاتناسی بریتانی سێر ڤیلیام جۆنز کاری بۆ کۆمپانیای هیندی شەرقی دەکرد و لە مەحکەمەیەکی ئینگلیزی لە هیندوستان دادوەر بوو. پێشتر زمانەکانی لاتین، یۆنانی و ئێرانیی کۆنی دەزانی. لە ئاکامی پێکگرتن و بەراوردی بینای زمانەکان، دەنگەکانیان و وشەکانیان، هەستی بە پێوەندیی نزیکی نێوان ئەو زمانانە کردبوو. جۆنز کاتێک دەقەکانی سانسکریتی لە گەڵ فارسیی کۆن و لاتین بەراورد کرد، وێکچوونێکی زۆری لە نێوان ئەواندا بەدی کرد و هاتە

سەر ئەو بڕوایە کە ئەو زمانانە یەک سەرچاوەیان هەیە کە ئەویش زمانی هیند و ئەورووپاییە.

جۆنز ساڵی ١٧٨٦ لە وتارە بە ناوبانگەکەی خۆیدا کە پێشکەشی ئەنجومەنی پاشایەتیی کەلکەتەی کرد، ئاماژەی بە خزمایەتی و ڕیشەی هاوبەشی سانسکریت واتە زمانی هیندوستانی کۆن و، ژمارەیەک لە زمانە ئەوروپییەکان کرد. پوختەی قسەکانی جۆنز ئەمە بوو:

«زمانی سانسکریتی، کۆنییەکەی هەر چەندێک بیت، هەر بینایەکی سەیری هەیە. زۆر تەواوترە لە زمانی گریکی، زۆر دەوڵەمەندترە لە زمانی لاتینی، زۆر جوانترە لە هەر دووکیان، بەڵام لە خۆیدا شتێکی زۆری خزمایەتیی لە گەڵ ئەم دوو زمانەدا پاراستووە چ لە ڕەگی فەرماندا، چ لە فۆڕمی گراماتیکدا، کە ناتوانرێ بڵێین بە ڕێکەوت دروست بووە. خزمایەتییەکە ئەوەندە بە هێزە کە هیچ زمانەوانێک، کە لە لێکۆڵینەوەی ئەو سێ زمانە بزانێت، ناتوانێ باوەڕ بەوە نەکات کە هەموویان هەر لە یەک سەرچاوەی گشتییەوە هاتوون، کە لەوانەیە جارێکیتر نەبێتەوە. بناغەیەکی ئەنالۆگی هەیە، کە تەواو قەناعەتت پێ ئەکات، وا فەرز دەکات، کە زمانی گۆتی و کیلتی، بە تێکەڵیشیانەوە لە گەڵ دیالێکتی تەواو جیاوازدا، هەر لەو نەژادەوە هاتوون کە سانسکریتیی لێوە هاتووە، دەتوانرێ فارسیی کۆنیش ببرێتەوە سەر ئەم خێزانانەی زمان ... » (ڕەسووڵ، ٢٠٠٥: ٢١)

بەم جۆرە چەخماخەی یەکەم شۆڕشی زانستی لە مێژووی زمانەوانیدا لێی دا و، ئەو زانستە بە بەراورد لە گەڵ مێژووی دوور و درێژ بەڵام پچڕ پچڕ و جیاجیای زمانەوانیدا، کەوتە سەر ڕێگەیەکی دروست.

٢- ٢جۆنز، پردی پێوەندیی زمانەوانیی هیندی و زمانەوانیی ڕۆژاوا:

دەسکەوتی جۆنز لە توێژینەوەکانی خۆی لە هیندوستان، هەر تەنیا دۆزینەوەی خزمایەتیی نێوان سانسکریت و زمانەکانی لاتین، یونانی و ئێرانی کۆن و، سەلماندنیان نەبوو. ئەو بە سەر گەنجینەیەک لە

دەسکەوتەکانی زمانەوانیی هیندوستاندا کەوت. یەک لەو دەسکەوتە بە نرخانە، ڕێزمانی پانینی، زمانەوانی بە ناوبانگی هیند بوو. «ئەو ڕێزمانە لە کۆتایی سەدەی چواری پێش زایین بە مەبەستی خوێندنەوەی دروست و بە دوور لە هەڵەی سروودەکانی ڤیدا نووسرابوو. ڕێزمانی پانینی کە پێدەچێ کۆنترین شیکردنەوەی زمانی سانسکریت بێ، هەتا ئێستاش جێی ئیعتیبارە و هەر ئەم نووسراوەیەشە کە دواتر بوو بە بەردی بناغەی توێژینەوە لە بارەی زمانی سانسکریت.» (باقری، ٢٠٠٤: ٢٤) ڕێزمانی پانینی هەشت بەرگ بوو و گەلێک لایەنی زمانەوانیی وەک فۆنۆلۆژی، مۆرفۆلۆژی و تەنانەت مۆرفۆفۆنیمی تێدا باس کراوە. هەر هەشت بەرگی ئەو کتێبە لە نێوان ساڵانی ١٧٤٠-١٨١٥ لە ئەورووپا وەرگێڕدراوە. ئەگەر ئەو ڕاستییە لە بەرچاو بگرین کە زمانەوانیی هیندی چەندین سەدە پێشتر، لە هەر کام لە بوارەکانی زماندا بە ئەنجامی ورد گەیشتبوو، بۆ وێنە دەنگەکانی زمانی بە دوو گرووپی کۆنسۆنانت و ڤاوڵ پۆلێن کردبوو و، بە گوێرەی سازگەکانیان ڕیزبەندی کردبوون، هەر وەها لە بواری وشەسازی و ڕستەسازییشدا، گەیشتبووە کۆمەڵێک ئەنجامی گرنگ، ئەو کات باشتر بۆ ئەم قسەیەی ڕۆبینز مل ڕادەکێشین:

«هەر کام لەو جیلوە جۆراوجۆرانەی زانستی زمانەوانی قابیلیەتی تایبەت و دەسکەوتی تایبەت بە خۆیان هەیە؛ هەر یەک لەوانیش لەم یا ئەو بڕگەی مێژوو لە گەڵ نەریتی زمانەوانیی ئەورووپایی بەریەککەوتنیان هەبووە. لەم یا ئەو ڕێگەیەوە شتێکیان خستووەتە سەر، یا کاریگەرییان لە سەر بەرەوپێشچوونی هەبووە. لە زۆر باری گرنگەوە زەحمەتە باوەر بکەین کە زمانەوانیی ئەورووپایی دەیتوانی بەم جێگە و پێگەیەی ئەمڕۆی بگا ئەگەر سوودی لەو ڕوانگە و دەسکەوتانە وەرنەگرتبا کە بەرهەمی هەوڵەکان و ئەنجامی شوێنەوارە زمانەوانییەکانی نەتەوەکانی دیکەی دەرەوەی سنوورەکانی ئەورووپان، بە تایبەتی پشکی شوێنەواری زمانەوانانی هیندی لە سەردەمی کۆندا، زۆر بەرچاوە.» (روبینز، ١٩٩١: ٢٣-٢٢)

شۆڕشێک کە سەرچاوەکەی دەسکەوتە زانستییە زمانەوانییەکانی ڤیلیام جۆنز بوو، لە ڕەوتی پەرەگرتن و لە درێژەی خۆیدا، بووە هۆی سەرهەڵدانی زمانەوانیی مێژوویی لە سەدەی نۆزدەهەمدا. لە گەڵ ئەوەی زمانناسیی مێژووییش کۆمەڵێک لەو ئامانجانەی هەبوو کە دواتر زمانەوانیی بەراورد بە شوێنیانەوە بوو، بەڵام بەوە لێی جیا دەکرایەوە کە تەنها وەک زانستێک لەزمانی نەدەکۆڵییەوە بەڵکوو «مەبەستی ئەو زمانناسییە، بەرهەمهێنانی فەرهەنگ و نووسینەوەی ڕێزمانێک بوو کە یارمەتیی تێگەیشتنی دەقە ئەدەبی و ئایینییە کۆنەکان بدات ...زانایانی زمانناسیی مێژوویی لە گەڵێک بابەتی گرنگی زمانەوانییان دەکۆڵییەوە وەک هۆمبۆلت کە گرنگییەکی زۆری بە پەیوەندی نێوان زمان و بیر دەدا و، گەیشتبووە ئەو ئەنجامەی کە زمان و بیر تەواوکەری یەکترن و ناکرێ لێک جیا بکرێنەوە. (محمد، ٢٠١٣: ٣٠- ٢٩)

دۆزینەوە زانستییەکانی ڤیلیام جۆنز، ڕێخۆشکەر بوون بۆ زنجیرەیەک توێژینەوە و بەراورد لە نێو زمانەکانی جیهان لە لایەن زمانەوانانی ئەورووپا. ئەوان لە ڕەوتی توێژینەوەکانیاندا، بوار و ڕەهەندی جیاوازی زمانەوانییان کردە ئامانجی توێژینەوەکانیان و دەسکەوتی زانستیی باشیان هەبوو.

٢- ٣سەرهەڵدانی زمانەوانیی بەراوردی و دەسکەوتەکانی:

دۆزینەوەکەی «ڤیلیام جۆنز» بووە هۆی یەکێک لە گەورەترین سەرکەوتنە هزرییەکانی سەدەی نۆزدەهەم کە سەرهەڵدانی میتۆدەکان و دەسکەوتەکانی توێژینەوە لە بواری زمانەوانیی بەراوردییاندا لێکەوتەوە. جۆنز بووە هۆی ئەوە دەرگای زمانەوانیی ئەورووپا بە ڕووی دەسکەوتەکانی زمانەوانیی ڕۆژهەڵاتی دنیا بە تایبەتی ئاسیادا بکرێتەوە و ناسینی زمانەکانیان و بەراوردیان لە گەڵ زمانە ئەورووپاییەکان ببێت بە بەرنامەی کاریان. «زمانەوانیی بەراوردکاری لقێکە لە زانستی زمان کە لە دوو زمان یا زیاتر دەکۆڵێتەوە بە مەبەستی لێکۆڵینەوە

لە جۆری زمانەکان، واتە پۆلکردنی زمانەکان لە سەر بنەمای جۆرەکانیان نەک لە سەر بنەمای شوێنی جۆگرافی و پەیوەستبوونیان بە ناوچەیەک یا شوێنێک ... هەر وەها لایەنی وێکچوو یا جیاواز لە نێوان دوو زمان یا زیاتر لە ماوەیەکی دیاریکراودا دەستنیشان دەکات، یان لێکۆڵینەوە لە تاکە زمانێک دەکات لە قۆناغە جیا جیاکانیدا بە پێی مێژووی زمانەکە. بە ڕادەیەکی زۆر ئەو جۆرە لێکۆڵینەوانە بۆ ئەوەیە کە دەستنیشانی پنجی هاوبەش لە نێوان زمانەکان بکرێت کە لە سەدەی نۆزدەهەمدا زۆر باو بووە و زمانەوانەکان بە دوای پنجی زمانی هیندۆئەورووپیدا گەڕاون و بە دەیەها زمانیان بۆ ئەم مەبەستە بەراورد کردوە بۆ ئەوەی وێنەیەکی زمانی هیندۆ ئەورووپیی هاوبەش بنیاد بنێنەوە. « (سەعید، ٢٠١١: ١٢- ١١)

بەراوردکارەکان نەک هەر توانیان ڕاستیی قسەکانی جۆنز بسەلمێنن، بەڵکوو توانیان ئەو راستییەش بخەنە ڕوو کە زۆربەی ئەو زمانانەی لە ئەورووپا، ئێران و هیندوستان قسەیان پێ دەکرێ، سەر بە بنەماڵەیەکی زمانین. (نیومایێر، ٢٠٠٩:٢٢) پێشکەوتنی زیاتری زمانەوانیی بەراوردی، ئەو گریمانەیەی سەلماند کە نزیکەی ئەو چوار هەزار زمانەی لە دنیادا قسەیان پێدەکرێ، سەر بە چەند بنەماڵەیەکی زمانین. بۆچوونەکانی جۆنز شۆڕشگێڕانە بوون و ڕێخۆشکەر بوون بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە کە هێندێک لە زمانەکان، سەرەرای مەودای زۆری جۆگرافیایی و جیاوازیی ناوچە و شوێنی هەڵکەوتنیان، سەرچاوەیەکی هاوبەشیان هەیە. ئەو بۆچوونانە هاندەر بوون بۆ توێژینەوەی تێر و تەسەل و بەرین لە پانتایی زمانەوانیی مێژوویی و بەراوردیدا، هەر وەها بووە هۆی ناسین و پۆلێنکردنی بنەماڵە زمانییەکان. دیارە ئەو دەسکەوتانە، دوای جۆنز، قەرزداری هەوڵەکانی کۆمەڵێک زمانەوانی ئەورووپایین- زانای جیاواز لە وڵاتی جۆراوجۆر، بێ پێوەندی لە گەڵ یەکتر- کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا، خەریکی ڕوونکردنەوەی پێوەندیی خزمایەتیی زمانان بوون و ئەنجامی باشیان دەست کەوت.

«فرانس بۆپ (١٨٦٧- ١٧٩١) یەکسەر لە بیروڕاکانی ف.

جۆنزەوە دەستی پێکرد و لە میتۆدی بەراوردکاریی گەردانیی فرمانە بنەڕەتیەکان لە سانسکریتی، گریکی، لاتینی و گۆتی (١٨١٦) لە بەرابەریی ڕەگ و گەردان (تەسریف) ی دەرخست، کە ئەمە لە ڕووی میتۆدۆلۆجییەوە نرخی تایبەتی هەبوو ... « (ڕەسووڵ، ٢٠٠٥: ٢٢) زانای دانیمارکی ڕاسمۆس کریستیان ڕاسک (١٨٣٢- ١٧٨٧) بە ڕێگایەکی دیکەدا پێش بۆپ کەوت. ئەو باوەڕی وابوو کە لێکچوونی لێکسیکی لە نێوان زمانانەدا ناتوانێ بەڵگەی خزمایەتی بێ، ئەوەی زۆر گرنگترە لێکچوونی گراماتیکییە، چونکە بە باوەڕی ئەو وەرگرتن و ئاڵوگۆڕی وشە، بە تایبەتی گەردانکردن، هەرگیز نابێت. ڕاسک، لێکۆڵینەوەکانی خۆی لە بەراوردی زمانی ئایسلەندی لە گەڵ زمانە ئاتلانتیکییەکان (گرینادی، باسکی، کێلتی) دەست پێکرد، پاشان زمانی ئایسلەندی (یەکەم جوغز) ی، لە گەڵ زمانی نۆروێژی کە خزمی هەرە نزیکیەتیە (دوویەم جوغز) بەراورد کرد و، بەمە جوغزی سێهەمی دەست کەوت کە زمانە سکاندیناڤییەکانی دەگرتەوە (سویدی، دانیمارکی). پاشان لە گەڵ زمانە ژێرمەنییەکانی دیکەدا (جوغزی چوارەم) بەراوردی کردن. بەراوردی نموونەکانی ژێرمەنیی لە گەڵ ئەو شتانەدا کرد کە لە زمانی لاتینی و گریکیدا دیارن. راسک بە لای سانسکریتدا نەچوو، تەنانەت دوای ئەوەش کە چووە ڕووسیا و هیندوستان، ئەمە جوغزەکەی ئەوەی تەسک کردەوە و ئەنجامەکانی کز کرد. بەڵام بە چوونە سەر زمانە سلاڤییەکان و بە تایبەتی بالتیکییەکان بە شێوەیەکی زۆر دیار ئەو کەلێنانەی پڕ کردەوە. (سەرچاوەی پێشوو: ٢٣- ٢٢)

هەر لە سەدەی نۆزدەیەمدا دەستەیەک زمانەوان سەریان هەڵدا کە بە ڕێزماننووسە نوێیەکان (نودستوریان) ناویان دەرکرد و ڕۆڵێکی گرنگیان لە پێشخستنی زمانناسیدا هەبوو. هەوڵیان دا زمانناسیی مێژوویی وەک میتۆدێکی زمانەوانی بچەسپێنن، بە تایبەتی»پاول«؛ ئاخاوتنی تاک و بەکارهێنەری زمانیان بە سەرچاوەی زمانناسی دانا؛ لە بەر ئەوەی ئاخاوتنی ئاخێوەر کەرستەی لێکۆڵینەوەی زمانناسییان

بوو، زماناسییان بەستەوە بە دەروونناسی و کولتوورەوە؛ هەر وەها گرنگییان دا بە ئاستەکانی ناوەوەی زمان وەک دەنگسازی، واتاسازی و دیالێکتۆلۆژی کە ئەمانە بوون بە هۆی سەرهەڵدانی کۆزمانەوانی ... زماناسە لاوەکان بڕوایان وابوو کە گۆڕان لە زماندا سیستەماتیکە و بە پێی چەند یاسایەکی چەسپاو ڕوو دەدەن؛ لە گۆڕانی دەنگ و کاریگەرییان لە چوارچێوەی یەک زمانیاندا کۆڵییەوە کە ئەمە هەنگاوێکی سەرەکی بوو بەرەو دەستنیشانکردنی یاساکانی فۆنۆلۆژی و دیاریکردنی سنووری ئەو زانستە لەگەڵ یاسا فۆنەتیکییەکاندا. دوو فاکتەری زۆر گرنگیشیان دەستنیشان کرد کە کاریگەریی زۆریان هەیە لە لێکدانەوەی گۆڕانە دەنگییەکان، ئەو دوو فاکتەرەش «خواستنی وشە» و «پێوەر» بوون. (سەرچاوەی پێشوو:٣٢- ٣١)

بەم جۆرە ئەنجامی توێژینەوە زمانەوانییەکانی ڤیلیام جۆنز ڕەوت و ڕوانینی زانستی زمانەوانیی لە کۆتایی سەدەی هەژدە و سەرانسەری سەدەی ١٩دا گۆڕی؛ گۆڕانێک کە شۆڕشگێڕانە و ڕوو لە پێشەوە بوو؛ چاوخشاندنەوە و دوورکەوتنەوە لە ئەنجامەکانی پێشووی زمانەوانیی بە دوادا هات و، ئاسۆکانی ڕوانین و تێگەیشتنی زمانەوانانی بەرین کردەوە؛ ئاستەکان و توخمەکانی دیکەی زمان بوون بە هەوێنی توێژینەوە و، قوتابخانەی زمانەوانیی تایبەت بە خۆیان لێ پێک هات و زانستی زمانەوانی گەشە و پێشکەوتنی بە خۆوە دیت.

٣- دوویەمین شۆڕش، بڵاوبوونەوەی کتێبەکەی دیسۆسێر:

بڵاوبوونەوەی بۆچوونەکانی دیسۆسێر کە خوێندکارەکانی چەند ساڵێک دوای مەرگی ئەو زمانەوانە و لە توێی کتێبێک لە ژێر ناوی «کۆرسێکی زمانەوانیی گشتی»دا بڵاویان کردەوە، بە سەرەتای زمانەوانیی نوێ دادەنرێت. لە ڕاستییش دا سۆسێر بە ڕوانگە و بۆچوونەکانی، بیرکردنەوە و ڕوانینی زمانەوانانی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا گۆڕی.

٣- ١ دووركەوتنەوە لە لێکۆڵینەوەی مێژوویی و بەراوردکاری:

بڵاوبوونەوەی بیروڕا و بۆچوونەکانی فێردینان دی‌سۆسێر لە ١٩١٦، بە دەسپێکی دووهەم شۆڕش یا ڕووداوی گەورە لە مێژووی زمانەوانیدا دەژمێردرێ. خودی دی‌سۆسێریش بە پێشەوای ڕێگاکانی لێکۆڵینەوەی نوێی زانستیی زمان دادەنرێت. فێردیناند دی‌سۆسێر (١٩١٣- ١٨٥٧) لە پاریس و دواتر ژنێڤ مامۆستای فەلسەفە بوو؛ سێ ساڵ دوای مردنی، دوو لە خوێندکارەکانی بە ناوەکانی «شارل بالی» و « ئالبێر سێشێی» ئەوەی بۆ خۆیان لە کاتی محازرەکانی ئەو مامۆستایەیاندا نووسیبوویانەوە، وەک کتێبێک لە ژێر ناوی Cours de linguistique générale بە زمانی فەرەنسی بڵاو کردەوە. سەرەڕای ئەو کەموکوڕی و کەلێن و کەلەبەر و پچڕ پچڕییەی لە نێوان بەش و بابەتەکانی ئەم کتێبەدا بەدی دەکرا، دەرچوونی بە مەزنترین شۆڕش و گرنگترین ڕووداوی سەدەی بیستەم دەژمێردرێ. هەموو قوتابخانە و ڕێبازەکانی سەدەی بیستەمی زمانەوانی، بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یا ناراستەوخۆ لە ئەنجامی کارتێکردنی بیروڕاکانی دی‌سۆسێرەوە سەریان هەڵداوە.» (ئەمین، ٢٠١١: ٤٧)

بیروڕاکانی دی‌سۆسێر بووە هۆی ئەوە «زانایانی زمان لە لێکۆڵینەوە مێژوویی و بەراوردییەکان دوور بکەونەوە و دەست بکەن بە جەختکردن لە سەر لێکۆڵینەوە وەسفییەکان و بایەخدانیان بە دەنگەکانی زمان و ڕێزمانەکەی و وشەکانی لە کاتێکی دیاریکراودا. « (شێخ تەیب، ٢٠١٣:١٢٨) ئەوە کە دی‌سۆسێر بە باوکی زمانەوانیی نوێ دادەنرێ، بەر لە هەر هۆکارێکی دیکە دەگەڕێتەوە بۆ لای ئەم ڕوانگەیەی دی‌سۆسێر کە پێی وابوو دەبێ «زمان» چەقی لێکۆڵینەوەی زمانی بێت و، توێژینەوەی زمانی لە خودی زمان بکۆڵێتەوە. «دی‌سۆسێر پێی وابوو، توێژینەوەی زمانەوانی تەنیا بۆ توێژینەوە لە خودی زمان و لە دەرەوەی هۆکارگەلی وەک کۆمەڵ، جۆگرافیا، کولتوور و هتد، تەرخان بکرێ. زمانەوانیی نوێ کە لە سەر کۆڵەکەی زانست بنیات نراوە، هەوڵ دەدا بە یارمەتیی مێتۆد و شێوازی زانستی، لە زمان بکۆڵێتەوە،

هەر لە سەر ئەم بناغەیەش زۆر لەو چوارچێوە و ڕێوشوێنانەی کە زمانەوانیی کۆن لە توێژینەوەی زماندا پشتی پێ دەبەستن، وەلای ناون.» (باقری، ٢٠٠٤:٣٣)

بیر و بۆچوونەکانی دی‌سۆسێر، لە سەر بناغەی ڕەتکردنەوەی ڕێزمانی کلاسیکی (سوننەتی) بوون. ڕێزمانی کلاسیکی تێکەڵەیەک بوو لە ڕاو و بۆچوون و بیردۆزەی سەدەکانی ڕابردووی ئەورووپا و، گوزارشتی لە ڕێبازێکی یەکگرتوو نەدەکرد؛ تێکەلەیەک لەو بنەما و شێوازانە بوون کە بە شێوەیەکی جیا جیا لە چەرخە جیاوازەکاندا سەریان هەڵدابوو و قوتابخانە زمانەوانییە جۆراوجۆرەکان بە کاریان دەهێنا. «ئەو دەستوورانە لە سەر بنەمای لێکۆڵینەوەی زمانی نووسرابوون بە تایبەتی زمانی گەورە ئەدیبان و بە تایبەتییش کۆنینەکان، بایەخیان بە زمانی درکێندراو نەدەدا. ئەو ڕێزمانانە زۆر جار جەختیان لە سەر هەندێ لایەنی زمانەوانیی کەمبایەخ دەکردەوە کە چی هەندێک لایەنی زۆر گرنگتریان فەرامۆش دەکرد کە بایەخ و گرنگیەکی زۆریان بۆ وشەسازی و ڕستەسازی هەبوو.

ڕێزمانە کلاسیکییەکان، بۆ زمانێک دانرابوون کە لە کاتی دانانی ئەو دەستوورانەدا بە کار نەهاتبوون، لە بەر ئەوە پێوانەیی بوون (نەک وەسفی) و، زمانی نووسراوی نێو کتێبە ئەدەبی و ئایینییەکانیان وەردەگرت وەک نموونەی بەرز، ڕاستی و هەڵەیان پێ پێوانە دەکرا و لایەنی دەنگی وەک لایەنێکی گرنگی زمانیان فەرامۆش دەکرد و بیردۆزەیەکی کامڵیان بۆ زمان پێشکەش نەکرد. (شێخ تەیب، ٢٠١٣: ١٣٦- ١٢٩)

٣- ٢ ڕوانین و بۆچوونەکانی دی‌سۆسێر، شۆڕشگێڕانە بوون:

ڕێبازی مێژوویی بەراوردی بە درێژایی سەدەی نۆزدەیەم و تا ئەو کاتەی کتێبەکەی دی‌سۆسێر بڵاو بۆوە، تاکە ڕێباز بوو کە بواری زمانەوانیدا مەیدانداریی دەکرد و، بە دۆزینەوەی خزمایەتی و بەراوردی زمانەکان و بەراوردی وشە هاوواتاکانیان و هۆیەکانی پێکهاتنی

گۆڕانی دەنگی لە وشەکان و هتددا خەریک بوو، بەڵام زمانەوانیی لە ئەرکی ڕاستەقینەی خۆی کە تێگەیشتنە لە خودی زمان وەک سیستەمێک و چۆنییەتیی کارکردنی ئەو سیستەمە، لادابوو. (ئەمین، ٢٠١١: ٤٧- ٤٨)

ڕا و بۆچوونەکانی دیسۆسێر، لەدایکبوونی ڕێبازێکی نوێی زمانەوانییان لێکەوتەوە کە بە ڕێبازی بنیاتگەری ناسراوە. زمانەوانیی بنیاتگەری دوورکەوتنەوە و وەلانانی هەموو ئەو ڕێچکە و میتۆدانە بوو کە لە ژێر کاریگەریی زمانەوانیی کلاسیکیدا بوون. دیسۆسێر هات و ئەم گۆمەی شڵەقاند. زمانەوانیی لەم کۆتە ڕزگار کرد و دەرگای ئاسۆیەکی تری فراوانی لە جیهانی زمانەوانیدا خستە سەر گازی پشت. چەند ڕایەکی سادەی جووتلایی یا (جووتەکی) Dichotomy بەڵام یەکجار گرنگی پێشکێش کرد. بە هۆیانەوە ڕێچکەی شیکردنەوەی زمانی گۆڕی و زمانەوانیی هێنایە بواری راستەقینەی خۆی. (سەرچاوەی پێشوو:٤٨) دیسۆسێر کۆمەڵێک بنەمای بۆ لێکۆڵینەوە لە زمان هێنایە گۆڕێ کە هەتا ئێستاش لە شیکردنەوەی زماندا، ڕێنیشاندەرن و پشتیان پێ دەبەسترێ.

بنەماکانی زمانەوانیی نوێ کە دیسۆسێر خستنیە ڕوو، بریتین لە:

١- زمان، بابەت و کەرستەی زمانەوانییە، کە مەبەستی ئەوە بوو زمانەوان دەبێ لە زمان بکۆڵێتەوە نەک شتی لاوەکی.

٢- زمان و ئاخاوتن، دوو شتی جیاوازن. سوسێر لەم پیوەندییەدا سێ چەمکی زمان (Langue)،

زوبان (Langage) و ئاخاوتن (Parole) ی لێک جیا کردەوە. زمان (Langue)،

بریتییە لە سیستەمێکی هێمایی و ڕێزمانی، کە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە دەگوازرێتەوە و دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە و مرۆڤ لە کۆمەڵ وەری دەگرێ و جیاوازە لە شێوازی تاکەکان. بەڵام زوبان (Langage)،

دیاردەیەکی کۆمەڵایەتیی نابەرجەستەیە، مرۆڤ توانای بە کارهێنانی هەیە بەڵام توانا و دەسەڵاتی بە سەریدا نییە. «ئاخاوتن» (Parole) یش، چالاکییەکی هۆشەکیی تاکەکەسییە، مرۆڤ دەسەڵاتی بەسەریدا هەیە، بە پێی تاک و کات و شوێن دەگۆڕێت.
٣- لێک جیاکردنەوەی دوو لقی سەرەکیی لێکۆڵینەوەی زمانەوانی، لایەنی وەسفی (Synchronic) و لایەنی مێژوویی (Diachronic). تایبەتمەندیی هەرە گرنگی مێتۆدی سایکرۆنی ئەوەیە کە کەرستەی لێکۆڵینەوەکانی زیاتر زمانە زیندووەکانە، زمان لە کات و شوێنێکی دیاریکراودا، بە مەش جیاواز دەبێت لە میتۆدی دایکرۆنی کە زیاتر پشت بە لێکۆڵینەوەی دەقی نووسراو و دەستنووسی کۆن دەبەستێ. دیسوسێر بۆ لێکۆڵینەوە لە زمان بە پێویستی دەزانی هەمیشە لایەنی ئێستای زمان (سایکرۆنی) پێش لایەنی مێژوویی (دایکرۆنی) بکەوێت.
٤- زنجیرەی گوتن لە پێوەندیی ئاسۆیی) (Syntagmatic و ستوونی (Paradigmatic) پێک هاتوە. هەرچی پێوەندیی ئاسۆییە، بریتییە لە پێوەندیی سێنتاکسیی ئارگۆمێنتەکان بە پێی گونجان و دەرکەوتنیان لە گەڵ یەکتر لە قالبی فرێز و ڕستەدا. بەڵام پێوەندیی ستوونی بریتییە لە پەیوەندیی پارادگماتیک (مۆرفۆلۆژی) ی نێوان کاتیگۆرییە زمانییەکان لە مێشکی مرۆڤدا. دەستنیشانکردن و ڕوونکردنەوەی ئەو دوو جۆرە پێوەندییە لە لایەن سوسێرەوە بوون بە هۆی پێکهاتنی قوتابخانەی زمانەوانیی پراگ.
٥- زمان، پێڕەوە. دیسۆسێر لە خستنە ڕووی پێڕەوی زماندا باس لە پێوەندیی نێوان فۆڕم و واتا دەکات. بەمەش هێما دەبێت بە بەشێک لە زمان. زمان بریتییە لە پێوەرێکی هێمایی کە تەواوکەری یەکترن. دیسۆسێر، هێما بە «دالّ» (Signifier) و هێمابۆکراو بە «مەدلول» (Signified) ناو دەبات. (محمد، ٢٠١٣: ٥٦- ٣٥) پەرەگرتن و گەشەی هێماناسی (سیمیۆلۆژی) کە ئەمڕۆ ڕۆڵ و کاریگەرییەکی زۆری نەک هەر لە بواری زمانەوانی بەڵکوو لە بواری هونەری، ڕاگەیاندن و هتد دا هەیە، قەرزداری ئەم بۆچوونەی دیسۆسێرە.

جاناتـان كالێر، نووسـەری کتێبی» فێردینـان دی سوسێر«لە كتێبەكەیدا، دوو ڕەهەنـد لـە كاریگەریـی دی‌سۆسـێر لـە سـەر زمانەوانـی بـەدی دەكا: یەكـەم ئەوەیـە كـە دی‌سۆسـێر توانـی بگاتـە ڕێبازێكـی گشـتی، واتـە هێنانەگـۆڕی ئـەرک و ڕێوشـوێنی ئەوتـۆ بـۆ زمانەوانـی كـە هەتـا ئێسـتا بـە دەگمـەن گومانیـان خراوەتـە سـەر، بـە جۆرێـک كـە بـوون بـە شوناسـی ئـەو زانسـتە. لـە ڕوانگـەی دی‌سۆسـێرەوە، ئەركـی «زمانـەوان» شیكردنەوەی زمانـە وەک سیسـتەمێک لـە یەكـە زمانییـەكان و پێوەندیـی نێوانیـان، ئەركـی «زمانەوانی»یـش بریتییـە لـە وەسـفی یەكەكانـی زمـان، پێوەندیـی نێـوان ئـەوان و یاسـاكانی لێكدانیـان. دیاریكردنـی ئـەم جـۆرە ئەركانـە بـۆ زمانەوانـی، لـە نێـو زمانەوانانـی پێـش دی‌سۆسـێردا بـەدی ناكرێ. دیـارە هێندێكیـان كـەم تـا كورتێـک ئاماژەیـان بـەم خاڵـە كردبـوو، بـەڵام ئـەو ئەركـە لـە دوای دی‌سۆسـێرەوە هەتـا ڕادەیەكـی زۆر خـۆی بـۆ پێناسـەی توێژینـەوە زمانییـەكان تەرخـان كـرد. زمانەوانیـی وەسـفی و تیـۆری گەشـەی كـرد و ئـەو جێگـە و پێگەیـەی داگیـر كـرد كـە دی‌سۆسـێر پێشـتر بـۆی دیـاری كردبـوو. گرنگتریـن و سـەرەكیترین دەسـكەوتی ئـەو، پەلداكوتانـی بێدەنـگ و شـاراوەی بۆچوونەكانـی لـە هەنـاوی ئـەو لقـەی زانسـتدا بـوو. زمانەوانیـی بنیاتگـەرا بـەو جـۆرەی دی‌سۆسـێر دەیناسـێنێ، شـوێنپەنجە و كاریگەرییەكـەی بـە سـەر زۆربـەی قوتابخانـە نوییـە گەورەكانـی زمانەوانـی بـەدی دەكـرێ.

دوویـەم كاریگـەری یـا ڕەهەندەكـەی دیكـەی كاریگەرییەكانـی بۆچوونەكانی دی‌سۆسێرلە دیدی جاناتـان كالێر، كـە شایانی توێژینـەوە لـە سـەر كردنـن، هـەر ئـەو كاریگەرییـەی چەمكـە تایبەتەكانـن كـە ئەگـەر چـی بـە تەنیـا بـە داهێنـراوی دی‌سۆسـێر دانانرێـن، بـەڵام ئـەوە ئـەو بـوو كـە جێگیـری كـردن و برەوی پێـدان. بـۆ وێنـە: جیاوازیـی نێـوان زمـان و ئاخاوتـن، جیاكردنـەوەی دایكرۆنـی و سـایكرۆنی، ڕوانیـن بـۆ زمـان وەک سیسـتەمێک لـە پێوەندییـە ئاسـۆیی و ئەسـتوونییەكان. زۆر لـە ئاڵوگـۆڕ و پێشـكەوتنەكانی دواتـری زمانەوانیـی نـوێ، لەراسـتیدا توێژینـەوەی وردتـری شـوناس و نێوەرۆكـی هەمـان ئـەو چەمكانـەن. (كالێر، ۹۱:۲۰۰۰-

(٩٢ کاریگەریی ڕاو و بۆچوونەکانی دی‌سوسێر بە سەرهەڵدانی ڕێباز و قوتابخانە نوێیەکانی دوای بنیاتگەری، کۆتاییان پێنەهات و هێندێک لەوان، تەنانەت لە زمانەوانیی چۆمسکییشدا رەنگدانەوەیەکی توخیان هەیە.

٤- سێیەم ڕووداو، بڵاوبوونەوەی ڕوانین و بۆچوونەکانی چۆمسکی:

زیاتر لە ٦٠ ساڵ بە سەر بڵاوبوونەوەی یەکەم کتێبی چۆمسکیدا رادەبرێ، کتێبێک کە وەک سەرەتای سەردەمێکی نوێ لە زمانەوانیدا لێی دەڕوانرێ. سەرەڕای تێپەڕینی ئەو هەمووە ساڵە بە سەر لەدایکبوونی زمانەوانیی چۆمسکیدا، هەتا ئێستاش تیۆر و بۆچوونەکانی ئەو زانایە، لە بواری زمانەوانیدا، هەروا قسەی یەکەم دەکەن.

٤- ١ لەدایکبوونی ڕێبازی گوێزانەوە لە زمانەوانیدا:

ساڵی ١٩٥٧، کتێبە حەفتاوپێنج لاپەڕەییەکەی چۆمسکی «دارشتەی ڕستە» (Structure Syntactic) بڵاو بۆوە. بە دەرچوونی ئەم کتێبە «ڕێبازی گوێزانەوە» لە دایک بوو و، ئەمە بوو بە گرنگترین ڕووداو لە مێژووی زمانەوانیدا. پرۆفیسۆر وریا عومەر ئەمین ئەم ڕووداوە بە بەرپاکردنی»شۆڕشێکی کۆپرنیکی» دەشوبهێنێ. چونکە چۆمسکی بەم هەنگاوەی، «هەموو پێوانەکانی سەرەوژوور کرد. ڕێبازێکی دامەزراند هەموو قوتابخانەکانی سەردەمی خۆی و پێش خۆی ڕامالی و ئاسۆیەکی فراوانی بێ پایانی لە بەر دەم لێکۆڵینەوەی زمانەوانیدا کردەوە. ئەنجام زۆربەی هەرەزۆری زمانەوانانی جیهان کەوتنە ژێر کاریگەریی و وای لێ کردن دووبارە بە بیر و باوەڕ و پێڕەو و بۆچوونەکانیاندا بێنەوە و، زمانەکانیان لە ژێر ئالای ئەم ڕێبازە نوێیە شی بکەنەوە.» (ئەمین، ٢٠١١: ١٩- ٢٠)

ئەم ڕێبازە زۆر بە خێرایی پەرەی سەند. لە ژێر کاریگەریی ڕێبازی گوێزانەوەدا ژمارەیەک ڕێبازی دیکە سەریان هەڵدا.

ڕێبازی گوێزانەوە بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕیوە کە دیارترینەکانی بریتین لە:

١- قۆناغی SS - Structure Syntactic کە لە گەڵ دەرچوونی کتێبەکەی چۆمسکی ساڵی ١٩٥٧ دەست پێدەکات.

٢- قۆناغی Aspect کە لە گەڵ بڵاوبوونەوەی کتێبی «ئەسپێکت»ی چۆمسکی لە ساڵی ١٩٦٥دا دەست پێدەکات. ئەم قۆناغە بە ستانداردیش Standard Theory ناوی دەبرێ.

٣- قۆناغی درێژەپێدراوی ستاندارد.

٤- قۆناغی پێداچوونەوە بە درێژە پێدراوی ستاندارد.

٥- قۆناغی فەرمان.

٦- قۆناغی دەسەڵات - بەستنەوە.

(سەرچاوەی پێشوو، لاپەرەکانی ١٩- ٢٠)

زانایەکی بواری زمانەوانی کە چۆمسکی کەوتبێتە ژێر زۆرترین کاریگەریی ئەو، زمانەوانی ئەمریکی و مامۆستای زانکۆی پێنسێلڤانیا، زێلیگ هاریس بوو. چۆمسکی ساڵی ١٩٧٥ لە کاتی پێداچوونەوەی بەشێک لە کتێبەکەی ساڵی ١٩٥٥ی خۆی لە ژێر ناوی (Transformational Analysis) دا، - هەمان ئەو بەشەی وەک نامەی دوکتورای خۆی پێشکەشی زانکۆی پێنسێلڤانیای کردبوو- دەنووسێ: «هەموو ڕەهەندەکانی بابەتەکانی ئەم کتێبەم، یەکە یەکە و بەش بە بەش نیشانی زێلیک هاریس داوە، بە جۆرێک کە نیشانەکانی کاریگەریی ئەو بە ئاشکرا بە یەک یەکی لاپەرەکانی کتێبەکەمەوە دیارە.» (سورن، ١٣٨٩ (٢٠١٠) : ٢٦٠)

تایبەتمەندییەکی گرنگ کە ڕێزمانی چۆمسکی لەوانی دیکە جیا دەکاتەوە ئەوەیە: «چۆمسکی پێی وایە تیۆری ڕێزمان دەبێ ئەو توانایە بدا بە ئاخێوەرانی هەر زمانێک لە زمانەکانی جیهان، بتوانن ئەو ڕستانەی پێشتر هەرگیز نەیانبیستوە بەرهەم بهێنن و لێی تێبگەن. چۆمسکی بۆی دەرکەوت زانایانی پێش خۆی بە تایبەتی دیسۆسێر و هومبولتیش لەسەر ئەم تایبەتمەندییە پێداگربوون. « (جان لاینز،

١٣٧٦: ١٠) چۆمسکی وای دادەنێ کە زمان حاڵەتێکی گشتییە و یاساکانی زمانەوانی لە سەر هەموو زمانەکان پەیڕەو دەکرێت، کەرەسەکانی زمانیش لە گەورەترین کەرەستەوە دەست پێ دەکات تا دەگاتە بچووکترین کەرەستە. (ناوخۆش و خۆشناو: ٣٧٨)

یەکێک لە گرنگترین دەسکەوتەکانی زمانەوانیی چۆمسکی، کە بووە هۆی ناوبانگ پەیداکردنی بینایەی ڕێزمانی گوێزانەوە، پشتبەستنی ئەو زانایە بە لۆژیکی نوێ و بنەما بنچینەییەکانی بیرکارییە. دەکرێ ئامانجی چۆمسکی لە تیۆریی ڕستەسازی بەم جۆرە شی بکەینەوە:

بە باوەری چۆمسکی تیۆری سێنتاکس یەک ئامانجی گەورەی هەیە، ئەویش شیکردنەوەی تەواو و وردی توانستی ئاخێوەرە (ئەو کەسەی بەزمانی خۆی قسە دەکات). بە لای چۆمسکییەوە ورد ئەوەیە کە یاساکان هەنگاو بە هەنگاو و بە شێوەیەکی میکانیکی بۆی بچین یا خود شی بکەینەوە. بە جۆرێک کە ئەگەر ئەو یاسایانە بدەین بە کەسێک کە زمانەکە نەزانی، بتوانێ ڕستەی پێ بەرهەم بێنی.

توانستی ئاخێوەر: ئاخێوەر ئەو کەسەیە کە بە زمانی خۆی قسە دەکا. بە لای چۆمسکی ئەوانەش کە بە زمانی بێگانە دەدوێن، ئەم جۆرە توانستەیان هەیە بە پلەیەکی بەرز کە ئەم زمانە بە کار بهێنن.

بە لای چۆمسکی دوو توانست (توانا) لە ئاخێوەردا هەیە:

١- توانست (Competence)،

قدره (مقدره). مەبەستی لەو زانیارییە زمانییەیە کە لە مێشکی ئاخێوەردا هەیە، واتە هەر چی زانیارییەک کە پەیوەندیی بە زمانەوە هەبێ، توانستە.

٢- جۆری دوویەمی توانست (توانا) «اداء»یە (Performance)،

کاراکردنی (تفعیل) توانستە، هەموو ئاخێوەرێک توانستی هەیە

(سەلیقە). توانست هێندە «نامجرد»ە، نا بەرجەستەیە کە ئاخێوەر هەستی پێ ناکات. بۆ نموونە ئێمە هەمووومان کۆمەڵێک زانیاریی زمانی لە مێشکماندا هەیە، کە بە تەواوی نابەرجەستەیە، کەس درکی پێ ناکا، کاتێک دەردەکەوێ کە زمانەکە بە کار دەهێنین، واتە کە توانست کارا دەکەین لە بارودۆخیکی تایبەت و دیاریکراودا، واتە توانست لە لە کاراکردنی زانیارییەکاندا دەردەکەوێ، واتە کە قسە دەکەین. (فەتاح، ٢٠٠٩)

دیارە ئەم دوو جۆرە توانایە یەک شت نین، چونکە ئەگەر یەک شت بان، لێک جیا نەدەکرانەوە ... کاتێک لە کاتی قسەکردندا هەڵە دەکەین، هەڵە لە «توانست» (Competence) دا نییە، بەڵکوو هەڵە لە «توانا» (Performance) دایە. توانست ڕێگە نادا هەڵە بکەی، بەڵام هێندێک حاڵەتی وەک دوودڵی و ماندووبوون و باری دەروونی و تووڕەبوون، کار دەکەنە سەر کاراکردن نەک توانست، واتە توانست ئەو یاسایانەن کە لە مێشکدا دروست بوون، بۆیە هەموو کەسێک یاساکانی زمان دەزانێ، تەنانەت ئەو توانستە وا دەکا کە نەک هەڵەی خۆت بەڵکوو هەڵەی قسەکەری تریش ڕاست بکەیتەوە، واتە توانست هەرگیز هەڵەی تێ ناکەوێ. بە پێی بۆچوونی چۆمسکی ئێمە هیچ لە زمانەوانی یان لە سێنتاکس دروست ناکەین، بەڵکوو ئامانج ئەوەیە کە یاساکانی جارێکی تر داڕێژینەوە. (سەرچاوەی پێشوو)

٤- ٢ داهێنان و نوێکارییەکانی چۆمسکی:

چۆمسکییش وەک زانایان و زمانەوانانی پێش خۆی لە ژێر کاریگەریی ڕوانین و بۆچوونەکانی کۆمەڵێک لە زانایانی بواری فەلسەفە و زمانەوانیی پێش خۆی و هاوسەردەمی خۆیدا بووە. بەڵام شتێک کە وای کردوە چۆمسکی لە بواری زمانەوانیدا ببێت بە خاوەن جێگە و پێگەی تایبەت بە خۆی و، ببیت بە دامەزرێنەری تیۆر و قوتابخانەی نوێی زمانەوانی، ئەو نوێکاری و داهێنانانە بوون کە ئەو زمانەوانە لەوانی پێش خۆی و هاوسەردەمی خۆی جیا دەکاتەوە. Pieter

A.M.Seuren نووسەری کتێبی «قوتابخانە زمانەوانییە نوێیەکانی ڕۆژاوا» بەم جۆرە و لە پێنج خاڵدا داهێنان و نوێکارییەکانی چۆمسکی دەخاتە ڕوو:

١- «پێکهاتە سێنتاکسییەکان» (Syntactic Structures) ڕێکوپێکی و بەرچاوروونی دا بە زمانەوانیی تیۆری.

ڕەسەنایەتی (اصالت) ی چۆمسکی لە پێشدا لە توێژینەوەی ڕێکوپێک و هەڵسەنگاندنی ڕەخنەگرانەی لە بارەی ئەو هەڵوێست و ڕوانگانەوە بوو کە زمانەوانیی سەردەم- زمانەوانیی بنیادی- بە هەموو لقەکانییەوە خستبوویانە ڕوو. هەر وەها ڕەسەنایەتیی ئەو لەو ئەنجامە گشتییانەدا بوو کە لەڕێگای ئەو توێژینەوە و هەڵسەنگاندنانە، پێیان گەیشتتبوو.

پێکهاتە سێنتاکسییەکان (١٩٥٧) هەتا ڕادەیەکی زۆر تێکەڵەیەکی ئەو کارانەن کە بەو پەڕی چڕی و پوختی داڕێژراون. ئەمانەش بە هیچ جۆر شتێکی کەم نەبوون. بەر لە ١٩٥٧، زمانەوانی بوارێکی ئاڵۆز بوو، تایبەتمەندیی هەرە سەرەکیی ئەم بوارە، هەوڵدان بوو لە تاریکاییدا بە مەبەستی دۆزینەوەی ڕێگاگەلی ئەزموونگەرانە بۆ تێگەیشتن لە پێکهاتە زمانییەکان و، سەرەدەرکردن لە ڕۆڵ و ئەرکی ئەوان.

٢- پێداگریی زیاتر لە سەر تایبەتمەندیی روخساری ڕێساکان و سیستەمەکانی پێکهاتوو لە ڕێساکان

چۆمسکی لە سالانی سەرەتای توێژینەوە زمانییەکانیدا، زۆر زیاتر لە «هاریس» بایەخی بە پێکهاتەی ڕێساکان و سیستەمەکانی پێکهاتوو لە ڕێساکان و سروشتی بیرکارییانەی ئەوان دەدا. بە کردەوەش دەرکەوت ئەم بایەخدانە بە سوود بووە، چونکە دەری خست ئاشنایی زیاتر لە گەڵ کەشوهەوای بیرکارییانەی ڕێساکان و سیستەمەکانی پێکهاتوو لەوان، بمانەوێ و نەمانەوێ یارمەتیمان دەکەن کە ئەو شتە قەبووڵ

بکەین کە ناومان ناوە«ڕوانینی بەرزەفڕانە» و، بە هۆیەوە ئامادەیی دەرکردنی یاسای گشتی و گونجاو لە بارەی ڕیساکان و سیستەمە ڕیساییەکانمان تێدا پێک هاتووە.

٣- وردتربوونەوەی چەمکی ڕێسای گوێزانەوە (transformational grammar) و ئاوێتەکردنی لە تیۆریی ڕێزماندا.

چۆمسکی زیاتر لە هەر زمانەوانێکی دیکە لە وێناکردن و خستنەڕووی ڕێسای گوێزانەوەدا سەرکەوتوو بووە و، سوودمەندیی کارەکەشی بە کردەوە سەلماوە. ئەو وێناکردنە بووە بە سەرچاوەی زۆر گۆڕان کە هێندێکیان ئەو هەستەیان خوڵقاندوە کە - ئەم گۆڕانانە- بوون بە هۆی لە دایکبوونی ڕوانینێکی واقیعی لە بارەی پرسە ناوکەییەکانی پێکهاتەی زمان. لە ڕوانگەی ئێمەوە لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا، داوەرییەکی دادپەروەرانە دەبێ ئەگەر بڵێین ئەوە چۆمسکی بوو کە بیرکردنەوەی خۆی لە بارەی سیستەمی ڕێساکانی گوێزانەوە وەک بەشێک لە یاسای بەرهەمهێنانەوە جێگیر کرد؛ ئەوە چۆمسکی بوو کە دەریخست سیستەمی ئەو ڕێسا ئاماژەپێکراوانە، زۆر لە سیستەمە پێشنیازکراوەکەی هاریس بە بایەخترن کە هیچکات نەبوون بە بەشێک لە مۆدێلی شیکردنەوەی ڕێزمانی. چۆمسکی چەمکی گوێزانەوەی هاریسی لە گەڵ چەمکی «ڕیسای واژ- واج» (morphophonemic rule) ی بلۆمفیلد ئاوێتە کرد و هەردووکیانی لە گەڵ چەمکی (itern and process) ی «هاکت» لە شیکردنەوەی ڕێزماندا، ئاوێتە کرد. ئەو لێکدان و ئاوێتەکردنەش سوود و بەرهەمی زۆری لێکەوتەوە.

٤- وێرانکردن (ڕماڵین) ی ڕەوشتگەری.

هەر وەها چۆمسکی هۆکارێکی گرنگ و ئاشکرا بووە لە وێرانکردن و ڕماڵینی ڕەوشتگەریدا. ڕەخنەی چۆمسکی لە کتێبی «ڕەوشتی قسەیی» (Verbal Behavior) ی سکانەر، لەگەڵ ئەوەی کەموکووڕیی زۆر جیددیی تێدایە، بەڵام ئێستا هەموان دانی پێدا دەنێن. مەک کور

کۆدیەل (١٩٧٠) بە تایبەتی دەریخست کە چۆمسکی هەڵوێستەکانی سکانەر لە زۆر لایەنەوە و زیاتریش لە لایەنی بنچینەییەوە بە ناڕاست دەناسێنی. هێرشەکانی چۆمسکی ئەوەندەی هێرشە بۆ سەر ڕەوشتگەری وەک میتۆدێکی گشتی لە فەلسەفە و دەروونزانیدا، ئەوەندە هێرش نین بۆ سەر تێگەیشتنی سکانەر.
گومانی تێدا نییە کە هەنگاوەکانی چۆمسکی هەم لە دەروونناسی و هەم لە زمانەوانیدا، کاریگەرییەکی ڕزگاریدەری هەبووە؛ ڕزگاربوون لە کۆت و بەندی ڕەوشتگەری، پێویستییەکی حاشاهەڵنەگر بوو بۆ ئەوەی ڕوو بکرێتە «استعاره» (خوازە) ی نوێی کۆمپیوتێری (Computation)؛ «خوازە»یەک کە لە پێشدا لە بواری دەروونزانیدا بوو بە باو، پاشان دوای ١٩٦٠ لە هەموو بوارەکانی زانستە مرۆییەکاندا جێی خۆی کردەوە.

٥- جێ بۆ کردنەوە و گونجاندنی زمانەوانی لە تانوپۆی فەلسەفەی زانستدا.

زۆربەی بەرهەمەکانی چۆمسکی لە بواری زمانەوانیی تیۆری و، لە پێوەندی لە گەڵ پرسەکانی سەرووی تیۆری (metatheoretical) دان. ئەم ڕاستییە، چۆمسکیی بردووەتە ڕیزی سەرووزمانەوانان (metalinguists) نەک زمانەوانان. ژمارەی شیکردنەوە و باسکردنە پراتیکییەکانی چۆمسکی لە بارەی یاسا ڕێزمانییەکان بە سەرنجدان بە کۆگای دەوڵەمەندی نووسینەکانی لە بارەی تیۆری زمانەوانی، زۆر کەمن. چۆمسکی لە پرۆسەی خستنەڕووی پرسیارە سەرووتیۆرییەکان و دۆزینەوەی وڵامەکانیاندا، توانیوێتی کۆمەڵێک چەمک و پرسی باو لە فەلسەفەی نوێی زانستدا بێنێتە نێو پانتایی زمانەوانیی تیۆری و، بە جۆرێک بە کاریان بێنێ کە بەر لە ئەو، بۆ هیچ کەسێک جێبەجێ نەببوو؛ پرسگەلی پێوەندیدار بە سروشتی داتا زمانییەکان، واقیعیبوون لە بەرامبەر ئامرازگەری، «علیت» (هۆکاری Causality)، ڕاڤەکردن (explanation)،

تیۆرەکانی کیفایەت و، شتی دیکەی لەم چەشنە کە ئێستا بە شێوەیەکی پاراوتر و پسپۆرانەتر لەوەی لە سەردەمی زمانەوانیی بنیادیی دوای بلۆمفیلددا باو بوو، کاریان پێدەکرێ و لە شیکاریدا پشتیان پێ دەبەسترێ. (سورن، ۱۳۸۹ (۲۰۱۰) :۲۸۱- ۲۷۳)

٤- ۳ جێگرەوەیەکی شۆڕشگێر بۆ زمانەوانیی چۆمسکی؟:

چۆمسکی لەو کاتەوە کە یەکەم کتێبی زمانەوانیی خۆی بڵاو کردووەتەوە، بەردەوام بە تیۆرەکانی خۆیدا هاتووەتەوە، گۆڕانی تێدا کردوون و بە گوێرەی ئەو ئەنجامانەی لە ڕەوتی بەکارهێنانی ئەو تیۆرییانە لە مەیدانی کردەوە و لە پێوەندی لە گەڵ زمانە جیاوازەکانی جیهاندا بە دەستی هێناون، ڕوانگە و تیۆرییەکانی خۆی نوێ کردوونەوە. بەم حاڵەش بەرەوڕووی ڕەخنەی جۆراوجۆر بووەتەوە؛ بە جۆرێک کە ئێستا زمانەوان و بیرمەندی وا هەن باس لە کۆتاییهاتن و»گەیشتنی تیۆر و ڕوانگەکانی چۆمسکی بە بنبەست« دەکەن، «ئیبوتسۆن» (Paul Ibbotson) و «توماسلو» (Michael Tomasello) نموونەی ئەو جۆرە زمانەوانانەن. «ئێبۆتسۆن» وانەبێژ و مامۆستای پەرەپێدانی زمانی لە زانکۆ ئازادەکانی بریتانیایە. «تۆماسێلۆ»ش ئەرکی پێداچوونەوەی زمانیی لە دامەزراوەی مرۆڤناسیی «مەکس پلانک» لە لایپزیکی ئەلمانی لە ئەستۆیە. ئەو دووانە لەم ساڵانەی دوایی لە وتارێکدا کە بە هاوبەشی نووسیویانە و بڵاویان کردووەتەوە، دەڵێن بەشێکی گەورە لە شۆڕشی چۆمسکی لە زمانەوانیدا، یەک لەوان چۆنیەتیی فێربوونی زمان لە ڕوانگەی ئەو زمانەوانە، سەردەمی بەسەرچووە:

« تیۆرییەکی بەناوبانگی چۆمسکی ئەوەیە کە مێشکی ئێمە خاوەنی چوارچێوەیەکی بیرەکی (ذهنی) بۆ فێربوونی ڕێزمانە. نزیکەی نیو سەدەیە کە ئەم باوەڕە بووە بە باوەڕی زاڵ لە زمانەوانیدا. بەڵام لەم دوایانەدا زۆر لە زانایانی زانستی درکپێکردن و زمانەوانان، تیۆری «ڕێزمانی جیهانی»یان وەلاناوە. هۆیەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو توێژینەوە نوێیانەی لە سەر زۆرێک لە زمانەکان ئەنجام دراون، یا لەو پرسەیان

کۆڵیوەتـەوە کـە منـداڵان چۆن فێری زمانـی کۆمەڵی خۆیـان دەبـن و قسـەی پـێ دەکـەن. ئـەم توێژینەوانـە، قسـەکەی چۆمسـکی پشتڕاسـت ناکەنـەوە. ئـەو توێژینەوانـە روانگەیەکـی تـەواو جیـاواز پێشـان دەدەن و دەری دەخـەن کـە فێربوونی زمانـی یەکـەم لای منداڵ لـە سـەر بناغـەی بنیاتێکـی نێوخۆیـی و بـە تایبەتـی ڕێزمـان نییـە. بـە گوێـرەی ئەنجامـە نوێیـەکان، منداڵان لـە تەمەنی کەمدا کۆمەڵێـک بیـری جیاواز بـەکار دێنـن کـە لەوانەیـە هیـچ بەستراوەییەکیان بـە زمـان نەبـێ. وەک نموونـەی ئـەم جـۆرە بیرانـە، دەتوانیـن ئامـاژە بـە پۆلێنکردنـی دنیـا بـە گرووپـی جۆراوجـۆر (بـۆ وێنـە تاکـەکان یـا کەلوپەلـەکان) بکەیـن، هـەر وەهـا تێگەیشـتن لـە پێوەندیـی نێـوان شـتەکان.

بـە تێگەیشـتنی چۆمسـکی ئـەو زمانانـەی کـە خەڵـک لەژیانـی ڕۆژانەیانـدا بـۆ پێوەندیگرتـن بـە کاریـان دینـن، شـتێکن لـە چەشـنی زمانـی بیرکاریتـەوەر (ریاضی محور) لـە لقی تـازە سـەرهەڵداوی زانسـتی کۆمپیوتێـردا. چۆمسـکی لـە توێژینەوەکانیـدا بـەدوای ڕۆنانـی ژێـرەوە و «محاسبات»ی زمانـەوە بـوو و کۆمەڵێـک لـە مێتۆدەکانـی خستەڕوو کـە ڕسـتەی خـۆش بنیـات (well formed) یـان بەرهـەم دەهێنـا. بیـروڕای شۆڕشـگێڕانە ئـەوە بـوو کـە بەرنامەیەکـی لـە چەشـنی پرۆگرامـی کۆمپیوتێـر دەتوانـێ ڕسـتەی وا بەرهـەم بێنـێ کـە مرۆڤـەکان لـە بـاری ڕێزمانییـەوە بـە دروسـتیان دەزانـن. ئـەو پرۆگرامـە هـەر وەهـا دەیتوانـی لێکـی بداتـەوە کـە مرۆڤـەکان چۆن ڕسـتەکانیان بەرهـەم دێنـن.

چۆمسـکی هـاوکات لـە گـەڵ پەرەپێدانـی بۆچوونـە بیرکارییەکانـی خـۆی، ئـەم بۆچوونەشـی خستەڕوو کـە ڕۆنانـە زمانییـەکان ڕیشـەی بایۆلۆژییـان هەیـە. ئـەم بۆچوونـەی بانگەشـەی ئـەوەی دەکرد کە ژێرخانـی قووڵـی بایۆلۆژیـی زیاتـر لـە ٦ هـەزار زمانـی دنیـا، ئاشـکرا دەکا؛ هـەر وەهـا بـە هێزتریـن و دیـارە جوانتریـن بۆچوونـە زانسـتییەکان، یەکگرتنـی شـاراوەی ژێـر چینـە جۆراوجۆرەکانـی سـەرەوە ئاشـکرا دەکـەن. هـەر بۆیـە ئـەم بۆچوونـەی خەڵکێکـی زۆری بـۆ لای خـۆی ڕاکێشـا. بـەڵام بەڵگـە و نیشـانەکانی ئێسـتا بۆچوونـی چۆمسـکی ڕەت دەکەنـەوە؛ بۆچوونێـک

کە لەمێژساڵە تووشی مردنێکی بە ئاسپایی بووە. مردنی ئەو تیۆرە لەوەوە سەرچاوە دەگرێ کە بە گوتەی زانای فیزیا ماکس پلانک، بیرمەندانی دێرین، بە مێتۆدە دێرینەکان وەفادار دەمێننەوە، ئەگەرچی هەر هەنگاوێک پێشکەوتنی زانست، ڕووداوێکی بەخاکسپاردنی لێ دەکەوێتەوە.» (ئێبۆتسۆن و تۆماسێلۆ، ٢٠١٦)

«ئێبۆتسۆن» و «تۆماسێلۆ» پاش ئاماژە کردن بەو ڕەخنانەی لە تیۆرییەکانی چۆمسکی گیراون و دەگیرێن (لە پێوەندی لە گەڵ فێربوونی زمان و سەرکەوتوونەبوونیان لە شیکردنەوەی جیاوازییەکانی ڕۆنانی ڕستە لە زمانە جیاوازەکان و هتد) دەگەنە ئەو ئاکامە کە: «هەمووی ئەوانە بە ئاشکرا دەمانگەیەننە ئەو بۆچوونە کە چەمکی ڕێزمانی جیهانی بە تەواوی هەڵەیە. دیارە زاناکان هیچ کات تیۆرییەکەی خۆیان ئەگەر لە گەڵ زۆر بەڵگە و نیشانەی دژ و ناتەباش بەرەوڕوو بن، واز لێ ناهێنن هەتا ئەو کاتەی جێگرەوەیەکی لۆژیکیی بۆ دەدۆزنەوە. ناوی ئەو جێگرەوەی ڕیزمانی جیهانی، «زمانەوانیی بنیاتنراو لە سەر پراگتیک»ە و، هەر ئێستا هاتووەتە مەیدان. بە گوێرەی ئەو تیۆرە کە شێوازی جۆراوجۆری هەیە، بنیاتی ڕێزمانی، زاتی نییە، بەڵکوو بەرهەمی مێژوو و دەروونزانیی مرۆڤە. (مەبەست لە مێژوو ئەو پرۆسانەیە کە بڕیار دەدەن زمان لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دیکە بگوێزرێتەوە. مەبەست لە دەروونزانیی مرۆییش، کۆمەڵێک لە توانا کۆمەڵایەتییەکان و درک پێکردنێکە کە توانای ئەوە دەدا بە نەوەکان کە یەکەم زمان فێربن.) (سەرچاوەی پێشوو)

ئایا زمانەوانیی درکپێکردن، دەتوانێ بەدیل (جێگرەوە) ی قوتابخانە و تیۆرەکانی گوێزانەوە و بەرهەمهێنان بێت؟ زمانەوانیی درکپێکردن، بوارێک لە زمانەوانییە کە لە پێوەندیی نێوان مێشکی مرۆڤ و ئەزموونە کۆمەڵایەتی و فیزیاییەکانی دەکۆڵێتەوە. سەرچاوەی ئەم بوارە لە زمانەوانی، توێژینەوە زمانەوانییەکانی دەیەی ٧٠ و ٨٠ی زایینییە کە بەرەبەرە پەرەی گرت و سەرئەنجام بوو بە یەکێک لە گرنگترین و پڕلایەنگرترین قوتابخانە زمانەوانییەکانی ڕۆژاوا ...ئەم

روانگەیە بەرهەمی کێشە و ململانێی «زمانەوانانی درکی» و لایەنگرانی واتاناسیی بەرهەمهێنان (ی سەر بە چۆمسکی) یە. جۆرج لیکاف و ڕۆنالْد لانگاکێر لە درێژەی ئەو ململانێیەدا گەیشتنە ئەو ئاکامە، کە ڕوانین بۆ زمانەوانی، دەبێ لە بناغەوە بگۆڕدرێ و بناغەی توێژینەوە زمانەوانییەکان لە سەر کۆڵەکەی واتا و بایەخدان بە هێز و توانا درکییەکان (ناسین) ی مرۆڤ دابنرێتەوە. (ویکی پدیا، زبانشناسی شناختی)

هەر لە ڕەوتی ناساندن و شیکردنەوەی ئەو جۆرە زمانەوانییەش دایە کە جارێکی دیکە چەمکی شۆڕش لە باس و بابەتی زمانەوانیدا بەرجەستە بووەتەوە. «لە سەردەمی ئێستادا لە زانستی درکپێکردن و زانستەکانی پیوەندیدار بە زمان و مێشک، دوو شۆڕشی مەعریفەتناسیی جیددی ڕوویان داوە. لە سەرچاوەکانی زانستی درکپێکردن، ئەم دوو گۆڕانە بە ناوەکانی «شۆڕشی یەکەمی درکپێکردن» و «شۆڕشی دوویەمی درکپێکردن» ناویان دێت. جۆرج لیکاف و مارک جانسێن ئەم دوو گۆڕانەی درکپێکردنیان ناو ناوە « نەوەی یەکەمی زانستی درک پێکردن» و «نەوەی دوویەمی زانستی درکپێکردن». ئەگەر چی هەر دوو شۆڕشی درکپێکردن بە نێوەرۆکێکی زمانەوانیانە (شۆڕشی یەکەم بە پێشەنگایەتیی چۆمسکی و شۆڕشی دوویەم بە پێشەنگایەتیی لیکاف) دەستی پێکرد و درێژەی کێشا، بەڵام لایەنی هاوبەشی هەر دووکیان، ڕەتکردنەوەی بنچینە فەلسەفییەکانی سەردەمی پێشووی خۆیانە لە پێوەندی لە گەڵ چییەتیی درکپێکردن و پێوەندیی زمان و مێشکدا. شۆڕشی یەکەمی درکپێکردن بە دەرسوەرگرتن لە کارەساتەکانی شەڕی دوویەمی جیهانی نارەزایەتی دەربڕینێک بوو بەرامبەر ڕوانینی ڕەوشتیانە و توێژینەوە لە مرۆڤ لە چەشنی ئاژەڵ (وەکوو ئاژەڵ سەیرکردنی مرۆڤ و، توێژینەوە لە بارەی. وەرگێڕ) بۆ ناسینی باشتری مرۆڤ. ئەم شۆڕشە کە لە نیوەی دوویەمی سەدەی بیستەمدا برەوی پەیدا کرد، بە لەبەرچاوگرتنی پابەندبوونی بە بنەماکانی فەلسەفەی شیکاری و لۆژیکی فۆرمالیستی (منطق صوری) لە لێکدانەوەکاندا،

زۆرتر مەیلی بە لای شۆڕشێکی میکانیکیدا بوو. بەڵام لە شۆڕشی دوویەمی درکپێکردندا، لە ڕێگای نارەزایەتی دەربڕین لە ڕوانینی میکانیکی بۆ زمان (وەکوو ماشێن لە زمان ڕوانین- وەرگێڕ) و گرنگی نەدان بە شوناسی کەلتووریی مرۆڤ، بناغە تیۆرییەکانی زمان و «مێشکی ناجەستەیی» (disembodied mind) پێشنیارکراوی فەلسەفەی گوێزانەوە و فەلسەفەی پێشینی، بەرەوڕووی چالێنج کردەوە.» (نیلی پور، ٢٠١٦، پێشەکیی کتێب)

بەم جۆرە شۆڕشەکەی چۆمسکییش بەرەوڕووی چارەنووسی شۆڕشەکانی پێش خۆی دەبێتەوە، بەو واتایە کە بیروڕا و بۆچوونی نوێی ڕەخنەگرانە بە قامکدانان لە سەر ناتەواوییەکانی زمانەوانیی چۆمسکی، تەنگی پێ هەڵدەچنن و جێگای بە تیۆر و مێتۆد و ڕوانگەی سەردەمیانەتر پڕ دەکەنەوە.

ئەنجام:

١- مێژووی زمانەوانی پڕە لە هەوڵدان و دۆزینەوە و دەسکەوت و سەرهەڵدانی ڕوانگەی جۆراوجۆر. زۆربەشیان کەم و زۆر کاریگەرییان هەبووە لە دەوڵەمەندبوونی ئەو قوتابخانەیە و بەرەوپێشچوون و پەرەگرتن و بەرچاوڕوونییەکەی دا. بەڵام بە هەموان ناگوترێ شۆڕشی زانستی. تەنیا ئەو گۆڕان و ڕووداوانە بە شۆڕشی زانستی ناودێر کراون کە وەرچەرخانیان لە ڕەوتی بەرەوپێشچوونی زانستەکەدا دروست کردوە، بەو مانایە کە بەرەو ئاستێکی بەرزتر و خوێندنەوەیەکی زانستیتریان بردوە و، وەپێش ڕێباز و قوتابخانەکانی دیکە کەوتوونەوە و لە بازنەی وڵاتێک و ناوچەیەکدا نەماونەوە و، زانستی زمانەوانی لە ئاستی جیهانیان دا تەنیوەتەوە.

٢- هەر شۆڕشێک دژ کردەوە بووە بەرامبەر دۆخی پێش خۆی و تەنانەت شۆڕشەکەی پێش خۆی. بەو مانایە کە زمانەوانان لە درێژەی پەیبردن بە ناتەواوییەکانی قوتابخانە و ئاراستە زمانییەکانی سەردەمی خۆیان و بێوەڵامیی ئەو قوتابخانە و ئاراستانە لە دۆزینەوەی وڵامی

دروستی پرسیارەکانیان، یا سەرنەکەوتنیان لە کردنەوەی گرێکوێرەکان و شیکردنەوەی دروستی دیاردەی جۆراوجۆری زمانیدا، گەیشتوونە بیرکردنەوە و ئەنجام و مێتۆدی نوێ؛ ئەنجامی وا کە بە هۆکاری زانستیتربوون و وەڵامدەرتر بوونی ڕێژەییان لە شیکردنەوەی زمان و زانستی زمانەوانیدا، ئاراستەی زمانەوانیی جیهانی گۆڕیوە و بووە بە خاڵی وەرچەرخان و، سەردەمێکی نوێی لە مێژووی زمانەوانیدا خوڵقاندوە.

٣- هەر یەک لەم ڕووداوانە، لە کات و سەردەمی خۆیاندا بوون بە سەرچاوەی پێکهاتنی ڕێباز و قوتابخانەی نوێ لە زمانەوانیدا. هەمووشیان لە گەڵ سەرهەڵدان و بەرەوپێشچوونیان، جووڵە و تەکانێکی گەورەیان خستووەتە نێو زمانەوانان و توێژینە زمانەوانییەکان، بوون بە هۆی خستنەڕووی ڕوانگە و بیروبۆچوونی جۆراوجۆر و پێکدادانی ئەو ڕوانینە جیاوازانە. دیارە ئەو شۆڕشانە وەکوو یەک قورسایی سەرنجی زانستیی خۆیان نەخستووەتە سەر ئاستەکان و ڕەهەندە جیاوازەکانی زمان. هەر کامێکیشیان لە ڕوانگەی ئەو ئاست و ڕەهەندەی زمان کە بە لایانەوە گرنگ بووە، بایەخیان بە زانستەکانی دیکەی پێوەندیدار بە زمانەوانی داوە. کاریگەریی هەر یەک لەو شۆڕشانەش، چەند دەیە دوای ڕوودانیشیان (تا شۆڕشێکی دیکە ڕووی داوە) هەر ماوەتەوە و زانستی زمانەوانییان لەسەر بنیات ناوەتەوە.

٤- زانست بەردەوام لە پێشکەوتندایە و، دەسکەوت، مێتۆد و ئەنجامی نوێتر و سەرکەوتووتر بە دەست دێنێ. زانستی زمانەوانییش لە دەرەوەی ئەم یاسایە نییە. هەر وەک لە ڕابردوودا، گۆڕانی گەورە لەو زانستەدا ڕوویان داوە کە بوون بە خاڵی وەرچەرخان و وەک شۆڕشی زانستی چاویان لێ دەکرێ، لە داهاتووشدا، گۆڕانی گەورە کە سەرتاپای زانستی زمانەوانی بخاتە ژێر کاریگەریی شیکردنەوەی نوێتر و قووڵتری خۆی و، دەسکەوتی زانستیی گەورەی لێ بکەوێتەوە، چاوەڕوانکراوە. هەر ئێستا زمانەوانان، قسە لە شۆڕشێکی نوێی زانستی دەکەن کە دەستی پێ کردوە، ئەویش بریتییە لە سەرهەڵدانی زمانەوانیی

درکپێکـردن. ئـەو بـوارە لـە زانسـتی زمانەوانـی، خەریکـی چەسـپاندنی ڕوانیـن و دەسـکەوتەکانییەتی.

سەرچاوەکان:

کوردی:

١- ئەمین، وریا عومەر ئەمین (پ.د.)،
٢٠١١، پیتۆکەکانی زمانەوانی، هەولێر، دەزگای ئاراس.
٢- ڕەسووڵ، د.عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ (پرۆفیسۆر)،
٢٠٠٥، «بۆ زمان»، سلێمانی، چاپخانەی شڤان.
٣- سەعید، یوسف شەریف سەعید (پ.د.)،
٢٠١١، زمانەوانی، هەولێر. چاپخانەی ڕۆژهەڵات.
٤- فەتاح، محمد معروف فتاح (پرۆفیسۆر)،
٢٠٠٩، رستەسازی، (کۆرسی یەکەم، محازرەی دوکتورا)،
٥- محمد (دارا حمید محمد)،
٢٠١٤، هەندێ لایـەن لـە تیۆرییەکانـی زمـان، سـلێمانی، چاپخانـەی گەنـج.
٦- - ناوخۆش (سەلام ناوخۆش) و خۆشناو (نەریمان خۆشناو)،
٢٠١١، «زمانەوانی، بەرگەکانی یەکەم، دووەم و سێیەم، چاپی دووەم، هەولێر، چاپخانـەی ڕۆژهـەڵات.

فارسی:

١- ایچیسون، جین ایچیسون، ١٣٨٠ (٢٠٠١)،
مبانـی زبانشناسـی، مترجم: محمـد فائـض، تهران، موسسـه انتشـارات نـگاه.
٢- باقری، مهری (دکتر)،
١٣٨٣ (٢٠٠٤)،
مقدمات زبانشناسی (ویرایش جدید)،
چاپ هفتم، تهران، نشر قطره.

٣- روبینز، آر. اچ.روبینز، ١٣٧٠ (١٩٩١)،
تاریخ مختصر زبانشناسی، ترجمەی: علی محمد حق شناس، چاپ هفتم، تهران، نشر»کتاب ماد«.
٤- زاهیدی (کیوان زاهیدی)،
١٣٨٥ (٢٠٠٦)،
زبانشناسی چامسکی، پژوهشنامه علوم انسانی (دانشگاه شهید بهشتی)،
شماره ٥٠.
٥- نیلی پور، رضا. ١٣٩٨ (٢٠١٩). زبانشناسی شناختی، دومین انقلاب معرفت شناختی در زبان شناسی، چاپ سوم، تهران. انتشارات هرمس
٦- سورن، پیتر.آ.ام.سورن، ١٣٨٩ (٢٠١٠)،
مکاتب زبانشناسی نوین در غرب، ترجمه: علی محمد حق شناس، تهران، «سمت».
٦- شیپن، استیون شیپن، ١٣٩٨ (٢٠١٩)،
انقلاب علمی، چاپ دوم، مترجم: یاسر خوشنویس: تهران، نشر کرگدن.
٧- کالر، جاناتان کالر، ١٣٧٩ (٢٠٠٠)،
دوسوسور، ترجمه: کوروش صفوی، تهران، انتشارات هرمس.
٨- لاینز، جان لاینز، ١٣٧٦ (١٩٩٧)،
چامسکی، زبانشناس و متفکر اجتماعی، مترجم: احمد سمیعی، تهران
٩- نیومایر، فریدریک نیو مایر، ١٣٧٨ (١٩٩٩)،
جنبەهای سیاسی زبان شناسی، مترجم: اسماعیل فقیه، تهران، نشر نی.

سەرچاوەی ئەلێکترۆنی:

١- ایبوتسن (پل ایبوتسن) و توماسلو (مایکل توماسلو)،
٢٠١٦، نظریه چامسکی به بن‌بست کامل رسیده است. ، لینک:
/https://tarjomaan.com/neveshtar/8234

٢- كرباسی، امیر احسان کرباسی، ٢٠١٧، مهرنیوز، ١٨ بهمن ١٣٩٦، لینک:
https://www.mehrnews.com/news/4221026
٣- ؟، ٢٠١٨، دروس دکترا، بسته درسی، درس نحو، پایگاه خبری آزمون دکتری، ١٣٩٧/٠٨/١٤، لینک:
/https://phdphd.org
٤- - (؟) ٢٠١٧، نحو (دستور گشتاری)،
درسنامه برای دانشجویان با گرایشهای غالب در زبانشناسی نظری و تاریخچەی مختصر شکل گیری و تحول آنها. لینک:
/http://irpowerpoint.blog.ir

***

(لە گۆڤاری «زمان و زار»، ژمارە ٣، بەهاری ٢٠٢٢دا بلاو بووەتەوە.)

بەرپەرچدانەوەی ڕوانگەیەکی شۆڤێنیستی
لەبارەی "سیاسەتی زمان"ەوە

پێشەکی:

هەڵسوکەوتی سیاسیی دەوڵەتان لە گەڵ زمان، مێژووەکەی بۆ پێش سەدەی بیستیش دەگەڕێتەوە، بەڵام بەکارهێنانی چەمکی "سیاسەتی زمان" یا "سیاسەتی زمانی" بۆ ئەو سیاسەت و ڕێوشوێنانەی دەوڵەتان و ناوەندەکانی بڕیار لە بارەی زمان یا زمانەکانی ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان هەیانە، لە سەدەی ٢٠دا، داکەوت.

لە ئێران، وا دێتە بەرچاو گۆڤاری "یادگار" بە سەرنووسەریی "عباس اقبال آشتیانی" لە یەکەم چاپەمەنییەکان بێ کە چەمکی "سیاسەتی زمان "یان بەکار هێناوە، ڕچەشکێن بووە لەوەدا کە لەژێر ناوی ئەو چەمکە واتە "سیاست زبان" لە چۆنیەتیی سیاسەتی دەوڵەتی ناوەندیی ئێران بەرامبەر بە زمانەکانی وڵات بدوێ. ئەم گۆڤارە لە ژمارەی شەشەم، ساڵی دووهەم، ڕێبەندانی ١٣٢٤ (ژانویە، فێوریەی ١٩٤٦)، سەروتارەکەی خۆی لەژێر ناوی "سیاست زبان" بۆ باس لە سیاسەتی زمان لە ئێراندا تەرخان کردووە. "یادگار" لەو گۆڤار و چاپەمەنییانەی ئێران بووە کە داکۆکییان کردوە لە "ناسیۆنالیزمی ئێرانی" و "دەوڵەت – نەتەوەی ئێران" کە بناغەکەی لەسەر پێناسەکردنی ئێران وەک وڵاتی یەک نەتەوە کە زمانەکەی فارسییە، دامەزراوە.

هەر لەو سەردەمدا حەوتوونامەیەک لە تاران لە ژێر ناوی "کوهستان" بە زمانی فارسی دەرچووە (شێعر و بابەتی ئەدەبییشی بە کوردی تا ڕادەیەک تێدا بڵاو کراوەتەوە). سەرنووسەری "کوهستان" کوردێک بە ناوی دوکتور ئیسماعیل ئەردەڵان، خەڵکی سنە بووە. ئەم حەوتوونامەیە هاوکات لەگەڵ تێکۆشانی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان و دواتر

پێکهاتنی حیزبی دێموکراتی کوردستان و کۆماری کوردستان، بڵاو بووەتەوە. سەروتار و بابەتەکان و لاپەڕەکانی ئەو حەوتوونامەیە سەلمێنەری ئەو ڕاستییەن کە "کوهستان" تریبۆن و سەنگەری بەرگری لە خەڵکی کوردستان و لەقاودەری ستەم و پیلانی کاربەدەستان و دامودەزگا دەوڵەتییەکان لەدژی خەڵکی کوردستان بووە. بەرگریی لە مێژوو و ئەدەبیاتی کوردی کردووە و، لە هەر ژمارەیەکدا بەشێکی بەرچاوی لاپەرەکانی بۆ ئەم مەبەستە تەرخان کردووە. لە پێوەندی لەگەڵ کۆماری کوردستانیشدا، بە گوتەی دوکتور عەبدوڵلا مەردوخ، "بە تاقی تەنیا ئەرکی بەرگری لەو کۆمارە جوانەمەرگەی لە بەرامبەر ڕۆژنامە کۆنەپەرستەکانی ئەو سەردەمەی گرتبووە ئەستۆ."

سەروتاری گۆڤاری "یادگار" لە بارەی سیاسەتی زمان لە ئێراندا، کە لە ڕوانگەیەکی شۆڤێنیستیانە نووسراوە، دەکەوێتە بەر ڕەخنە و بەرپەرچدانەوەی بەجێی سەرنووسەری "کوهستان". لۆژیکی "عباس اقبال آشتیانی" ئەفشار، سەرنووسەری گۆڤاری "یادگار"، ئەوەیە کە زمانەکانی دیکەی ئێران، زمان نین و لەهجەن و، پێویستە هەموویان پشتگوێ و پەراوێز بخرێن بۆ ئەوەی لە هێز و توانای زمانی فارسی کەم نەبێتەوە و ئەو زمانە توانای پاریزگاری لە شکۆ و مەزنایەتیی ئێرانی لە ئاستی ناوچە و جیهاندا هەبێ. ناوبراو داوای بەڕەسمی ناسین و خوێندن بەو زمانانە گرێ دەداتەوە بە دنەدانی بێگانەکان. لۆژیکی سەرنووسەری "کوهستان"، ڕێک بەپێچەوانەیە و، پێی وایە سیاسەتێک دەتوانێ مەزنایەتی و یەکپارچەیی ئێران بپارێزێ و ئەو وڵاتە بکا بە ڕووگەی نەتەوەکانی دیکە لە وڵاتانی دراوسێ، کە زمانە نافارسییەکانی ئێران بەڕەسمی بناسێ و ڕێگە بدا ئەو زمانانە لە قوتابخانە پێیان بخوێندرێ و هتد.

ئەوەی لە درێژەی ئەم بابەتەدا دەیخوێننەوە، هەڵبژاردەیەک لە هەر دووی ئەم نووسینانەیە کە کردوومن بە کوردی و، دەیخەمە بەر سەرنجی خوێنەران:

سیاسەتی زمان بە گوێرەی ڕوانگە و ویستی سەرنووسەری گۆڤاری «یادگار»:

سەرنووسەری "یادگار" دوای پێشەکییەک لە بارەی گرنگیی زمان بۆ وڵاتێکی وەک ئێران دەنووسێ:

"... بە پێی ئەم پێشەکییە ئەگەر مەملەکەتی ئێمەش بیهەوێ زیندوو بمێنێتەوە و، لە مەیدانی خەباتی سیاسەتی زماندا، لانیکەم بتوانێ بەرگری لە خۆی بکا، دەبێ سیاسەتێکی زمانی هەبێ و بۆ ئەم کارەش نەخشەیەکی ژیرانە دابڕێژێ و بە ئیرادەیەکی پتەو، تێکەڵ بە تەدبیر و دووربینییەوە، بەڕێوەی ببا، بۆ ئەوەی لەم مەیدانەدا نەشکێ، چونکە ئەگەر خوانەخواستە لەم قۆناغەدا بشکێ و زمانێکی دیکە لە ئێران بە سەر زمانی فارسیدا زاڵ بێت، فاتیحای ئێران و ئێرانی دەخوێندرێ. مەترسییەکی گەورە کە ئەمڕۆ هەڕەشە لە زمانی فارسی دەکا، بێجگە لە مەبەستە ئیستیعمارییەکانی دەوڵەتە قازانجپەرستە زێدەخوازەکانی ئورووپایی کە هەرکات بیانەوێ بەهۆی هێزی لە ڕادەبەدەری ئەوان و لاوازیی ماددیی ئێمە، لەوانەیە وڵاتی ئێمە دابگرێ و بە زۆر و زۆرداری، زمانی خۆیان بە سەر ئێمەدا بسەپێنن، دنەدانی ئەو دەوڵەتانە بە مەبەستی زیندووکردنەوەی لەهجە خۆجێیەکان وەک زمانی ڕەسمی و گرنگیدان بە زمانی کەمایەتییەکان لە بەرامبەر زمانی ڕەسمیی دەوڵەتی کە هەم زمانی زۆرایەتیی خەڵکە و هەم زمانێکە کە بەشێک لە بەرزترین هزر و زەوقەکانی جۆری مرۆڤی پێ داڕێژراوە. هەر ئەو کارەی کە لە ئەفغانستان بە دنەدانی تورکانی عوسمانی بۆ قوتکردنەوەی لەهجەی "پەشتوو" لە بەرامبەر زمانی فارسی کردیان و ئێستاش لە سەری بەردەوامن، هەر ئەو کارەش کە لە کوردستان و ئازەربایجان بە مەبەستی ڕەسمییەتدان بە کوردی و تورکی کردوویانە، هەموویان یەک شتن و زۆرتر بە مەبەستی پچڕاندنی هۆگریی حاشالێنەکراوی ئەو قەومە ئێرانییانە لەگەڵ برا فارسیزمانەکانیانە کە پێکەوە لەژێر ئاڵای دەوڵەتی ناوەندیی ئێراندا دەژین. لە بەڕێوەبردنی سیاسەتی زمان و کردەوەی پێوەندیداردا، دەوڵەت

دەبێ دوو ڕەهەندی لە بەرچاو بێ: یەکەم دەرەکی و دووهەم نێوخۆیی.
لە بڵاوکردنەوەی زمانی فارسی لە دەرەوەی ئێران، دەوڵەت دەبێ ڕاست ئەو نەخشەیەی بێگانەکان بۆ بڵاوکردنەوەی زمانی خۆیان لە وڵاتی ئێمە جێبەجێی دەکەن، بگرێتە بەر. لەو پێوەندییەشدا دەبێ زیاتر ئەو وڵاتانەمان مەبەست بێ کە پێشتر بەشێک بوون لە ئێران و هەتا ئەمڕۆش بەشێکی گرنگ لە خەڵکەکەیان بە زمانی فارسی قسە دەکەن و هۆگریی دەروونی و ڕەگەزیی خۆیان بە ئێرانیان پاراستووە، لە پاش ئەوان وڵاتانی ئیسلامی کە خەڵکەکەیان ڕۆژگاریکی دوورودرێژ لەگەڵ ئێرانییەکان پێوەندییان هەبووە و لەژێر سێبەری جۆرێک حکومەت و جۆرێک شارستانەتی و ڕێوشویندا ژیاون و، لە ڕاستیدا ئەندامی یەک بنەماڵەی گەورە بوون ... "
نووسەر پاش ئاماژە بەو وڵاتانەی (تورکیە و قەفقازیە و تورکستان) کە ئەلفوبێی لاتینیان هەڵبژاردوە و بەم جۆرە لە نووسینی فارسی بە ئەلفوبێی عەرەبی دایانبڕیون، هەر بۆیەش کارکردن بۆ پەرەپێدانی زمانی فارسی لەنێویاندا، زەحمەتە، دەپرژێتە سەر عیراق و ئەفغانستان و بەلووچستان و هیندوستان و تەنانەت تەبەت و پاشان مەملەکەتەکانی شام و لوبنان و میسر و حیجاز کە سەرەڕای ئەوەی زمانیان عەرەبییە، هۆگریی دینی و مێژوییان لەگەڵ ئێرانییەکاندا هەیە و کۆمەڵێک لە زانایانی ئەوان فارسی دەزانن یا مەزهەبیان شیعەیە، هەر بۆیە کارکردن لەنێویاندا زۆر هاسانە. "دەوڵەت دەبێ بە هۆی مەئموورانی سیاسی و مەئموورانی دیکە کە تایبەتی دەبێ بۆ ئەو مەبەستە ڕەوانە بکرێن، هەوڵ بدا زمانی فارسییان لەنێودا بڵاو بکاتەوە، خەڵک بۆ فێربوونی ئەو زمانە بە شێوەی تایبەت هان بدا، گۆڤاری جوان و هەرزان بە زمانی فارسی بخاتە بەردەستیان، کتێبی فارسی بە چاپێکی شاز، بۆ فرۆش یا بەخۆڕایی ڕەوانەی ئەو وڵاتانە بکا، مامۆستا و ڕۆژنامەنووس و زانا و هەڵکەوتەیان ڕابکێشێ بۆ نێو ئێران و لە بەرامبەردا هەر لەو جۆرە کەسانەش بنێرێ بۆ نێو ئەوان و، بەردەوام لە گەڵ ئەو مەملەکەتانە لە پێوەندیی کەلتووری و ئەدەبیدا بێ."

عەبباس ئیقباڵ ئاشتیانی، سەرنووسەری "یادگار"، دواتر دێتە سەر ڕەهەندی نیوخۆیی سیاسەتی زمانیی پێشنیارکراوی خۆی بۆ دەوڵەت. خاڵی جێگەی سەرنج لەو باسەیدا، جگە لە بە "لەهجە" ناوبردنی زمانەکانی کوردی و تورکی و بەلووچی و تاوانبارکردنیان بەوە کە ئەدەبیاتێکی ئەوتۆیان نییە، جیاوازی دادەنێ لە نێوان ئەو زمانانەی لە دەرەوەی سنوورەکانی ئێران بەفەرمی ناسراون و پێیان دەخوێندرێ، ئەو زمانانەش کە لە دەرەوەی سنوورەکانی ئێرانیش هەر وەک ئێران لەژێر سەرکوتدان و بە ڕەسمی نەناسراون و ڕێگەیان پێ نادرێ پێیان بخوێندرێ. لەو بارەیەوە دەڵێ: "ئەو زمان و لەهجانەی لە ئێران باون و هەر کامێکیان کەم و زۆر ئاخیوەریان هەیە، هێندێک لەهجەی ئێرانییان تێدایە وەک تەبەری و گیلەکی و لوڕی و کوردی. و هتد. لقێکی دیکە زمانە نائێرانییەکانن وەک تورکی و عەرەبی. لەهجەکانی لقی یەکەم چونکە هیچکامیان ئەدەبیاتێکی موعتەبەریان نییە و هیچ کاتیش زمانی دەوڵەتێکی بەهێز نەبوون و ئەمڕۆش لە دەرەوەی ئێران دەوڵەتێکی بەهێز نییە کە زمانە ڕەسمییەکەی یەکێک لەو لەهجانە بێ، دەوڵەت ناتوانێ سیاسەتێکی تایبەت بەوانی هەبێ. تەنیا دەبێ وریای ئەو پڕۆپاگەندە خراپە بێ کە لە دەرەوە لەنێو کوردەکاندا دەکرێ، بۆ ئەوەی نەهێڵێ ژمارەیەک بەناو توێژەری قینلەدڵ کە بە شاردنەوە و گۆڕینی ڕاستییە مێژووییەکان تێدەکۆشن و ئیددیعا دەکەن کە کورد و لوڕ نەتەوەیەکی تایبەتن و لە ڕووی ڕەگەزەوە لەگەڵ ئێرانییەکان جیاوازن و هتد، مێشکی برایانی کوردمان تێکدەن و لە پێناوی گەیشتن بەو نیازە شوومانەی هەیانە، لەم سۆنگەیەوە، گرفتی سیاسییمان بۆ پێک بێنن.

بەڵام لە بارەی دوو زمانی عەرەبی و تورکی کە لە بەشێکی مەملەکەتی ئێمە ئێرانییەکاندا باون و لە منداڵییەوە پێیان دەئاخفن و هەردوویان لە دەرەوە بە میلیۆنان ئاخێوەریان هەیە و زمانی دەوڵەتی بەهێز بوون و هەن و، لە دەرەوەی ئێران هەموو ڕۆژێ کتێب و ڕۆژنامە بەو زمانانە چاپ دەبێ و دەنگوباس و گوتاریان لەم سەر بۆ ئەو

سەری دنیا پێ بڵاو دەبێتەوە، سیاسەتی دەوڵەت دەبێ زۆر ژیرانە بێ و پێویستە هەموو جۆرە پارێز و مشوورخواردنێکی لەگەڵدا بێ، نابێ بێ ئینساف بین. منداڵی ئازەربایجانی هەر لەو کاتەدا کە ئێرانییە و، نیشتمانی خۆشەویستی خۆی، ئێران و شانازییەکان و بەرهەمەکانی خۆش دەوێن، چونکە لە ژینگەیەکی تورک‌زماندا لەدایک بووە و هەر لە کاتی لەدایکبوونەوە بێجگە لە تورکی هیچی دیکەی نەبیستووە، چ گوناهێکی کردووە ئەگەر فارسی نەزانێ و هەموو کات تورکی، بەو هۆیەوە کە باشتر لێی تێدەگا و هاسانتر قسەی پێ دەکا، بخاتە پێش زمانی فارسی؟ ئەمڕۆ نەفەرێکی ئازەربایجانی بۆ بیستنی هەواڵ و دەنگوباسی گشتیی دنیا و زانیاری وەرگرتن، سروشتییە گوێ دەداتە ڕادیۆ باکۆ یا ئانکارا. لە ئاکامدا هەر پرۆپاگەندەیەکی لەم دوو ڕادیۆیەی گوێ لێ بێ، کەم و زۆر دەکەوێتە ژێر کاریگەرییان. کەمتر گوێ لە ڕادیۆ تاران دەگرن کە بەدبەختانە هەم لاوازە و هەم بەرنامەیەکی تایبەتی بۆ ئەم جۆرە مەبەستانە نییە. بۆ ئاخێوەرانی زمانی عەرەبییش لە خوزستان و بەحرەین و دوورگەکانی خەلیج لە پێیەندی لەگەڵ ڕادیۆی بەغدادا، دۆخەکە هەر بەم جۆرەیە.

بەو هۆیەوە کە لە ئێران زمانەکانی تورکی و عەرەبی ناتوانین بە هاسانی وەلا بنێین، هەر لە جیدا وەک گوتمان دەستبردن بۆ کارێکی وا هیچ بەرژەوەندییەکی تێدا نییە، دەوڵەت دەبێ بەو پەڕی شەهامەتەوە ڕێگە بدا بە خەڵکی ئازەربایجان و ئەو ناوچانەی زۆرینەی خەڵکەکەیان بە عەرەبی قسە دەکەن، لە قوتابخانەکانیان هەتا تەمەنێکی دیاریکراو، بە زمانی خۆجێی خۆیان بخوێنن. دواتر لە قۆناغی ناوەندی و بەرزتر بە فارسی دەرسیان پێ بڵێن. هەوڵ بدەن منداڵانی ئێرانی کە بەهۆی ڕووداوە مێژووییەکان ناچار کراون بە عەرەبی یا تورکی بدوێن، بە گیانێکی ئێرانی پەروەردەیان بکەن وهەر کە گەیشتنە تەمەنی باڵغبوون، لە چەنگی پڕۆپاگەندەی هاوزمانانی خۆیان دەریان بێنن و وەها هەڵسوکەوت بکەن کە خەڵک بەرەبەرە منداڵی خۆیان ناچار بکەن واز لەو زمانانە بینن و وردە وردە ئاوی ڕۆیشتوو بگەڕێننەوە نێو جۆگەی.“

بەرپەرچدانەوەی بۆچوونەکانی سەرنووسەری گۆڤاری "یادگار"

لە لایەن حەوتوونامەی "کوهستان"ەوە:

وێدەچێ یەکەم بەکارهاتنی چەمکی "سیاسەتی زمانی"لە چاپەمەنیی سەر بە کوردەکانی ڕۆژهەلاتیش، هەر ئەو ولامە بێ کە سەرنووسەری حەوتوونامەی "کوهستان" دوکتور ئیسمەعیل ئەردەلان، بەم نووسینەی گۆڤاری "یادگار"ی داوەتەوە. دوکتور ئەردەلان لە سەروتاری ژمارە ٤٥، سالی یەکەم، دووشەمە ١٥ی ڕیبەندانی ١٣٢٤ (فێوریەی ١٩٤٦) ی حەوتوونامەی "کوهستان"، هەر لەژێر سەردێڕی "سیاست زبان" بەرپەرچی هێندێک لە بۆچوونەکانی مەحموود ئەفشاری دەداتەوە و دەلێ:

"لەوانەیە بەڕیزی سەبارەت بە هۆگرییەکی زۆر کە بە برایانی کوردی ئێرانیی خۆی هەیەتی، نەیویستووە مەسەلەکە بەو جۆرە کە شیاو بووە، شی بکاتەوە، لەوانەشە ئەگەر زیاتر چووبایە نێو باسەکە، ناچار بوایە حەق بە وانیش بدا هەر وەک برایانی ئازەربایجانی کە "هەموو کات تورکی" (بەو هۆیەوە کە باشتر لیی تێ دەگەن و هاسانتر قسەی پێ دەکەن) لە فارسی بە گرنگتر بزانن، یا وەک "ئاخێوەرانی زمانی عەرەبی لە خوزستان و بەحرەین و دوورگەکانی خەلیج"، مافی پێ دەدان و ڕەزامەندیی دەفەرموو "لە قوتابخانە هەتا تەمەنێکی دیاریکراو، بە زمانی خۆجێی خۆیان، منداڵانیان فێر بکەن."

لەو سەروتارەی "کوهستان"دا هەروەها هاتووە: "زۆر جێگەی داخە کاتێک یەکێک لە زاناکانی ولات دەست دەداتە قەڵەم و دەیەوێ لەبارەی پرسێکی گرینگ ڕێنوێنی بدا، لە حاشاکردن لە ڕاستییە ڕوونەکانەوە دەست پێ دەکا و، لەبارەی پرسێکی ئاشکرای وەک ئەدەبیاتی کورد وەک بابایەکی بێخەبەر بیروڕا دەردەبڕێ. بۆ ئیعتیباری ئەدەبیات و زمانی کوردی بەڵگەی زۆر هەن. مێژوونامە، دیوانی شاعیران و کتێبی جۆراوجۆر زۆرن، بەڵام بۆ ئەوەی کاکی نووسەر زەحمەتی گەڕان لەنێو کتێبخانەکانی نەکەوێتە بەر، بگەڕێتەوە سەر ژمارەی ڕابردووی ڕۆژنامەکان و، ئەم ژمارەیەی ئێستاش و بابەتی "چاوخشاندن

بە شیعر و ئەدەبیاتی کوردیدا " بخوێنێتەوە کە نووسەرەکەی ژنێکی فەرانسەییە و وێشدەچێ بێلایەن بێت (چونکە ناکرێ بڵێی داوای سەربەخۆیی کوردی کردووە)،

بیخوێنەوە بۆ ئەوەی بۆت دەرکەوێ ئەدەبیاتی کوردی هەرنەبێ کەمێک ئیعتیباری هەیە.

بەڵام ئەوە کە "دەوڵەت ناتوانێ سیاسەتێکی تایبەتی لەو بارەوە هەبێ" بە بڕوای ئێمە ئەم بیروڕایە لە حاشاکردن لە ئەدەبیاتی کوردی، خراپترە. بە پێچەوانەوە ئێمە لەو بڕوایە داین کە دەوڵەت دەبێ لەم بارەیەوە سیاسەتێکی دیاریکراوی هەبێ. سیاسەتێکی هەبێ کە بە چاوی کراوە، بە ڕوانینی ورد لە دەوروبەر و لەملاوئەو لا و، بە ئاگاداری لە ڕەوتی ڕووداوەکانی ڕۆژ دیاری کرابێ.

ئەمڕۆ لە بەشی ڕۆژاوای ئێران ژمارەیەکی زۆر بە زمانی کوردی دەپەیڤن. ئەو زمانەیان خۆش دەوێ، لەوانەشە ئەم خۆشەویستییە بەهۆی ئەو گوشاری زۆرەی بۆ بەرتەسککردنەوەی زمانەکەیان دەخرێتە سەریان، چەند قات زیادی کردبێ. ئێوە بە هیچ هێزێک ناتوانن ئەم هۆگرییەیان لێ بستێننەوە. ئەو شاعیرەی بە کوردی شێعر دەڵێ، ئەگەر بخرێتە کونجی زیندان، ئەوجار ستەمەکانی ئێوە دەخاتە تویێ شێعرەکانی، ئەگەر بشیبەنە بن سێدارە، بە شێعرێکی کوردی دەچێتە پێشوازی مردن.

ئەتۆ نابێ لەبیرت بچێ کە لەو ناوچانەی سەرسنووری ڕۆژاوای ئێرانی ئێمە، خەڵکێک هەن کە لەگەڵ دانیشتووانی ئەو دیوی سنوور، لە هەر بارێکەوە هاوخوێن، هاوڕەگەز و هاوزمانن. ئەوانیش کوردن و تەنانەت هێندێکیان سەر بە یەک بنەماڵە، یەک تایفە یا یەک هۆزن. ئەوانە خۆیان لە یەکتر بەجیا نازانن، بێ ئەوەی یەکتریان دیتبێ، یەکتریان خۆش دەوێ و خۆیان بە برای یەکتر دەزانن. ئەوان ڕاستە بە ڕواڵەت گوێڕایەڵی دەوڵەتێکی دیکەن و بە خەڵکی مەملەکەت یا وڵاتانێکی دیکە ناو دەبرێن، بەڵام لە دەروونیاندا کوردن و خوێنی کورد لە دەمارەکانیاندا دێت و دەچێ.

پێوەنووسان بەوە کە کوردی لەهجەیە، لقێکی فارسییە، ئەدەبیاتێکی موعتەبەری نییە و هتد، قسەی منداڵانەن. ئەوانەی من و تۆ و کەسانی وەک ئێمە بێچارەیان دەسخەرۆ کردووە، بەو بێخەبەری و ترسەی ئێمە گاڵتەیان دێ. ئەم قسە منداڵانانە بێجگە لە پڕکردنەوەی لاپەرەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان، بێجگە لە دڵی خۆ پێخۆشکردن یا باشتر بڵێم فریودانی خۆمان، بە کەلکی هیچی دیکە نایەن. دەبێ ترس وەلا بنێین، دەبێ ڕاستییەکە بڵێین ئەگەر چی تاڵ بێ، چونکە هەتا ددان بە ڕاستیدا نەنێین، ڕێگای دروست نادۆزینەوە.

لە ڕووس دەترسین، لە ئینگلیس دەترسین، لە ئەمریکا دەترسین، لە تورکیە و عێراقیش بترسێین و، لە خۆشمان هەر بترسێین، ئەدی کە وایە بۆ زیندووین؟ بۆچی هەمیشە دەبێ بیرمان بچووک بێ؟ بۆ چی بەردەوام لەوە بترسین کە کوردستانمان لە دەست دەربچێ، بۆچی ناڵێین با ئێرانێکی گەورە بنیات بنێین؟ ئەمڕۆ ئەگەر دەبیستن کە لە هێندێک ناوچەی کوردستان، خەڵک خودموختارییان دەوێ، لۆمەیان مەکەن، چونکە ئەوان لەو حکومەتانە وەزاڵە هاتوون، هەرچی هاوار دەکەن کەس گوێ لە هاواریان ناگرێ. تا کەنگێ تەحەممول بکەن، چاوەڕیی چی بن؟ چاوەڕوانی ئەوە کە دانیشمەندێک ڕاست بێتەوە و پێشنیار بکا چونکە دەوڵەتێکی بەهێز بە ناوی تورکیە لە جیهاندا هەیە، با ئازەربایجانییەکان لە قوتابخانەی سەرەتاییدا تورکی بخوێنن؛ چونکە کوردیش، دەوڵەتێکی بەهێزی کوردی لەپشت نییە، دەوڵەت ناتوانێ سیاسەتێکی لە ئاست ئەوان هەبێ؟ واتای ئەم پێشنیارە چییە؟ واتە کوردەکان! ئەگەر دەتانەوێ منداڵانتان لانیکەم لە قوتابخانەی سەرەتایی بە کوردی بخوێنن، دەبێ هەوڵ بدەن دەوڵەتێکی بەهێزی کورد پشتیوانتان بێ. هەر ئەو دەلیلەی کە تۆ بۆ ڕێگەپێدانی خوێندن بە زمانی تورکی دەیهێنییەوە و دەڵێی لەبەر ئەوەی زمانی ڕەسمیی دەوڵەتێکی بەهێزە، پێشنیارەکەی خۆت ڕەت دەکاتەوە، سانسۆرەکەشت بۆ ئەوەی لەسەر سنوورەکان پێش بەو کتێب و گۆڤارانە بگرن کە پڕۆپاگەندەی دژی ئێرانیان تێدایە، ناگاتە هیچ کوێ و، زۆری پێ

ناچێ بیروباوەڕی پان تورانیزم ئازەربایجان دەخاتە ژێر کاریگەریی خۆی و ئاکام و ئەنجامەکەشی چاوەڕوانکراوە.

ئێستا با بزانین مەترسیی ئازادبوونی زمانی کوردی بۆ مەملەکەتی ئێمە چ دەبێ؟ بەو هۆیەوە کە کوردستانێکی سەربەخۆ نییە، خوێندن بە زمانی کوردی نابێتە مەترسیی دابڕانی بەشێک لە مەملەکەت، بەڵکوو بەپێچەوانەوە، تەبلیغی زمانی کوردی لە کوردستانی ئێران، بمانەوێ و نەمانەوێ دەبێتە هۆی ڕاکێشانی سەرنجی کوردانی دیکەی جیهان و ئەگەر ئەم بانگەشەیە، سیاسەتێکی ڕیفۆرمخوازانەی لەو ناوچانە لە گەڵدابێ، دوور نییە هەوڵی پێکهێنانی ئێرانێکی گەورە بگاتە ئاکام. چونکە ئەگەر ئێرانێکی بەهێز هەبێ و کوردستانێکی سەربەخۆ نەبێ، هێچ گومانی تێدا نییە کوردانی جیهان بەر لە قبووڵکردنی شارومەندێتیی هەر دەوڵەتێکی دیکە: تورک یا عەرەب دەیانەوێ لەژێر ئالای ئێرانێکی گەورەدا بژین.

با لە لایەکەی دیکە ئەو مەسەلەیەش ورد بینەوە. وای دادەنێین کوردستانێکی سەربەخۆ پێک دێ. ئەو کوردستانە بەو هۆیەوە کە دەوڵەتێکی ساوایە، هەموو هۆش و بیری بۆ بەڕێوەبردن و ڕێکخستنی کاروباری نێوخۆیی خۆی تەرخان دەکا و ماوەیەک دەخایەنێ تا ببێتە دەوڵەتێکی بەهێز و بۆ وێنە وەک ئێستای دەوڵەتی تورکیەی لێ بێت. لە بارودۆخێکی ئاوادا ئێران باشترین هەلی بۆ هەڵ دەکەوێ بۆ ڕاکێشانی سەرنجی ئەو دەوڵەتە نوێیە و، وەک دەوڵەتێکی هاوڕەگەز دەتوانێ پێوەندییەکی زۆر دۆستانەی لەگەڵی هەبێ، چونکە هاوخوێنی و هاوپێوەندیی مێژوویی و بوونی چەند میلیۆن کورد لە ئێران، ڕێوشوێنی دۆستایەتییەکە پتەو دەکا. هەر بەم هۆیانەوە کوردستانی سەربەخۆ نەک زیان بە ئێران ناگەیەنێ، بە قازانجیش دەبێ."

سەرچاوەکان:

گۆڤاری "یادگار"، ساڵی دووهەم، ژمارە شەشەم، ڕێبەندانی ١٣٢٤، ژانویە- فێوریەی ١٩٤٦

"نامە هفتگی کوهستان"، ژمارە ٤٥ (١٧ی ڕەشەمەی ١٣٢٣- ١٢ی ڕەشەمەی ١٣٢٥)،

لە لایەن بنکەی ژین چاپ کراوەتەوە، ٢٠١٠

***

(لە ڕۆژنامەی «کوردستان»، ژمارە ٨١٠، ٦ی نۆڤەمبەری ٢٠٢١دا بڵاو بووەتەوە.)

مافی بەکار بردنی زمان لە دامەزراوە دەوڵەتی و فەرمییەکان و ناوەندەکانی خوێندندا:

هەڵبژاردەی بەیاننامەی جیهانیی مافە زمانییەکان:
وەرگێڕان لە فارسییەوە: قادر وریا

ماددەی ١٥: هەموو حەشیمەتە زمانییەکان مافیان هەیە کە زمانەکانیان لەسەر زەویی پێشینیانی خۆیاندا بە فەرمی بەکار بهێنن؛
١- هەموو حەشیمەتە زمانییەکان مافی ئەوەیان هەیە کە هەموو بەڵگەنامە کارگێڕی، کەسێتی و دەوڵەتییەکانیان بە زمانی خۆیان بێت.
ماددەی ٢٣: فێرکردن و خوێندن لە هەر سەرزەوییەکدا، دەبێت لە خزمەت پاراستن و پەرەپێدانی زمانی ئەو حەشیمەتە زمانییەدابێت، کە لەوێ دەژین.
فێرکردن و خوێندن دەبێت لە خزمەت بڵاوبوونەوە و جۆراوجۆریی زمانی و کولتووری و پێوەندیی هارمۆنییانەی نێوان حەشیمەتە زمانییە جۆراوجۆرەکانی سەرانسەری جیهاندا بێت.
ماددەی ٢٤: هەموو حەشیمەتە زمانییەکان، مافی ئەوەیان هەیە لەمەڕ کەڵکوەرگرتن لە زمانەکەیان لە هەموو ئاستێکی خوێندن (باخچەی منداڵان، سەرەتایی، ناوەندی، ئامادەیی، زانستگا و خوێندنی گەورەساڵان) لەسەر زەویی خۆیاندا، بڕیار بدەن.
ماددەی ٢٩:
١- هەموو کەس مافی ئەوەی هەیە بە زمانی تایبەتیی سەرزەویی خۆی، فێر بێت و بخوێنێت.
٢- ئەم مافە، مافی فێربوونی زارەکی و فێربوون بە نووسینی زمانێکی دیکە، کە تاك لەوانەیە وەك زمانی پێوەندی لەگەڵ حەشیمەتە زمانییەکانی دیکە بەکاری بێنێت، زەوت ناکات.

هەڵبـژاردەی جارنامـە (چارتێـر) ی ئورووپـا بـۆ زمانـە ناوچەیـی و کەمایەتییـەکان:

ماددەی ٨: پەروەردەو فێرکردن

١- لەبەشی پـەروەردەو فێرکردنـدا، لایەنـەکان پابەنـد دەبـن لـەو ناوچانـەدا کـە ئـەم زمانانـە کاریـان پێدەکرێت، بـە لەبەرچاوگرتنـی هەڵکەوتـی تایبەتیی هـەرکام لـە زمانـەکان و بەبێ زیانگەیانـدن بـە فێربوونـی زمـان یـان زمانەکانـی وڵات:

ا) یـەك: پـەروەردەی منـداڵان لـە قۆناغـی بـەر لـە قوتابخانـە (باخچـەی منـداڵان) بـە زمانەکانـی پێوەندیـدار بـەو ناوچانـە یـان کەمایەتییـە نەتەوییـەکان بێـت یـان،

دوو: بەشـێکی گرنـگ لـە پـەروەردەی منـداڵان لـە قۆناغـی بـەر لـە قوتابخانـە (باخچـەی سـاوایان) بـە زمانگەلـی ناوچەیـی و کەمایەتییـە نەتەوییـەکان بێـت یـان،

سێ: «یەکێك لەم دوو خاڵەی لە ژێر بەندەکانی یـەك و دووی ئـەم بەندە دا ناویـان بـراوە، دەبێ لانیکـەم سـەبارەت

بەو قوتابیانـە بەڕێوە ببرێـن کـە دایـك وباوکیـان خوازیـارن و قوتابییەکانیـش لە رووی چەندیەتیەوە بە رادەی پێویست گەیشتبن، »

چـوار: ئەگـەر هاتـوو ئۆرگانـە دەوڵەتییـەکان هیـچ بەرپرسـایەتییەکی ڕاسـتەوخۆیان لـە پێوەنـدی لەگـەڵ فێرکردنـی بـەر لـە قوتابخانـەدا لـە ئەستۆ نەبوو، لانیکـەم پشتیوانی لـەم هەنگاوانـە دەکەن کە لـە بەندەکانی یـەك تـا سێی ئـەم ماددەیـەدا هاتـوون. یـان هانـی ئۆرگانـە بەرپرسـەکان بـۆ جێبەجێکردنیـان دەدەن.

ب) یـەك: فێرکردن لـە قۆناغـی سـەرەتاییدا بـە زمانەکانـی ناوچـەکان یـان کەمایەتییە نەتەوەییـەکان پێشکەش دەکرێت یـان؛

دوو: بەشـێکی گرینـگ لـە فێرکـردن لـە قۆناغـی سـەرەتایی بەزمانـە ناوچەییـەکان و کەمایەتییـەکان پێشـکەش دەکرێـت یـان؛

سـێ: خوێندنـی زمانـە ناوچەییـەکان و کەمایـەتییـە نەتەوەییـەکان دەخەنـە ڕیـزی بەرنامـەی خوێندنـی قوتابخانـە سـەرەتاییەکان یـان؛

چوار: نێوەرۆکی لانیکەم یەکێك لەم سێ بەندەی سەرەوە لە بارەی ئەو قوتابیانە جێبەجێ بکەن، کە دایك و باببیان داوای دەکەن و ژمارەی قوتابییەکانیش بەشی ئەم مەبەستە دەکات.

پ) یەك: فێرکردن لە قۆناغی دووهەمی خوێندن (لە پۆلی پێنجی سەرەتاییەوە تا وەرگرتنی دیپلۆم) بە زمانەکانی ئەو ناوچانە یان کەمایەتییەکان پێشکەش دەکرێت یان؛

دوو: بەشێکی گرنگ لە فێرکردنی قۆناغی دووهەمی خوێندن بە زمانەکانی ناوچەکان و کەمایەتییە نەتەوەییەکان پێشکەش دەکرێت یان؛

سێ: خوێندنی زمانە ناوچەییەکان و کەمایەتییە نەتەوەییەکان دەخرێتە ڕیزی بەرنامەی خوێندنی قوتابخانەکانی قۆناغی دووهەمی خوێندن یان؛

چوار: لانیکەم یەکێك لەو هەنگاوانەی لە بەندەکانی یەك تا سێ دا هاتووە لە بارەی ئەو قوتابیانە بەڕێوە دەبەن، کە دایك وباببیان داوای (خوێندن بەو زمانە لەو ئاستەیاندا بۆ) دەکەن و قوتابییەکانیش لە ڕووی چەندییەوە بەشی ئەم مەبەستە دەکەن.

ئەم مافانەی لەم چەند بەندەدا هاتوون، لە قۆناغەکانی دیکەشدا (خوێندنی تیکنیکی و پیشەیی، خوێندنی زانکۆ و خوێندنگە بەرزەکان، خوێندنی گەورە ساڵان) هەر بەو شێوەیە دووپات دەبنەوە.

ح) پێداویستییەکانی فێرکردن و خوێندنی وانەی مێژوو و فەرهەنگ، کە پێویستە بە زمانە ناوچەییە کەمایەتییە نەتەوەییەکان بێت، دابین دەکەن.

خ) پێداویستییەکانی پێگەیاندن و پەرەپێدانی ڕاهێنانی مامۆستایان، کە بۆ جێبەجێکردنی نێوەرۆکی بەندەکانی ئەلف تا ح پێویستن و لایەنەکانی ڕێککەوتن قبووڵیان کردوە، دابین دەکەن.

د) یەك یان چەند ئۆرگانی چاوەدێر بە مەبەستی چاوەدێریی ئەو هەنگاوانە، کە بۆ بنیاتنان و پەرەپێدانی فێرکردنی زمانە ناوچەییەکان و کەمایەتییەکان دەنرێن، هەروەها بۆ چاوەدێری بەسەر ڕادەی پێشکەوتنەکان لەم بوارەدا، پێك دەهێنرێن. ئەم ئۆرگان یا ئۆرگانانە دەبێت بە ڕێکوپێکی

ڕاپۆرتەکانی خۆیان بدەنەوە و بڵاویان بکەنەوە.

هەڵبژاردەی بەیاننامەی مافەکانی تاکەکانی سەر بە کەمایەتییە نەتەوەیی، ڕەگەزی، ئایینی و زمانییەکان

ماددەی چوار:

١- نەتەوەکانی ئەندام، هەموو هەنگاوێکی پێویست هەڵ دەگرن بۆ دڵنیایی تاکەکانی سەر بە کەمایەتییەکان لە بەڕێوەچوونی مافە مرۆییەکانیان و ئازادییە بنەڕەتییەکان و یەکسانی لە بەرامبەر قانووندا بە بێ هیچ چەشنە ستەم و جیاوازیدانانێك.

٢- نەتەوەکانی ئەندام، هەنگاوی پێویست بە مەبەستی پێکهێنانی هەلومەرجی لەبار بۆ تاکەکانی سەر بە کەمایەتییەکان هەڵدەگرن، تا بتوانن تایبەتمەندییەکانی خۆیان و کولتوور و زمان، ئایین و جلوبەرگی خۆیان بەکار بێنن، تەنیا لەو جێگایانە نەبێت کە لەگەڵ یاساکانی وڵات یان ستاندارده نێونەتەوەییەکان لە ناتەباییدان.

٣- نەتەوەکانی ئەندام، ئەگەر بۆیان دەست بدات، دەبێت هەنگاوی پێویست هەڵبگرن بۆ ئەوەی تاکەکانی سەر بە کەمایەتییەکان دەرەتانی پێویستیان بە مەبەستی فێربوونی زمانی زگماکی و هەبوونی یاسا و ڕێوشوێن بە زمانی زگماکیی خۆیان هەبێت.

٤- نەتەوەکانی ئەندام، ئەگەر بۆیان بگونجێت، دەبێت پێویستییەکانی خوێندن بەزمانی دایك دابین بکەن و هاندەر بن بۆ بەدەستهێنانی زانیاری لە سەر مێژوو، نەریتەکان و ئەو زمان و کەلتوورانەی لە نێو سنوورەکانی ئەو کەمایەتییانەدا هەن.

سەرچاوەکان:

www.ostomaan.org

سەرچاوە: اعلامیە جهانی حقوق زبانی، ترجمە: علی ددەبیگلو

- بیانیە حقوق افراد متعلق بە اقلیتهای ملی، نژادی، مذهبی و زبانی (مصوب مجمع عمومی سازمان ملل متحد، پەسند کراوی ١٨ی دیسامبری ١٩٩٢، سایت ایران امروز

http://iran- emrooz.net

(لە ژمارە ٥٧٧ی ڕۆژنامەی «کوردستان»، ١٩ی فێبریوەری٢٠١٢ دا بڵاو بۆتەوە.)

چاوخشاندنێک بە کتێبی:

”سەدەیێک خەبات لە پێناوی زمانی کوردیدا: تیۆری، سیاسەت و ئیدەئۆلۆژی“

”سەدەیێک خەبات لە پێناوی زمانی کوردیدا: تیۆری، سیاسەت و ئیدەئۆلۆژی“، کتێبێکە لە نووسینی زیندەیاد پرۆفیسۆر ئەمیر حەسەنپوور، ٢٥٦ لاپەڕە و ساڵی ٢٠١٥ لە لایەن ”بنکەی ژین“ەوە چاپ و بڵاو کراوەتەوە.

نێوەرۆکی کتێبەکە لەم بابەتانە پێک هاتووە:

سەرەتا: زمانی کوردی وەک گۆڕەپانی خەباتی سیاسی و ئیدەئۆلۆژی،

پێشەکی: تەقەللا بێسوودەکانی دوێنێ و ئەمڕۆ،

وتووێژێک لەگەڵ تۆفیق وەهبی

محەممەد ئەمین زەکی: دوو تەقەللای بێسوود.

گرنگیی ئەم کتێبە:

کتێبی ”سەدەیێک خەبات لە پێناوی زمانی کوردیدا“ ئاوڕدانەوەیەکە لە مێژووی زمانی کوردی لە یەک سەدەی ڕابردوودا. هەم ئاماژە بەو دەرفەتانە دەکا کە لە ماوەی سەدەیەکدا بۆ بووژانەوەی زمانی کوردی، پێک هاتن، هەم ئەو ڕووداو و ئاڵۆگۆڕانە کە دۆخێکی سیاسی و گشتیی نەخوازراو و نالەباریان بۆ زمانی کوردی دروست کردووە. ئەو کێشانەش کە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا زمانی کوردی بەرەوڕوویان بووەتەوە و بۆچوونەکانی نووسەر لە بارەیانەوە ڕەهەندێکی دیکە لە گرنگیی ئەو کتێبە پێک دێنن.

زمانی کوردی لە سەرەتاکانی سەدەی بیستدا:

مێژوویەک کە پرۆفیسۆر حەسەنپوور ئاوڕی لێ داوەتەوە لە ١٩١٨ەوە دەست پێ دەکا. لەو ساڵەوە ”زمانی کوردی تووشی سیاسەتی زمانیی

جۆراوجۆر بووە، لە زمانکوژیی (linguicide) تورکیە و ئێران ڕا بگرە هەتا گەشەپێدانی لە یەکیەتیی سۆڤیەت لە ساڵانی ٢٠ەوە هەتا ١٩٣٧. لە نێوان ئەو دوو سیاسەتەدا، لە عێراق دەوڵەتی ئینتیداب و پاش ئینتیداب لەگەڵ زمانی کوردی هەڵیان دەکرد، بەڵام ڕێگەیان نەدەدا گەشە بکا و پەرە بستێنێ. فارسی و تورکی و عەرەبی بوون بە زمانی ڕەسمی و دەوڵەتی و کران بە ئامرازی داڕشتنی نەتەوە-دەوڵەتی تورک، ئێرانی، عێراقی و سووریەیی و تواندنەوەی گەلی کورد." (لاپەرەی ٧)

دوای دامەزرانی دەوڵەتی عێراق، زمانی کوردی لە چاپەمەنی و خوێندنی سەرەتایی و کاری ئیدارەییدا کەم و کورت دەکار هات. لە ساڵی ١٩٣١، ڕێژیمی ئینتیداب لە پرۆسەی سەربەخۆکردنی عێراقدا، بۆ ڕازیکردنی کورد و ئاسۆری و تورکمەن، "قانوونی لۆغاتی محەللی"ی بە سەر بەغدادا سەپاند و کوردی وەک "زمانێکی محەللی" بە شێوەیەکی قانوونی ناسرا.

زمانی کوردی لە سەرەتاکانی دامەزرانی دەوڵەتی داتاشراوی عێراقدا:

پرۆفیسۆر حەسەنپوور لە سەرەتا و پێشەکییە دەوڵەمەند و تێر و تەسەلەکەی بۆ ئەم کتێبەدا، ڕووداوەکانی پێوەندیدار بە جیبەجێکردن یا لە ڕاستیدا جێبەجێنەکردنی ئەم بڕیارە و کۆمەڵێک بڕیاری دیکەی پێوەندیدار بە مافەکانی کورد لە وڵاتی عێراقدا باس دەکا. هەم هەوڵەکانی ڕێژیمی شایەتی بۆ بەرتەسککردنەوەی ئەو بەڵێنانە و بەرە بەرە خۆ لێدزینەوەیان شی دەکاتەوە، هەم تیشک دەخاتە سەر تەقەللای ڕۆشنبیرانی کورد بۆ چەسپاندنی ئەو مافانە و دەنگ هەڵبڕینیان دژی پەیمانشکێنییەکانی بەغدا. تۆفیق وەهبی و ئەمین زەکی بەگ دوو لەو ڕۆشنبیرانەن. لە باسکردنی تەقەللاکانی ئەو دوو ڕۆشنبیرەش پشت بە چەند بەڵگەنامەیەک دەبەستێ. یەک لەو دۆکیۆمێنتانە، وتووێژێکی خۆی (ئەمیر حەسەنپوور) لەگەڵ تۆفیق وەهبی لە ٢٨ی تەمووزی ١٩٧٦ لە لەندەنە. حەسەنپوور ئەم وتووێژەی

بەو مەبەستە بوو کە لە پێوەندی لەگەڵ بارودۆخی زمانی کوردی لە دەوڵەتی تازەدامەزراوی عێراق و تێکۆشانی ئەو بۆ ستانداردکردنی کوردی، زانیاریی لێ وەربگرێ. دووهەم دۆکیۆمێنت نامیلکەیەکە لەژێر ناوی "دوو تەقەللای بێسوود" لە نووسینی ئەمین زەکی بەگ. "زەکی وەک مێژوونووس ناسراوە. هەڵبەت زەکی خەریکی زمان و ئەدەبی کوردییش دەبوو، و لە مێژووی بەرنامەڕۆنانی (language Planning) زمانی کوردی گەڵالە کرد، بەڵام دەوڵەتی ئینتیداب دەنگی کپ کرد. لە زانستی زماندا، بەرنامەڕۆنانی زمان دەکرێتە دوو بەش: Status Planning (بەرنامەڕۆنانی پلە و پایەی زمان) و Corpus Planning (بەرنامەڕۆنانی جەستە یان کەرەستەی زمان). زەکی لەو دوو عەریزەیەدا کە لە ١٩٣٠ و ١٩٣١دا بۆ مەلیک فەیسەل و مەندووبی سامی نووسی، ڕەخنەی لە "لایحەی لوغاتی محەللی" گرت و پێشانی دا کە ئەو بەڵگەیە پلە و پایەی زمانی کوردی نزم دەکا و دەبێتە "مانعی تەرەقی و تەکامولی زمانی کوردی" و " عەدل و عوود تەئمین ناکا". (لاپەرەی ١٠)

لە ٢٠ی کانوونی دووهەمی ١٩٣٠دا ئەمین زەکی بەگ لەو پێوەندییەدا عەریزەیەک بۆ مەلیک فەیسەل دەنێرێ. لە٢٠ی مایسی ١٩٣١یشدا ڕەخنەکانی خۆی لە عەریزەیەکدا بۆ مەندووبی سامی نارد کە دیارە لایەنە پێوەندیدارەکان بە دەنگیەوە نەهاتن. ساڵی ١٩٣٥ ئەو دوو عەریزانە لە ژێر ناوی "دوو تەقەللای بێسوود" لە بەغدا لە چاپخانەی مەریوانی چاپکران، بەڵام دەوڵەتی بەغدا ڕێگەی بڵاوبوونەوەی نەداوە.

ڕیفۆرمی زمانی بێ پشتبەستن بە تیۆری و میتۆدی زانستی:

هەر وەک لە ناوی کتێبەکەیەوە دیارە، حەسەنپوور لە ڕەوتی باسکردنی ڕووداوەکانی پێوەندیدار بە مافەکانی کورد و زمانی کوردی لە عێراق، زۆر پرس و بابەتی گرنگی دیکەی پێوەندیدار بە زمانی کوردی باس دەکا. لە ڕاستیدا "سەدەیێک خەبات لە پێناوی زمانی کوردیدا" لە مێژووی تێکۆشان بۆ چاککردن، ڕیفۆرمکردن

یـان سـتانداردکردنی زمانـی کـوردی دەدوێ. بـە گوتـەی حەسـەنپوور "یەکێـک لـە تایبەتێتییەکانـی ئـەو خەباتـە بـۆ چارەسـەرکردنی کێشـەکانی زمانـی کـوردی ئەوەیـە کـە پشتئەسـتوور بـە تیـۆری و میتـۆدی زانسـتی و تێبینـی مێژوویـی نییـە." ئـەو زمانەوانـە کـوردە لـە گـەڵ باسـکردنی هەوڵەکانـی پێوەندیـدار بـە چاککردنـی ئەلفوبێـی کوردی، ستانداردکردنی زمانی کوردی، پەتیگەرایی و دەرهاویشـتنی وشـە عەرەبییـەکان لـە زمانـی کـوردی، هەڵـە و بۆچوونـە چەوتـەکان و ئاکامـە زیانبارەکانیـان دەستنیشـان دەکا.

دەستپێکردنی سەردەمێکی نوێ لە مێژووی زمانی کوردیدا:

"لـە ١٩٩١ حکومەتـی هەرێمـی کوردسـتان دامـەزرا و ئـەو کـۆت و زنجیرەی دەوڵەتی عێراق و قانوونەکەی لە دەست و پێی زمانی کوردیی بەسـتبوو، لـە بـەر یـەک ترازانـد و زمانەکـە ئازادیـی سیاسـیی وەدەسـت کـەوت، و لـە سـاڵی ٢٠٠٥دا، دوای ڕووخانـی ڕێژیمـی بەعـس، بـوو بـە زمانێکـی ڕەسـمیی هاوشـانی زمانـی عەرەبـی لـە کۆمـاری عێراقـدا. ئەگـەر پێـش ١٩٩١ ناکۆکیـی سـەرەکی لـە نێـوان زمانـی کـوردی و دەوڵەتـی عێـراق (یـان کـوردی و عەرەبـی) دا بـوو، لێرەوپـاش ناکۆکـی دیش بەدی دەکرێ- ئـەو جار لە نێوان ئاخیوەرانی کوردی (لەهجەکان و ناوچـەکان) و لەنێـوان کـوردی لـە لایێـک و ئینگلیسـی، تورکـی و فارسـی و سـوریانی لـە لایێکـی دی. میراتـی لـەت و کـوت بوونـی کـوردی لـە ١٩١٨دا، لـە گـەڵ ئەوەشـدا بـاری ژئوسـتراتژیی ناوچـە گـۆڕاوە، هێشـتا لـە چارەنووسـی زمانەکـەدا دەور دەگێـڕێ. لـە تورکییـە و سـوورییە، کورمانجـی سـەری هەڵێناوە، و لـە گـەڵ ئەوەشـدا لـە قەفقاز دوای تێکچوونـی یەکێتیـی سـۆڤیەت نوشوسـتی کـردووە، لـە ئەوانەیـە جێگـەی پێشـینی خـۆی، وەکـوو لەهجـەی سـەرەکیی کـوردی بگرێتـەوە. بە کورتـی ئـەوڕۆ دەسـەڵاتی زمانی بە شـێوەیێکی ئاڵۆزتر دابـەش بـووە و ناکۆکـی نـوێ هاتوونەتـە گـۆڕێ و چارەسـەرکردنیان پێویسـتی بـە تیـۆری و زانسـت و سیاسـەتی ئاڵۆزتـر لـە جارانـە." (لاپـەڕەی ٩)

زمانەوانێکی کورد بە ڕوانگەیەکی جیاوازەوە:

زیندەیاد حەسەنپوور لەو زمانەوانە کوردانەیە کە لە بارەی کۆمەڵێک کێشەی پێوەندیدار بە زمانی کوردی ڕوانگەی جیاوازیان هەیە. یەک لەو کێشانە پرسی زمانی ستاندارد لەنێو کورددایە. باسەکانی ئەم کتێبەش، دەرفەت بۆ ئەو زمانەوانە دەخوڵقێننەوە کە بیروڕای خۆی لەو بارەوە، هەروەها لە بارەی ئەلفوبێ، ڕێنووس، فەرهەنگنووسی، ئەدەبیاتی زارەکی، ئیدئۆلۆژیی زمانی و هتد بێنێتەوە گۆڕێ. ئەو زمانەوانە کوردە لە گەڵ دیاریکردن و سەپاندنی دیالێکتێکی زمانی کوردی وەک زمانی ستانداردا نییە و بڕوای بە بوونی دوو ستاندارد بۆ زمانی کوردی هەیە. ئەم ڕایە جیاوازەشی بووە بە هۆی ئەوە بکەوێتە بەر هێرشی زۆر لەوانەی کورمانجیی نێوەڕاستیان وەک زمانی ستاندارد قبووڵە و، دژایەتیی ڕاو بۆچوونەکانی دەکەن. حەسەنپوور لە "سەدەیێک خەبات لە پێناوی زمانی کوردیدا" دەنووسێ:

" من ڕەخنە لە سیاسەت و ئیدەئۆلۆژییێک دەگرم کە کێشەی سەرەکیی زمانی کوردی بە کێشەی (بێگانە و خۆماڵی) دادەنێ و بە دووبەرێتی وەکوو (پاک و ناپاک)، (ئاریایی و سامی) و (کورد و دژکورد) و بە پێوانەی وا چاو لە کۆسپ و گرفتەکانی زمانی کوردی دەکا. ئەوە ئیدەئۆلۆژییە پشتەستوور بە زانست نییە و بگرە بە لای زانستی زماننناسیدا نەڕۆیوە. ئاواتێکی ئەو ئیدەئۆلۆژییە "پاککردنەوە"ی زمانی کوردی لە زمانی "بێگانە"یە و ئەو بێگانەیەش زۆرتر عەرەبییە؛ هەروەها ئارەزوو دەکا بە ڕەسمی کردنی لەهجەیێک هەر چی کوردە بیکا بە نەتەوەیێکی یەک دەست و یەک زمان و یەک لەهجە. بەڵام ئیدەئۆلۆژی زمانیی وا هەیە کە سەرباقی بایەخدانی بە ناکۆکی دەسەڵات و بێدەسەڵاتی، سەرکوتگەریی و سەرکوتکراویی، یان زمانکوژیی و زمان گەشاندنەوە، دژایەتی هیچ زمان و لەهجە و ئەلفوبێ و دەنگ و حەرفێک ناکا، و بۆ بەرابەریی زمانەکان تێدەکۆشێ، و دەیەوێ زمان بگەشێنێتەوە و ئامادە بێ بۆ بەرەنگاربوونی دنیای ئاڵۆزی ئەوڕۆ.بیری زمانێکی ستاندارد

خۆی ئیدەئۆلۆژییێکی زمانییە کە لەگەڵ بارودۆخی ئێستا نایەتەوە. لە سەدەی بیستدا، زمانی گەورە و گرینگی وەکوو ئینگلیسی، فارسی، عەرەبی و ئیسپانیایی هەر کامەی چەند ستانداردیان لێ پەیدا بووە. لە بارودۆخێکی وادا، بۆچوون و سیاسەت سەبارەت بە بەرنامەڕۆنانی زمانی کوردی، ئەگەر بکرێ بەرنامەی بۆ دابنێی، دەبێ ڕێبازێکی نوێی هەبێ، و وەپێشیان بکەوێتەوە. هەم بارودۆخی مێژوویی گۆڕاوە و هەم زمانەکە و ئاخیوەرانی. لە پێشەکی‌دا باسی ئەوەم کردووە کە کێشەی زمانی کوردی کێشەی ڕەگەز و ناسنامە نییە، و دەردی زمانەکەمان تا کاتێکی باش نەناسرێ دەرمانێکیشی بۆ نابیندرێتەوە.“ (لاپەرەکانی ٦٤- ٦٥)

پەتیکردنی زمانەکەمان بەسە!

حەسەنپوور لەگەڵ پەتیگەری، گۆڕینی ئەلفوبێ لە ئەلفوبێی ئارامییەوە بۆ لاتینی و، هەروەها چاککردن و هەنگاونانی نازانستیانەدا نییە و لەم بارەیەوە دەنووسێ:

”داوای من لە ئەوانەی خەریکی چاککردنی زمانی کوردین ئەوەیە: بەربینگی ئەلفوبێیەکە بەربدەن! پەتیکردن بەسە! پەتکردنی زمانەکەمان بەسە! چیدی زمانەکەمان هەژار و کۆڵەوار مەکەن! دەست لە ئەوێستا و پەهلەوی و ماسی سوراتی و سومێری هەڵبگرن و وەدوای لێکۆڵینەوەی زماناسییانەی لەهجەکان و زمانی ئەدەبیی کوردی بکەون! ئەگەر بەرژەوەندیی زمانەکەتان دەوێ، تێبکۆشن بۆ چاککردنی ڕێنووس، بۆ ڕێککەوتوویی نۆرمیی، خوڵقاندن و وەرگێڕانی زانستی نوێباو، دانانی فەرهەنگی جۆراوجۆر (بە تایبەت فەرهەنگی تێروتەسەلی کوردی- کوردی)، دانان و وەرگێڕانی زانستی نوێ بۆ خوێندنی باڵا، لێکۆڵینەوە و کۆکردنەوەی ئامار سەبارەت بە زمان و لەهجەکانی و چۆنێتی و چەندێتی دەکارهێنانیان، دانانی ئەتڵەسی زمانیی، دۆزینەوە و چاپکردنی هەرچی بەرهەمی دەستنووسە، کۆکردنەوە و بڵاوکردنەوەی کەلەپووری زارەکی گشت

لەهجەکان، لێکۆڵینەوە سەبارەت بە دەکارهێنانی کوردی لە ئامرازە کۆمەڵییەکان و پێوەندییەکانی کوردی و زمانی دی لە بارودۆخی ئێستەدا، و زۆر بابەتی ئاوا.
ئەوانە ئەرکی گرانن بەڵام بەربینگی ئەلفوبێ گرتن کارێکی هاسان، ساکار، پڕزەرەر و بێفایدەیە. کوردی پێش ئەوەی لەدنیای مۆدیرندا پێ هەڵبگرێ و بتوانێ بەرەنگاری ژیانی مۆدێرن بێ، تووشی زمانکوژیی چوار دەوڵەتان بوو و پشووی لێ بڕا. زمانێکی وا بریندار بە پەتیکردنی دەنگ، حەرف، وشە، و دەستتێوەردان و گۆڕینی ئەلفوبێیەکەی نابووژێتەوە و کۆڵەوارتر دەبێ. (لاپەرەکانی ٦٥- ٦٦)
د.ئەمیر هەر لەو کاتەدا ئەو خزمەتانەش کە شیاوی ئاوڕلێدانەوە و بایەخپێدانن، لەبیر ناکا. لە پەراوێزی لاپەڕەی ٦٦دا نووسیویێتی:
"نموونەی ئەرکی گران و گرینگ بەرهەمی سەلاح پایانیانی، فەرهەنگی زارەکیی موکریانە کە بەبێ یارمەتیی هیچ دەزگایەکی دەوڵەتی یان نادەوڵەتی تا ئێستا چوار بەرگی بە ڕێکوپێکی بڵاو کردۆتەوە." دیارە ئەم زانیارییە هی ئەو کاتەیە کە حەسەنپوور ئەم کتێبەی نووسیوە و، ئێستا بە خۆشییەوە ژمارەی بەرگە چاپکراوەکانی ئەو فەرهەنگە گەیشتووەتە ١٦ بەرگ.
دۆخێک کە نووسەر بۆ ئەمرۆی زمانی کوردی وێنای کردووە:
خوێندنەوەی ئەم کتێبە بۆ هەموو ئەوانەی هۆگر و تینووی سەربردەی تاڵ و شیرینی مێژووی زمانی کوردی لە ماوەی سەد ساڵی ڕابردوودان، پێویستە. چونکە نووسەر وێڕای وەبیرهێنانەوە و شیکردنەوەی گرنگترین دەرفەتەکان و هەڕەشە و کۆسپەکانی ئەو سەدەیە لە بەردەم زمانی کوردی و قامکدانان لە سەر کاریگەرییەکانیان، سەرنجت بۆ لای پرسێکی ئەمرۆی ئەو زمانە ڕادەکێشێ. حەسەنپوور ئەم پرسە بەم جۆرە وێنا دەکا:
"زمانی کوردی، لە ناوەوە یەخسیری جیهانبینیی ناسیۆنالیستییە، و لە دەرەوە تووشی ناسیۆنالیسمی زمانکوژانەی نەتەوە- دەولەتەکان

بــووە (تورکییــە، ئێــران، ســوورییە) و دەبــێ لــە هەمانکاتــدا بەرەنــگاری "ئیمپریالیسـمی زمانـی" لـە نەزمـی زمانیـی جیهانـی ببـێ." (لاپەڕی ١٤٥)

***

(لـە ژمـارە ٨١٣ی ڕۆژنامـەی «کوردسـتان»، ٢١ی دیسـەمبری ٢٠٢١دا بـڵاو بووەتـەوە.)

هەڵوێستەیەک لە سەر نێوەرۆکی کتێبی:

«زمانی کوردی لە ئێران، دانپێدانانی سنووردار و چاوەدێریکراو"

ئاماژە: «زمانی کوردی لە ئێران، دانپێدانانی سنووردار و چاوەدێریکراو»، کتێبێکە لە نووسینی پرۆفیسۆر د.جەعفەر شێخولئیسلامی. عەبدولخالق یەعقووبی لە ئینگلیزییەوە وەریگێڕاوەتەوە سەر زمانی کوردی. ساڵی ٢٠١٨، لە هەولێر لە لایەن ئەکادیمیای کوردی، چاپ و بڵاو کراوەتەوە. ئەم کتێبە لێکۆڵینەوەیەکە بە هەر دوو زمانی ئینگلیزی و کوردی. لە ڕاستیدا توێژەر لێکۆڵینەوەکەی ساڵی ٢٠١١ بە زمانی ئینگلیزی بۆ ژمارەیەکی تایبەت بە زمانی کوردیی گۆڤاری زانستی نێونەتەوەیی کۆمەڵناسیی زمان (IJSL) نووسیوە. وەرگێڕاوی کوردییەکەی لە ٢٠١٨ وێڕای ئینگلیسییەکە، لە تویێ کتێبێکی ١٢٠ لاپەڕیدا بڵاو بووەتەوە.

نێوناخنی کتێبەکە لەم بابەتانە پێک هاتووە:

– پێشەکیی نووسەر و پوختەی لێکۆڵینەوەکە

– بابەتە تیۆریکەکان

– زمانی کوردی لە ئێران

- سیاسەتی زمانیی ئێران: ڕەزاشا ١٩٤١- ١٩٢٥، محەمەد ڕەزاشا ١٩٤١- ١٩٧٩، کۆماری ئیسلامیی ئێران لە ١٩٧٩وە، بەکارهێنانی زمانی کوردی لە میدیا، پەروەردە

– مژار و ئەنجام.

هەڵوێستەیەک لە سەر پێشەکیی نووسەر بۆ وەرگێڕاوی کوردیی توێژینەوەکە:

لە پێشەکیی کتێبەکەدا، توێژەر ئاماژە بە هێندێک ئاڵوگۆڕی هەر

چەند بچووک بەڵام ئەرێنی لە ئێران لە پێوەندی لەگەڵ زمانی کوردیدا دەکا، وەک کرانەوەی خولێکی بەکالۆریای زمان و ئەدەبیاتی کوردی لە ٢٠١٥ لە زانکۆی کوردستان و پێشوازیی ژمارەیەکی زۆر لە خوێندکاران بۆ بەشداری لەم خولەدا. لە درێژەی ئەو باسەدا و بە سەرنجدان بەو ڕاستییە کە چاوەڕوان ناکرێ ڕێژیمی ئێران مل بۆ داوای خوێندن بە زمانی کوردی کەچ بکا، توێژەر کۆمەڵێک پێشنیاری خستووەتە بەر سەرنجی هۆگران و دڵسۆزانی زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. د.جەعفەر ئەوەندە دەرفەتەش (کرانەوەی جاروبارەی خولی بەکالۆریای زمان و ئەدەبی کوردی، یا خوێندنی چەند یەکەیەکی زمان و ئەدەبیاتی کوردی لە ئاستی ناوەندی و زانکۆدا) بە گرنگ دەزانێ:

"ڕەنگە چارە هەر ئەوە بێ کە ئەوەندەی دەکرێ جارێ زمانی کوردی بچێتە نێو فێرگە و زانکۆکانەوە. واتە ڕەنگە ئەمە هەنگاوێکی بەسوود بێ کە جارێ لانی کەم بوونی زمانەکە وەکوو وانەیەک، یا چەند وانە، بۆ نموونە وانەیەک لەسەر ڕێزمان و بابەتە زمانییەکانی کوردی و وانەیەکیش لەسەر ئەدەبی کوردی) لە فێرگەکانی کوردستان بگوترێتەوە. بەو مەرجەی کە ئەو وانانە دڵسۆزانە و لێزانانە بگوترێنەوە، دەتوانن هەم ئاستی زمانەکە ببەنەسەر و هەم لە لای ئاخیوەرانی زمانەکەشەوە خۆشەویستتری بکەن." (لاپەڕی ١٣)

خۆشەویستتر کردنی زمانەکە لای ئاخێوەرانی بە تایبەتی منداڵانی ئەو نەتەوەیەی کە لە خوێندن بە زمانی خۆیان بێبەش کراون، هەر وەها دروستکردنی ئەو باوەڕە کە زمانەکەی ئەوانیش هیچی لە زمانەکانی دیکە کەمتر نییە و دەتوانێ زمانی پەروەردە و فێرکردن بێت، لەو خاڵانەن کە توێژەر وەبیر ئاخێوەرانی زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیان دێنێتەوە. هاوکات پێویستە نوخبەی نەتەوەی باڵادەستیش دیالۆگی لەگەڵ بکرێ و تێبگەیەندرێ کە خوێندنی نەتەوە نافارسەکان، نەک هەر شتێکی خراپ نییە بەڵکوو لە زۆر بارەوە بە قازانجە. بە تایبەتی بۆ پتەوکردنی یەکگرتوویی وڵات

و پێکەوەمانەوەی بەئاشتیی پێکهاتە جیاواز و جۆراوجۆرەکانیان. "دەمڕاستەکانی زمانی باڵادەست پێیان وایە کە دانی مافی زمانی دەبێتە هۆی لێکهەڵوەشانەوەی وڵاتێک. نازانن کە دانی مافی زمانی بە باسکەکان و کاتالۆنەکان لە سپانیا و، بە کۆبەکییەکان لە کەنەدا، بە وێلزییەکان لە ئینگلیستان، جووڵانەوەی جیاوازیخوازیی لەنێو ئەو کەمینانەدا نەک بەهێز نەکردووە، بەڵکوو کزی کردووە." (لاپەڕی ١٤)

زیندوو ڕاگرتنی پرسی داوای خوێندن بە زمانی دایک لە ئێران بە تایبەتی لە پێوەندی لەگەڵ ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک (٢١ی فێوریە) و بەشداریی چالاکانەی چالاکانی کولتووریی سێ نەتەوەی تورک (ئازەری)، کورد و بەلووچ کە نووسەری کتێبی "زمانی کوردی لە ئێران، دانپێدانانی سنووردار و چاوەدێریکراو"، ئاماژەی پێ کردووە، گۆڕانێکی جێگەی هیوایە. "ئەمە بۆ خۆی زۆر باشە. لە لایەکەوە بابەتەکە لەنێو خودی ئاخێوەرانی زمانە کەم دەسەڵاتەکانەوە، وەکوو کوردی و ئازەری، بە زەقیی سەرهەڵدەداتەوە. لەلایەکی دیکەوە، نووسەر و ڕووناکبیرانی فارس دێنە نێو گفتوگۆکان و لەسەر بابەتەکە گفتوگۆ دەکەن. واتە، بۆنەکە بۆ لە ئارادا هێشتنەوەی بابەتەکە و درێژەدانی گوتارەکە کاریگەرە." (لاپەڕی ١٥)

خاڵێکی جێگەی سەرنج کە توێژەر لەم پێشەکییەدا ڕوونی دەکاتەوە، نیگەرانی و خراپحاڵیبوونی فارسزمانەکان و لایەنگرانی زاڵبوون و باڵادەستیی زمانی فارسی لە ئێران لە ئاکامەکانی پەروەردە و خوێندنی چەند زمانە لە ئێراندایە." دەستڕاگەیشتن بە زمانی یەکەم بۆ هەموو مەبەستەکان مافێکی ئینسانییە. هەروەها دەستڕاگەیشتن بە زمانی "نەتەوەیی" و هاوبەشی وڵاتێکیش مافێکی ئینسانی و زمانییە. ئەمە بەو واتایەیە کە دەستڕاگەیشتن بە مافی زمانی زگماکی یان یەکەم، نابێ بە واتای دوورەپەرێزی لە زمانی وڵاتێک بێ، وەکوو زمانی فارسی لە ئێران. بێبەشکردنی منداڵی کورد لە زمانی فارسی بێبەشکردنیانە لە پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی و ئابووری لە وڵاتێکدا کە

فارسی زاڵە." (لاپەڕەکانی ١٧و١٨)
لە کۆتایی ئەم پێشەکییەدا، پرسیارێک وروورژێندراوە. وڵامێک کە توێژەر بەو پرسیارەی داوەتەوە، یارمەتیدەرە بۆ ئەو کەسانەی خەریکی نووسین و توێژینەوە لەبارەی سیاسەت و پلانی زمانی بۆ ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئێرانن. پرسیارەکە ئەمەیە: "ئایا هەر ئەوە کە لە وڵاتێکی وەکوو ئێران خوێندن بە زمانی کوردی ڕێگا بدرێ، هەموو شت ڕاست و دروست دەردەچێ؟" توێژەر دوای ئاماژە بەو هەمووە چەرمەسەری و قوربانیدانەی کورد لەپێناوی زمانەکەی، وریایی دەدا ئەگەر ڕۆژێک دەروویەکی نەختێک ڕووناک بۆ خوێندنی زمانی کوردی و خوێندن بەو زمانە بکرێتەوە، پێویستە لە سەرەتاوە هەنگاوەکان شێلگیرانە و بە زانیارییەوە هەڵبگیرێن. لەم بارەیەوە دەڵێ: "بۆ ئەوە کە سیستەمێکی سەرکەوتوو بۆ خوێندن بە زمانی دایک بێتە ئاراوە، پێویستە زۆر لایەن وەکوو ئەکتەرەکان (منداڵ، بنەماڵە، جڤات، نەتەوە، وڵات و هتد)، پرۆگرامەکان، یاساکان و بوارە ئابووری و کۆمەڵایەتییەکان لەبەرچاو بگیرێن." (لاپەڕی ١٩) توێژەر بۆ هەر یەک لەم ئەکتەرانە کۆمەڵێک بیرۆکە و ئەرکی خستووەتە ڕوو کە پێویستە لە ئەگەری هاتنە کایەی دەرفەتێکی ئەوتۆدا، جێبەجێی بکەن و بخرێنە چوارچێوەی بەرنامە و پلانیان.

لەبارەی کرۆک و نێوەرۆکی توێژینەوەکە:

توێژینەوە لە سەرەتادا لە دەلاقەیەکی تیۆریکەوە دەڕوانێتە جۆری گەڵاڵەبوونی سیاسەتی زمانی لە ئێران. نێوەرۆکی سیاسەتی زمانی لە ئێران، پێوەندیی ڕاستەوخۆی هەیە بە پێکهاتنی دەوڵەتی نوێ لە ئێران و ئەو ئایدۆلۆژی و ناسیۆنالیزمەی دەوڵەت- نەتەوەی ئێرانی لەسەر بنیات نراوە. دەوڵەت نەتەوەی ئێرانیش کە لە سەدەی بیستەمدا سەری هەڵدا "وەک زۆربەی دەوڵەت- نەتەوەکانی ئەو سەدەیە، پرۆژەگەلی نەتەوەچێکەریی خۆیان لە پرۆژە گەلی وڵاتانی ئەورووپییەوە وەرگرت بە تایبەتی فەرەنسە، لە بەر ئەوەی فەرەنسە وەک یەک لە یەکەم

پڕۆژەگەلی نەتەوەچێکەری سەرکەوتووی مودێرن لە قەڵەم دەدرێ کە تێیدا پڕۆسەی یەکپارچەسازی بە "هێوری و بێ گیروگرفت" چووەتە پێشێ." (لاپەڕی ٣١)

لە سەدەی بیستەم، زمانەکانی کاتالان و باسک لە ماوەی دەسەڵاتی فرانکۆ لە ئیسپانیا قەدەغە کران، و کوردی لە تورکیە بۆ ماوەی نزیکەی سەدەیەک ڕێ‌پێنەدراو بوو. ئێرانیش زمانگەلی کەمینەکانی قەدەغە کرد، یەک لەوان کوردی، لانیکەم لە ماوەی دەسەڵاتداریی ڕەزاشادا، ١٩٢٥- ١٩٤١" (لاپەڕی ٣٢).

لە چوارچێوەی ئەو باسە تیورییەدا، ڕاوبۆچوونی کۆمەڵێک لە زمانەوانە بە ناوبانگەکان لە بارەی سیاسەتی تاک‌زمانی و ئامانجەکانی، هەروەها ڕۆڵی سیستەمی پەروەردە و سیاسەتی زمانیی بەکارهاتوو لەو سیستەمە لە جێگیرکردنی ئایدۆلۆژی سیستەمی سیاسیی وڵاتدا دەخوێنینەوە. بۆ نموونە ئەم بۆچوونەی "سکۆتناب کانگاس": " لە وڵاتێکی فرەزماندا، داسەپاندنی یەک زمان بە سەر تەواوی خەڵکدا و بە قیمەتی وەپەراوێز خستنی زمانەکانی‌تر بە واتای شەرعییەت‌دانە بە دەسەڵاتێکی سیاسیی تایبەت، شێوازێکی دیاریکراوی چاوەدێری و کۆنترۆڵی کۆمەڵایەتی، و ڕێگایەکی ئایدۆلۆجیکی بە کۆمەڵاتیکردنی جەماوەر کە دەبێتە هۆی ملکەچکردنیان بۆ، کەم‌وزۆر، تاکە یەک شێوازی تێڕوانین، تێگەیشتن، و شرۆڤەکردنی جیهان، تاکە یەک شێوازی تێڕوانین لە خۆیان و ئەوانی‌تر، و هەر بۆیە پێمل‌بوون بە ناسنامەیەکی یەکسان و هاوبەش، واتە ناسنامەی گرووپی بالادەست] و خاوەن دەسەڵاتی سیاسی [. یەک لە شێوازە کاریگەرەکانی تواندنەوە و یەکدەست‌کردنەوە" پەروەردەی ڕەسمی بووە."
(لاپەڕی ٣٤)

توێژەر، بەشێکی سەرەکیی توێژینەوەکەی بۆ باس لە سیاسەتی زمانی لە ئێران لە دوو سەردەمی جیاوازدا تەرخان کردووە. سەردەمی ڕێژیمی شایەتی و دەسەڵاتدارێتیی ڕەزا شا و دواتر کوڕەکەی. هەروەها سیاسەتی زمانی لە دوای سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و هاتنەسەرکاری

کۆماری ئیسلامیی ئێران. خاڵی سەرنجراکێش ئەوەیە نەک هەر بە گۆڕانی دەسەڵاتداران، تەنانەت بە گۆڕانی ڕێژیمە سیاسییەکانیش، جەوهەری سیاسەتی سەرکوتکەرانەی تاکزمانی لە ئێران نەگۆڕاوە. دیارە ئەوە بەو مانایە نییە کە لە نێوان سیاسەتی زمانی لەو دوو سەردەمە سیاسییە جیاوازەدا، هیچ جیاوازییەک پێک نەهاتوە. بۆ وێنە حەمەرەزاشا "هەر چەند تواندنەوەی زاڵمانەی کەمینەکانی، بە کوردیشەوە کەم کردەوە، بەڵام فارساندن وەک سیاسەتی سەرەکیی حکومەتی ناوەندی و دامودەزگا خۆجێیی و ناوچەییەکان مایەوە، هەر لە دامودەزگای سەربازییەوە بگرە تا دەگاتە پەروەردە." (لاپەڕی٤٢)

لە سەردەمی دەسەڵاتداریتیی حەمە ڕەزاشا، کرانەوەیەک بە ڕووی زمانی کوردی و زمانە نافارسییەکانی دیکەش لە هێندێک بواردا هەبووە وەک ڕێگەدان بە بڵاوبوونەوەی چەند گۆڤار یا چاپی هێندێک کتێب و هتد. بە وتەی توێژەر (د.جەعفەر شێخولئیسلامی) ئەم لادانە چ پەیوەندییەکی بە گۆڕانکاریی بنەڕەتی لە سیاسەتی دەوڵەتدا نەبوو، بەڵکوو پتر حاسڵی گۆڕانی کۆمەڵایەتی- سیاسیی ئەو سەردەمە بوو. زمانی کوردی هەر وەک زاراوەیەکی زمانی فارسی دەهاتە ئەژمار. لە فێرگەکان پێی نەدەخوێندرا، تەنیا لەنێو بنەماڵە و لە شەقامدا قسەی پێ دەکرا. لە ئاکامدا "نیشانەکانی گۆڕانی زمانیی لە کوردییەوە بۆ فارسی لە ناوەندە شارنشینە گەورەکانی لە چەشنی ئیلام، کرماشان و سنە دیار بوون" (لاپەڕی ٤٣)

پاش ڕووخانی ڕێژیمی شایەتی و هاتنەسەرکاری کۆماری ئیسلامیی ئێران، ماف و داواکانی کورد کە بە فەرمی ناسرانی زمانی کوردی و خوێندن بەو زمانە لە کوردستان، یەک لە گرینگترینیان بوو، گوێی پێ نەدرا."حکومەتی دینیی نوێ هیچ تێگەیشتنی بۆ بابەتگەلی قەومیی تایبەت نەبوو کە وڵاتی فرەقەومیی ئەوان پێناسە بکات، و بارگرژییەکە خێرا تەشەنەی سەند." (لاپەڕی ٤٥)

ئایا لە ئێران دان بە فرەزمانیدا نراوە و زمانەکانی ئەو وڵاتە، هیچ مافێکیان پێدراوە؟ ناوی توێژینەوەکە کە لە ڕاستیدا بووە بە ناوی

کتێبەکەش، دەستەواژەی "دانپێدانانی سنووردار و چاوەدێریکراو"، زۆر لەجێی خۆی‌دایە. لە ئێران هەر لەو کاتەدا کە تەنانەت لە دەستووری وڵاتیشدا باس لە جۆراوجۆریی زمانی لە ئێران دەکرێ و دان بە زمانە ناوچەیی و خۆجێییەکان دەنرێ و، تەنانەت لە ئەسلی ١٥ی قانوونی ئەساسیی وڵاتدا هاتووە "زمانە ناوچەیی و خۆجێییەکان لە ڕاگەیاندن و ماس میدیا، هەر وەها بۆ گوتنەوەی ئەدەبیات بە وانە لە فێرگەکان وێڕای زمانی فارسی ڕێگایان پێ دەدرێ"، بەڵام بە وتەی توێژەر: "دەکرێ بگوترێ دانپێدانانێکی لەمجۆرە چ نییە جگە لە دەمامکێکی لێبڕاوانە".

هەر لە درێژەی ئەو باسەدا، بەکارهێنانی زمانی کوردی لە ئێران لە بوارەکانی میدیا و پەروەردەدا شی کراونەوە. دەسەڵات لە ئێران لە ڕادیۆ و تەلەڤیزیۆن زمانی کوردی بۆ بانگەشەی سیاسیەکانی خۆی بە کار دێنێت. بەڵام چۆن بەکارهێنانێک؟: "زۆربەی ڕۆشنبیران، ڕۆماننووسان، شاعیران، و ڕۆژنامەنووسان لەو زمانە کوردییەی ئەم وێستگانە بە کاری دەهێنن، ڕازی نین، و پێیان وایە هەندێک هەوڵی بەئەنقەست بۆ تێکدانی زمانی کوردی لەژێر چاوەدێریی وردی کاربەدەستاندایە، زۆربەی جار لە ڕێگای وەرگێڕانی بابەتەکان یان شێوەزاری ترەوە، چونکی زۆربەی بەرپرس و بەڕێوەبەرانی وێستگەکانی ڕادیۆ و تەلەڤیزیۆن خەڵکی ناوچەکانی تری ئێرانن و بە کوردی ناپەیڤن. بە هەمان شێوە هەموو بڵاوکراوەکان دەبێ لەلایەن وەزارەتی کولتوور و ڕێنمایی ئیسلامییەوە پەسند بکرێن." (لاپەڕی ٥٠).

سەرەڕای ئەو کۆنتڕۆڵ و چاوەدێریکردنە، گۆڤاری "سروە" کە بە ئیمکانات و ئیجازەی حکومەت دەردەچوو، بەو هۆیەوە کە کەسانێکی دڵسۆز و بەئەزموونی وەک مامۆستایان هێمن موکریانی و ئەحمەد قازی سەرپەرستییان دەکرد، توانیی ڕۆڵی گرنگ لە ڕاکێشانی خەڵکی کوردستان بە تایبەتی لاوان بۆ لای فێربوونی خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردی وەئەستۆ بگرێ.

بەڵام لە دەرەوەی ئیرادەی دەسەڵاتی وڵات، هێندێک هەوڵ هەبوون

کە توێژینەوە گرنگیی باشی پێداون. چالاکیی ئەنجومەنە ئەدەبییەکان، هەروەها هەوڵێکی بەرچاو لە هەموو پارێزگەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و لە زانکۆکانی ئێران بۆ بڵاوکردنەوەی گۆڤار و بڵاوڤۆک و کتێب بە زمانی کوردی هەبووە. بە تایبەتی لە سەرەتای دەیەی ١٣٩٠ کە هەرێمی کوردستان دوای ڕاپەڕین گۆڕانی سیاسیی بەسەردا هات، دواتریش لە سەردەمی بزووتنەوەی ڕیفۆرمخوازی و هاتنە سەرکاری محەممەد خاتەمی وەک سەرکۆماری ئێران، ئەم جۆرە تێکۆشانە زیاتر بوون.

توێژینەوە لە باسی بە کارهاتن یا نەهاتنی زمانی کوردی لە بواری پەروەردەشدا ئاماژە بە کۆمەڵێک هەوڵ دەکا بۆ جێبەجێبوونی نێوەرۆکی مادەی ١٥ی دەستووری وڵات کە دەسکەوتێکی ئەوتۆیان لێ نەکەوتۆتەوە. دەسکەوتەکە لە ڕادەی ملدانی حکومەت بۆ خوێندنی دوو یەکەی زمان و ئەدەبیاتی کوردی لە زانکۆی کوردستاندا بووە. بەڵام بزووتنەوەیەکی بەرفرەوان لە ڕۆژهەڵات بە بەشداریی نووسەران و ڕۆشنبیران بە شێوەی خۆبەخش بۆ فێربوونی خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردی لە شار و گوندەکان وەڕێ کەوتووە. توێژینەوەکە ئاماژەیەکی دەوڵەمەند لە بارەی ئەو بزووتنەوەیەی تێدایە هەر چەند بە "بزووتنەوە" ناوی نەبردووە.

ئەنجام:

ئایا کۆماری ئیسلامی لە پرسی ڕووبەڕووبوونەوە لە گەڵ زمانە نافارسییەکانی ئێراندا بە ڕێگەی ڕێژیمی شایەتیدا ڕۆیشتوە؟ دەتوانین وڵامی ئەو پرسیارە لە بەشی کۆتایی یا "مژار و ئەنجام"ی توێژینەوەکاندا بخوێنینەوە:

"کۆماری ئیسلامیی ئێران بە شێوەیەکی بەرچاو لە سیاستگەلی زمانیی سەردەمی پاشایەتیی لای نەداوە (a) پەروەردەی فرەزمانیی بە تەواوی فەرامۆش کراوە و وەک هەڕەشەیەک بۆ سەر یەکگرتوویی خاک و وڵات چاوی لێ دەکرێ؛ (b) بەکارهێنانی زمانە نافارسییەکان

سنووردار و چاوەدێریکراوە؛ (C) سەرەتی و باڵادەستیی زمانی فارسی وەک پێگەیەک بۆ یەکدەستکردنی سیاسەتی پەیکەرەیەکی هاوشێوە و یەکگرتوو لە بارەی قەومی و زمانییەوە ڕەچاو دەکرێ، ئەویش نەک هەر لە لایەن دامودەزگاکانی حکومەتەوە، بەڵکوو هەر وەتر لە لایەن زۆربەی هەرە زۆری ئەو ئەکادیمییە ئێرانییانەی کە لەسەر بابەتی سیاسەت و پلاندانانی زمانیی نووسیویانە، یان ئەوانەی لە بواری سینەمادا کار دەکەن، و هەروەها چاپخانەکان و میدیا جۆراجۆرەکان.“ (لاپەڕەی ٦٩)

***

(لە ڕۆژنامەی «کوردستان»، ژمارە ٨١٢، ٦ی دیسەمبری ٢٠٢١دا بڵاو بووەتەوە.)

کێ لە خوێندنی چەند زمانە دەترسێ؟

(چاوخشاندنێک بە سەر نێوەڕۆکی کتێبێکی بەنرخدا)

ساڵی ٢٠١٥ کتێبی Who as Afraid of Multilingual Education? (کێ لە خوێندنی چەند زمانە دەترسێ؟) لەلایەن ئەکادیمییەکی فارس‌زمانەوە بە ناوی د. ئەمیر کەلان، کە نیشتەجێی کانادایە و هەر لەوێش خوێندنی بەرزی تەواو کردوە، دەرچوو. (١) ساڵی ٢٠١٨ وەرگێڕدراوی فارسیی ئەو کتێبە لەژێر ناوی "چە کسی از آموزش چند زبانە می‌هراسد؟" لە٣١٠ لاپەڕەدا، بڵاو بۆوە. د. هیوا وەیسی، ئەندامی هەیئەتی زانستیی زانستگەی ڕازیی کرماشان کتێبەکەی لە ئینگلیزییەوە کردووە بە فارسی. بە خۆشییەوە نوسخەی pdfی ئەو کتێبە لە ئینترنێتدا هەیە.

ئەمیر کەلان (لە زانکۆکانی تورێنتۆ و دایتۆن)، لەبارەی خوێندن بە زمانی دایک و خوێندنی چەند زمانە، هەڤپەیڤینی تێر و تەسەلی لەگەڵ چوار کەسایەتیی ئاکادێمیی ناوچە جیاوازەکانی جیهان (پسپۆر لە بواری پێوەندیداردا) کردووە.
دانەری کتێب، هەوڵی داوە پرسی ڕێگەپێنەدرانی خوێندن بە چەند زمان لە ئێران، هۆیەکانی ئەو ڕێگەپێنەدرانە، تایبەتمەندییە پێکهاتەییەکانی خەڵکی ئێران لەڕووی چەند زمانی و فرەنەتەوەیی، لێکەوتەکانی بێبەشیی کەمەنەتەوەکان لە خوێندن بە زمانی خۆیان و کۆمەڵێک پرس و بابەتی دیکەی پێوەندیدار بە یەک زمانی، دوو زمانی و چەند زمانی لە پەروەردە و فێرکردندا، لەگەڵ ئەو چوار کەسایەتییە بێنێتە گۆڕێ و، لێیانی بوێ بە سەرنجدان بە شارەزاییان لەسەر وڵاتانی هاوشێوە، هەروەها ئاماژەکردنیان بە ئەزموونی وڵاتان

و کۆمەڵگە فرەزمان و فرەنتەوەکان، شیکردنەوەیان بۆ دۆخی ئێران هەبێ. ئەو چوارکەسایەتییە بریتین لە:

١- Tove Skutnabb - Kangas - "تۆڤە سکوتناب- کانگاس"، توێژەرێک کە تائێستا توێژینەوەی جۆراوجۆری لەبارەی ژینۆسایدی زمانی و، دەستدرێژی بۆ سەر مافە زمانییەکانی مرۆڤ لە ناوچە جیاوازەکانی جیهان هەبووە، یەکەم هەڤپەیڤینی کتێبەکەی لەگەڵ کراوە. دانەری کتێب لەبارەی چوارچێوە قانوونییەکان، بناغە تیۆرییەکان و ئەزموونە مێژووییەکان لە پێوەندی لەگەڵ خوێندن بە چەند زمان، پرسیار لە تۆڤە سکوتناب- کانگاس دەکا. ئەم وتووێژە، بەتایبەتی وڵام و ڕوونکردنەوەکانی پرسیارلێکراو یارمەتیی خوێنەر دەدەن تا بە ڕوانگەیەکی تیۆرییەوە بە دواداچوون بۆ باسەکانی دیکەی نێو ئەو کتێبە کە بریتین لە پرسی خوێندن لە وڵات و ناوچە جیاوازەکانی جیهان، بکا. بەیاننامەی جیهانیی مافی مرۆڤ (١٩٤٨)،

ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی مافە کولتووری، کۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان (١٩٦٦)،

پەیماننامەی ساڵی ١٩٨٩ی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ پشتیوانی لە مافی منداڵان، ڕێککەوتننامەی نێودەوڵەتیی مافە سیاسی و مەدەنییەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان (١٩٦٦)،

پەیماننامەی ئورووپایی مافی مرۆڤ (١٩٥٠)،

بڵاوکراوەی ئەفریقایی مافەکانی مرۆڤ و ئاسوودەیی منداڵان (١٩٩٠)،

کۆنڤانسیۆنی نێودەوڵەتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ بەرپێگرتن و سزادانی ئەنجامدەرانی تاوانی ژینۆساید، لەو دۆکیۆمێنتە قانوونییە نێودەوڵەتیانەن کە تۆڤە سکوتناب- کانگاس بۆ بەرگری لە مافە زمانییەکان و بە تایبەتی مافی خوێندن بە چەند زمان، پشتیان پێ دەبەستێ.

٢- Jim Cummins "جیم کامینز" یش لەو کەسانەیە کە توێژینەوەی زۆر و بەربڵاویان لەسەر خوێندن بە چەند زمان لە ئاستی جیهاندا کردووە. توێژینەوەکانی کامێنز لە ئاستی جیهانیدا جێگەی سەرنج و بایەخپێدان بوون. ئەو توێژەرە، سیستەمە پەروەردەییە چەند زمانییەکانی ناوچە جیاوازەکانی جیهانی بەباشی ناساندوون. ناتەواوی و لێکەوتە زیانبارەکانی ئەو قوتابخانانەی بە تاکەزمانێک دەخوێنن، بە وردی دەستنیشان کردوون. یەکێک لە دەسکەوتەکانی کامێنز، گرنگیی بایەخدانی سیستەمی پەروەردە بە ناسنامەی فێرخواز و، پێویستیی ڕەنگدانەوەی توخمەکانی شوناسی فێرخوازان لە ناوچە فرەزمانەکان لە کتێبەکانی خوێندن و بەرنامە فێرکارییەکاندایە. کامێنز هەروەها لەسەر ئایدۆلۆژیی گرێدانەوەی یەکپارچەیی وڵات بە زاڵکردنی تاکەزمانێک، ڕەخنە و قسەی جیددیی هەیە. جیم کامێنز لەتوێی وڵامەکانیدا باسی ئەو پێوەندییانەش دەکا کە لەنێوان دیاردەی سەرکوتی زمانی و بوونی بزووتنەوەی سەربەخۆییخوازی و داوای جیابوونەوە لە هێندێک کۆمەڵ و وڵاتدا هەن.

٣- Ajit Mohanty - "ئاجیت موهانتی"، توێژەرێکی بەناوبانگی هیندییە کە د.ئەمیر کەلان، سێهەمین هەڤپەیڤینی کتێبەکەی لەگەڵ پێک هێناوە. شارەزایی و پسپۆریی ئەو توێژەرە لە بواری چەند زمانە بوونی وڵاتی هیندوستان و بەتایبەتی پەروەردە بە چەند زمان لە هیندوستاندایە و لەم بارەیەوە چەندین توێژینەوەی بەتەنیا یا بە هاوبەشی لەگەڵ توێژەرانی دیکەدا کردووە. گرنگیی توێژینەوەکان و ڕاوبۆچوون و ئەنجامەکانی ئاجیت موهانتی لەو بارەوە بۆ ئێمەی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی کوردستان و بۆ ئێرانییەکان گرینگن، چونکە لەنێوان ئێران و هیندوستاندا لە باری کولتوورییەوە، وێکچوونی زۆر هەیە. لە هەر دوو وڵات فرەزمانی و فرەکولتووری و فرەئایینی هەیە. لە هەر دوو وڵاتیشدا پێشینەی بزووتنەوەی نەتەوەیی و قەومی و بەرەنگاربوونەوەی کەمینەکان لەگەڵ دەوڵەت و دەسەڵاتی ناوەندی

سەبارەت بە هەڵاواردنی ئایینی، زمانی و نەتەوەیی هەبووە. بەڵام ئەو دوو وڵاتە دوو ڕێگەی بەتەواوی جیاوازیان لە ڕووبەڕووبوونەوەی زمانەکان بە تایبەتی لە بەکارهێنانی زمان لە سیستەمی پەروەردەو فێرکردندا گرتووەتە بەر. لە ئێران تەنیا یەک زمان ڕەسمییە و ئەویش زمانی فارسییە و بەو زمانە دەخوێندرێ. لە هیندوستان زیاتر لە ۲۰ زمانی ڕەسمی هەیە. لە ئەیالەت و ناوچەکانیش، بەگوێرەی قانوون، خوێندن بە زمانی دایک، شانبەشانی خوێندنی چەند زمانێکی دیکە کە لەو ئەیالەت و ناوچەیە یا لە سەرانسەری وڵات، پێگەی زمانێکی گشتی و هاوبەشیان هەیە، دابین کراوە. لە بارێکی دیکەشەوە لەنێوان ئێران و هیندوستان وێکچوون هەیە. زۆر لەو نەتەوانەی لەو دوو وڵاتەدا دەژین، بەشێک یا پارچەیەک لە هاونەتەوە و هاوزمانەکانیان کەوتوونە نێو وڵاتێکی دراوسێ. ئەمەش وای کردووە ئەو هاوزمان و هاونەتەوانە سەرەڕای دابەشکراوی و ژیان لە چوارچێوەی دوو وڵاتی جیاوازدا، بکەونە ژێر کاریگەریی دۆخی سیاسی و تایبەتیی یەکتر.

٤- Stephen Bahry - "ستیفن بەهری"، ئەو کەسەی چوارەمین هەڤپەیڤینی ئەو کتێبەی لە گەڵدا کراوە، شارەزای زمانی خوێندن و پەروەردە لە چین و ئاسیای نێوەڕاستە و، لەم پێوەندییەدا چەندین توێژینەوەی کردوون. بیروڕا و ئەزموونەکانی بەهری بۆ خوێنەرانی ئەو کتێبە بەتایبەتی لەو بارەیەوە گرنگن کە ئێران و ئەو وڵاتانەی ناوبراو شارەزایی لە سیاسەتی زمانی و سیستەمی پەروەردەیان هەیە، لە ڕووی سیستەمی سیاسییەوە لێک نزیکن. لە ڕووی سیاسییەوە، بە وڵاتی چینیشەوە هیچ کامیان وڵاتێکی دیموکراتیک نین، پابەندی مافە مرۆییەکان و یەک لەوان مافە زمانییەکانی کەمینەکانی نێو وڵاتی خۆیان نین. ڕابردووی پێوەندییەکی لەمێژینەی کولتوورییش لەنێوان ئێران و وڵاتانی ئاسیای نێوەڕاست هەیە. لەو وڵاتانە بەر لە پێکهاتنی یەکیەتیی سۆڤیەت، بەو ئەلفوبێیەی کە زمانی فارسیی پێ دەنووسرێ، زمانەکەی خۆیان نووسیوە و، زمانی فارسی پێشتر

لەو وڵاتانە برەوی هەبووە. دوای لەبەریەکهەڵوەشانی یەکیەتیی سۆڤیەت و سەربەخۆبوونیان، وێڕای ئەوەی زمانی پێکهاتەی سەرەکی یا زۆرینەی خەڵکی وڵاتەکە بوو بە زمانی رەسمیی وڵات، هێندێک لەو کۆمارە نوێیانە، زمانی ڕووسییشیان کە پێشتر نزیکەی ٧٠ ساڵ زمانی هاوبەشی نەتەوەکانی یەکیەتیی سۆڤیەتی بوو، وەک زمانی دووهەم هێشتەوە و هەر ئێستا لە سیستەمی پەروەردە و پێوەندیی ئیداریدا بەکار دەهێنرێ.

لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەو وڵاتانە نادیموکراتیکن و یەک نەتەوە و یەک زمان بە سەریاندا زاڵە، سیاسەتی زمانی و چارەسەری جیاوازیان بۆ پرسی ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ واقیعی "چەند زمانی" بە تایبەتی لە بواری پەروەردەدا هەیە. لە قەزاقستان (کازاخستان)،

منداڵێک لە کەمایەتیی "یوگار"، بە سێ زمان پرۆسەی خوێندن دەگەیەنێتە کۆتایی. لە قوتابخانەی سەرەتایی بە زمانی یوگاری دەخوێنێ، لە قۆناغی ناوەندی بە زمانی قەزاقی و، لە دەبیرستان (دواناوەندی) یش بە زمانی ڕووسی.

لەبارەی سیاسەتی زمان لە چینی ئیستاشدا ستیڤان بەهری باسی ئەوە دەکا کە دەستووری وڵات، مافی سوودوەرگرتن لە زمانی کەمایەتیی بۆ فێربوون و خوێندن لە قوتابخانە بەڕەسمی ناسیوە. کەمایەتییە زمانییەکان مافی ئەوەیان هەیە زمانی خۆیان لە پەروەردەدا بەکار بێنن، بەڵام هەڵبژاردنی سیاسەت و ڕێباز و چوارچێوەکەی، سپێردراوە بە ئاستەکانی خوارەوەی دەسەڵات. واتە دەسەڵاتی خۆجێی بڕیار دەدا کە لە چ زمانێک بۆ خوێندن سوود وەرگرن.

د. ئەمیر کەلان جگە لەو پێشەکییەی بۆ وەرگێڕدراوی فارسیی کتێبەکەی نووسیوێتی، لە فەسڵی پێنجەمی کتێبەکەی لەژێر ناوی "کێ لە خوێندنی چەند زمانە دەترسێ؟"، دەپرژێتە سەر گرنگترینی ئەو ئیستیدلال و بیانوویانەی دژبەرانی خوێندن بە چەند زمان، خستوویانەتە ڕوو. لە ڕاستیدا ئەم فەسڵە کۆبەند و ئەنجامی باسەکانی کتێبی ناوبراو دەگرێتە خۆ. ئەو پێنج ئیستیدلالەی دژبەرانی پەروەردە و

خوێندن بە چەند زمان کە دانەری کتێب بە پشتبەستن بە ڕاوبۆچوون و لێکدانەوەکانی چوار توێژەری ناوبراو لەم فەسڵەدا بەرپەرچی داونەوە، بریتین لە:

١- زمانێکی هاوبەش، نەتەوەیەکی یەکگرتوو و یەکپارچە دروست دەکا؛

٢- زمانە باڵادەستەکان، بەهۆی پتەویی پێکهاتە و زاڵبوونی مێژووکرد، بە شێوەیەکی سروشتی بوون بە خاوەنی پێگەی زمانێکی زاڵ؛

٣- ئەو زمانانەی مێژوویەکی درێژیان لە بەرهەمهێنانی دەقی نووسراودا هەیە، لە باری کولتوورییەوە لە زمانەکانی دیکە بەرزترن؛

٤- قوتابییان دەبێ بۆ فێربوون و خوێندن بە "زمانی سەرکەوتن" (زمانی زاڵی وڵات) مل بدەن؛

٥- پەروەردە بە چەند زمان لەسەر بناغەی خوێندن بە زمانی دایک، بیرۆکەیەکی جوان بەڵام کردەیی نییە (نەگونجاوە).

دوابابەتی کتێبی "چە کسی از آموزش چند زبانە میهراسد؟" وتارێکە لە نووسینی پرۆفیسۆر د. جەعفەر شێخولئیسلامی. نووسەری ئەم بابەتە باس لە نەبوونی تەنانەت توێژینەوەیەکی تەندروست لەنێو کۆڕ و کۆمەڵی سیاسی و لە نێو بیرمەندانی هێندێک وڵات و یەک لەوان ئێران لە بارەی پەروەردە بە زمانی دایک دەکا؛ کەلێن یا بۆشاییەک کە بووە بە خەمی د. ئەمیر کەلان و، بە دانانی ئەو کتێبە هەوڵی داوە هەتا ڕادەیەک پڕی بکاتەوە.

پرۆفیسۆر شێخولئیسلامی قامک لە سەر ئەوە دادەنێ کە دانەر هەر لە سەرەتای کتێبەکەیەوە، بەباشی بە دوای دوو ئامانجی سەرەکییەوەیە: لە لایەکەوە دەیهەوێ خوێنەرانی ئینگلیزیزمانی کتێبەکە لەگەڵ چەندزمانە بوونی ئێران ئاشنا بکا بۆ ئەوەی گۆڕینەوەیەکی فکری لە بیرۆکە و ئایدیا بنیاتنەرەکان لەپێوەندی لەگەڵ زمانی دایک و پەروەردە بە زمانی دایک لە ئاستی نێونەتەوەییدا، دەست پێ بکا. لەلایەکی دیکە کتێبەکە هەوڵی ئەوە دەدا نیگەرانیی ئەو بەشە لە ئێرانییەکان بڕەوێنێتەوە کە لە چەند زمانی و خوێندن بە زمانی دایک

دەترسن و بەو قەناعەتەیان بگەیەنێ کە ئەم جۆرە بابەتانە، دیاردەیەکی جیهانیین و، هەر بۆیە بژاردەکان و بیرمەندانی ئێرانی دەتوانن سوود لە ئەزموونی نێونەتەوەیی وەربگرن.

شێخولئیسلامی لە ڕەوتی چاوپێداخشاندنی هەڵسەنگێنەرانەی کتێبەکەی د.ئەمیر کەلان، ئاماژە بە هێندێک گۆڕانی ئەرێنیی بچووکی ئێران لەم سالانەی دواییشدا دەکا: لە ٢٠١٥ گرووپێک لە مامۆستایان، فێرکردنی زمانی کوردییان وەک وانەیەک لە قوتابخانە ناوەندییەکانی شاری سەقزدا دەست پێ کرد. هەر لەو سەروبەندەدا، "زانکۆی کوردستان" یەکەمین خولی بەکالۆریۆسی زمان و ئەدەبیاتی کوردیی بە بەشداریی ٤١ خوێندکار دەست پێ کرد. باسی ئەوەش دەکا ئەگەری ئەوە هەیە ئەو جۆرە تێکۆشانە لە ناوچە کوردنشینەکانی دیکەش پەرە بستێنێ، هەروەها کۆمەڵە زمانییەکانی دیکەی وەک ئازەری (تورکی)،

بەلووچی، عەرەبی و هتدیش بگرێتەوە. ئەم ئاڵوگۆڕانە لە مێژووی ئێرانی هاوچەرخدا بێوێنەن و، دەبێ وەک هەنگاوێکی ئەرێنیی هەرچەند بچووک، پێشوازییان لێ بکرێ. (لاپەڕەکانی ٣٠٠- ٣٠٣)

خاڵێکی جێگەی سەرنج کە شێخولئیسلامی ئاماژەی پێ دەکا جیاوازی لە نێوان خوێندن بە زمانی دایک و خوێندنی زمانی دایکە. زمانێک دەتوانێ زمانی پێوەندی لەنێوان مامۆستا و قوتابی بێت، بەڵام لەوانەیە هەر ئەو زمانە زمانی کتێبەکانی خوێندن، زمانی بابەتەکانی دیکەی فێرکردن، زمانی تاقیکردنەوە و شێوەکانی دیکەی هەڵسەنگاندنی قوتابی نەبێ. کە واتە ئەو ئاماژەیەی دانەری کتێب (ئەمیر کەلان) لەکۆتایی کتێبەکەیدا بە ڕەخنەیەکی سەمەد بێهرەنگی، مامۆستای ئازەربایجانیی دەیەکانی ٣٠و ٤٠ی هەتاوی، جیاوازە لە داوای خوێندن بە زمانی دایک. سەمەد بێهرەنگی لەو سەردەمدا ڕەخنەی لەوە گرتووە کە مامۆستایانی قوتابخانە لە ئازەربایجان، نابێ تەنیا زمانی فارسی بزانن؛ پێویستە تورکییش بزانن بۆ ئەوەی قوتابیانی تورکزمان بە یارمەتیی ئەو زمانە لە بابەتە دەرسییە فارسییەکە تێ بگەیەنن. ئەو

ڕەخنەیە لەو کاتدا نویێ و ناباو و بوێرانە بووە. بەڵام مەبەستەکەی، سوودوەرگرتن لە زمانی تورکی وەک ئامرازێک بۆ فێرکردنی زمانی زاڵ بە قوتابیی تورکزمانە. بەکارهێنانی زمانی کەمایەتییەک بۆ مەبەستێکی ئەوتۆ، هیچ مەترسییەک لە سەر زمانەکە کەم ناکاتەوە. د. کەلان لەم باسانەی ئەو ئاکامە وەردەگرێ کە ئەوەی دەبێتە هۆی بەرزکردنەوەی پێگەی زمانێک و مەترسیی پەراوێزخران و توانەوەی لەسەر لادەبا، خوێندن بەو زمانەیە نەک خوێندنی زمانەکە. (٢)

بەکورتی، بۆ توێژەرانی بواری پەروەردە بە دوو یا چەند زمان و هەروەها بۆ توێژەرانی بواری خویندن بە زمانی دایک، بە تایبەتی بۆ ئەو ئێرانییانەی لە سیاسەتی ئێستای زمان لە ئێران ناڕازین و، داواکاری پێکهاتنی گۆڕان لەو سیاسەتە لە بەرژوەندی زمانە نافارسیەکانی ئێران ئەویش لە بواری پەروەردەدان، کتێبی "چە کسی از آموزش چند زبانە می هراسد؟" دەتوانێ سەرچاوەیەکی بەکەڵک بێ. چونکە کتێبەکە وێڕای لێداوان بە تێروتەسەلی لە هەر یەک لەم بوارانەدا، زانیاریی دەوڵەمەندیشی لە بارەی سیستەمی پەروەردەی چەند زمانی لە شوێنە جیاوازەکانی جیهان لە خۆ گرتوە. وەک تێبینییەک لە سەر ئەم کتێبە، پێم وایە باشتر دەبوو ئەگەر دانەر بەشێک لە پرسیارەکانی لە هەر کام لە پسپۆران و توێژەران، وەک یەک (دووپاتە) نەبوایەن و، خۆزگە زۆربەی پرسیارەکانی، بەگوێرەی پسپۆری و ناوچەیەک کە ئەوان لێوەی هاتوون، جیاواز بان.

سەرچاوەکان:

(١) زمانی کوردی لە ئێران، دانپێدانانی سنووردار و چاوەدێریکراو، د.جەعفەر شێخولئیسلامی، وەرگێڕان لە ئینگلیزییەوە: عەبدولخالق یەعقووبی، هەولێر ٢٠١٨

(٢) چە کسی از آموزش چند زبانە میهراسد؟ تالیف: امیر کلان، مترجم: د.هیوا ویسی، ٢٠١٨

***

(لـە ڕۆژنامـەی «کوردسـتان»، ژمـارە ٨١١، ٢١ی نۆڤەمبـری ٢٠٢١دا بـڵاو بووەتـەوە.)

بۆنەیەک بۆ دەنگهەڵبڕین
دژی سەرکوتی نەتەوەیی و زمانی

بۆ ئەو نەتەوەو مرۆڤانەی بە دوور لە هەر چەشنە بەربەستو سەرکوتیك بە زمانی خۆیان دەدوێن، دەخوێنن و دەنووسن، ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک، ڕۆژی جێژن و شادینواندن و شانازیکردن بە زمانەکەیانە. بۆ ئەو نەتەوەو مرۆڤانەش کە زمانەکەیان بەڕەسمی نەناسراوە و ناتوانن بە زمانی خۆیان بنووسن، بخوێنن و لەدامو دەزگای ڕەسمی و دەوڵەتی و زانستیدا پێی بدوێن، ئەم ڕۆژە، واتا و ڕۆڵێکی دیکەی هەیە. بۆ ئەوان ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک، ڕۆژی بەداخبوون لە چارەنووسی خۆیان و زمانەکەیان، ڕۆژی وەبیرهێنانەوەی بێمافی و ستەملێکراوییەکانیان و، ڕۆژی دەنگهەڵبڕین دژی هەڵاواردن و بەجێمان لە کاروانی پێشکەوتن و ئازادژیانە.

بەم پێیە، بۆ نەتەوەکانی ئێران کە فارسزمان نین و هەتا ئێستاش لە سەرەتاییترین مافە نەتەوەییەکانیان، یەک لەوان مافی بەڕەسمی ناسرانی زمانەکەیان بێبەشن، نزیکبوونەوە و هاتنی ڕۆژی ٢١ی فێوریەی هەر ساڵێک، یانی ڕۆژی نوێبوونەوە و دووپاتبوونەوەی ئەم پرسیارەیە کە ئەم بێبەشی و بێمافییە هەتا کەی؟

تاڵیی بەڕەوڕوو بوونەوە لە گەڵ ئەم پرسیارە لەوە دایە کە بزانین و ببینین ڕێژیمە دەسەڵاتدارەکانی ئێران، خاوەنی هەر سیستەمو ناوەرۆکێک بن، لە ئاست پرسی مافە نەتەوەیی‌و زمانیەکانی نەتەوەکانی ئێران، هەر یەک سیاسەتو ڕوانین وگوتاریان هەیە. چ ڕێژیمی شایەتیی هەڵگری ئیددیعای میراتی شارستانیەتی چەند هەزارساڵە لە سەر کار بێ، چ نیزامی ئیسلامیی بە ڕواڵەت لایەنگری عەدلی ئیلاهی، بەشی نەتەوەکانی ئێران هەر ئەوەیە کە ئەگەر داوای بە ڕەسمی ناسرانی مافە نەتەوەییەکانیان بکەن، لە گەڵ سەرکوت بەرەوڕوو دەبن.

ئێران، سەرەڕای ئەو هەمووە پێهەڵگوتنەی شۆڤێنییە ڕەنگاورەنگەکانی بە شارستانیەت و مێژووی وڵاتەکە و پێشەنگایەتیی ئێرانییەکان، لە ڕووبەڕووبوونەوەو چارەسەرکردنی پرسی نەتەوەیی و زمانیدا، لە دواوەی زۆربەی وڵاتانی دراوسێی خۆشییەتی. زۆربەی ولاتانی دراوسێی ئێران کە لەوانیشدا، نەتەوەو زمانی جیاواز پێکەوە دەژین، ملیان بۆ بەرەسمی ناسیننی زمانە جۆراوجۆرەکانی وڵاتەکەیان و قبوڵی مافەکانی تایبەت بە هەر زمانێک ڕاکێشاوە.

لەم بارەیەوە دەتوانین عێراق، پاکستانو ئەفغانستان بە نموونە بێنینەوە. لە عێراق، دوو زمانی کوردیو عەرەبی، هەر دوویان وەک زمانی ڕەسمی لە ئاستی هەموو عێراقدا ناسراونو زمانەکانی تورکمانی و ئاشوریيش لە شوێن و ناوچەی ژیانی ئەو کەمایەتییە نەتەوەییانەدا، ڕەسمیەتیان هەیە. لە پاکستان، دوو زمانی ئۆردوو و ئینگلیسی، زمانی ڕەسمی و سەرانسەرین و زمانەکانی پەنجابی، بەلووچی، پەشتوون، سیندی و سرائیکی لە ئاستی ناوچەکاندا، بەرەسمی ناسراون. لە ئەفغانستان زمانەکانی دەری و پەشتوون هەر دوویان لە ئاستی وڵاتدا، زمانی ڕەسمین و کۆمەڵێک زمانی دیکەش لە ئاستی هەرێم و ئەیالەتەکاندا، بە رەسمی ناسراون.

ڕێژیمی ئێران، لە ڕووبەڕووبوونەوە لە گەڵ کێشەی لەمێژینەی سەرکوتی نەتەوەیی و زمانی لە نێو ئەو وڵاتەکەیدا، کە بەردەوام سەرچاوەی ناکۆکیو شەڕ و ئاڵۆزیی نێوان نەتەوە بندەستەکان و دەسەڵاتی ئەو وڵاتە بووە، هەتا ئێستاش هەر لە سەر سیاسەتی ئینکار و هەڵخەلەتاندن و خۆبواردن دەڕوا. تەنیا لە سەروبەندی هەڵبژاردنەکاندا بەربژێرەکانی سەربەو ڕێژیمە سووکە ئاوڕێک لەو کێشەیە دەدەنەوە، ئەویش نەک بۆ گەڕان بە دوای چارەسەر و دابینکردنی ویستی لە مێژینەی نەتەوە بندەستەکان و ئاخێوەرانی زمانەکانی دیکە، بەڵکوو بۆ ڕاکێشانی دەنگدەرانی سەر بەو نەتەوانە بۆ سەر سندووقەکانی دەنگ و بۆ وەرگرتنی دەنگەکانیان بە قازانجی سەرکەوتنی خۆیان. ئەوە کە

دەنگدەرانی سەر بەو نەتەوانە، ئاوڕدانەوە و بایەخدانی بەربژێرەکانی هەڵبژاردنی سەرکۆماری و پارلمانی لە پرسە نەتەوەیی و زمانییەکان، دەکەن بە مەرج و پێوەرێک بۆ هەڵوێستی خۆیان لە هەڵبژاردنەکاندا، شتێکی دروست و لە جێی خۆی دایە. بەڵام ئەوە کە دوای هەڵبژاردنەکان، هەم ئەوانەی بەم ناوە دەنگی خەڵکیان وەرگرتوە و هەم ئەو دەنگدەرانەی بە نیازی پێکهێنانی گۆڕان لە سیاسەتی نەتەوەیی و زمانیی دەسەلاتی وڵات دەنگیان داوە، بەڵێن و چاوەڕوانیی خۆیان لە بیر دەبەنەوە، شیاوی توندترین ڕەخنەن. سەرکۆمار، نوێنەرانی مەجلیسو هەر کەسێک لە هەر ناوەندێکی قانووندانان و سیاسەتدانان و بەڕێوەبەرێتیی وڵاتدا، ئەگەر پێشتر هیچ دروشم و بەڵێنێکیشیان لە بارەی پرسێکی گرنگی وەک سەرکوتو هەلاواردنی نەتەوەییو زمانی نەدابێ، لە ئاست کێشە و گرفتە لەمێژینەکان و داوارەواکانی خەڵکی وڵاتدا، هەر بەرپرسیارن. بەڵام ئەگەر کاربەدەستەکە، وەک سەرکۆماری ئیستا بە بەڵێنی دابینکردنی بەشێک لە مافە پشتگویخراوەکان، زۆرترین دەنگی لە نێو نەتەوە بندەستەکانی ئێراندا کۆ کردبێتەوە، بەرپرسیارەتیەکەی لە ئاست پرسی نەتەوەییو زمانی، زۆر زیاترو، هەر بەم پێیە لە بیربردنەوە و خۆلێبواردنیشی، شتێکی زۆر قورس دەبێ.

سەپاندنی بێبەشی لە مافی نەتەوەیی و، سەرکوت و هەڵاواردنی نەتەوەیی و زمانی بە سەر خەڵکدا، ئەگەر بۆ دەسەڵاتداران، مایەی نەنگ و شوورەیین و مەحکوومن، قەبووڵکردنیشیان بە تایبەت لە لایەن ئەو خەڵکەی بەرەوڕووی ئەو جۆرە بێبەشی و ستەم و هەڵاواردنانە دەبنەوە، شیاوی لۆمە و ڕەخنەیە. ڕۆژی جیهانیی زمانی دایک، دەتوانێ و پێویستە بکرێتە دەرفەتیک بۆ نا گوتنەوە بە قبووڵی سووکایەتی بە زمان و شوناسی نەتەوەییمان.

لە پێشوازی ڕۆژی جیهانیی زمانی دایکدا، پیرۆزبایی لە هەموو ئەوانە دەکەین کە ڕێز لە زمانەکەی خۆیانو زمانە جیاوازەکان دەگرن. سڵاو بۆ ئەوانە دەنێرین کە لە ئاست سەرکوت و هەڵاواردنی

نەتەوەیی و زمانی لە ئاستی ئێراندا، بێدەنگ و بێهەلویست نین. دەسخۆشی و پیزانینیشمان بۆ هەموو ئەوکەسانە هەیە کە لەسەختترین هەلومەرجەکانیش دا، ساتێک لە پاراستن و خزمەتی زمانی کوردی غافڵ نین.

***

(بە بۆنەی ٢١ی فێبریوەری ٢٠١٥، لە ڕۆژنامەی «کوردستان» و ماڵپەڕی «کوردستانوکورد» بڵاو بووەتەوە.)

ئەرکە هەنووکەییەکانی ئۆگران و دڵسۆزانی زمانەکەمان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا

لە هەلومەرجی ئێستادا، کە گەلی کورد لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، دەسەڵاتێکی سیاسی و نەتەوەیی تایبەت بە خۆی نییە و هەوڵدان بۆ فێربوون و فێرکردنی خوێندنەوە و نووسینی کوردی، فەرهەنگنووسی و لێکۆڵینەوە لە بارەی زمانی کوردییەوە، بە هۆی تاکە ڕووناکبیر و دڵسۆزەکانی ئەو نەتەوەیە و هۆگرانی زمانەکە بە بێ پشتگیریی دەسەڵات و دامەزراوێکی دەوڵەتی بەڕێوە دەچێت، پێویستە کۆمەڵێک خاڵ لەبەرچاو بگیرێن. گرنگترینیان، بریتین لە:

١- بەردەوامبوون لەسەر ئەو هەوڵە پیرۆزانە کە چەندین ساڵە بە نیازی پاراستن و خزمەتی زمانی کوردی ئەنجام دەدرێن. گرنگترینی ئەم هەوڵانە، ئاشنا کردنی نەوە نوێیەکانی کوردستان بە ئەلفوبێ و ڕێنووسی کوردی و هاندانیان بۆ خوێندنەوە و نووسین بە زمانی کوردییە. بەم فێرکردنە سەرەتاییە پردێکی پێوەندی لە نێوان خوێندەواری کورد و چاپەمەنی و ئەدەبیاتی نووسراوی کوردی پێکدێت و لەگەڵ زیاتر ڕۆچوونی خوێنەری کورد بەنێو ئەدەبیاتی کوردیدا، پتر هۆگری زمانی نەتەوەکەی دەبێت.

لەم نێوەدا جێگای خۆشحاڵییە، کە فێرکردنی ئەلفوبێی لاتینیش کەوتووەتە بەر سەرنجی فێرکاران و مامۆستایانی زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان. لە ڕێگای فێربوونی ئەم ئەلفوبێیەوە، خوێنەری کورد دەتوانێت لەمەودوا ئەو بەشە لە چاپەمەنیی کورد کە بە ئەلفوبێی لاتینی نووسراون، بخوێنێتەوە. بۆ نووسەری کوردی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش ئەم توانایە دروست دەبێت کە هەر نەبێت پوختە یان

هەڵبژاردەیەك لە بەرهەمەكانی بە ئەلفوبێی لاتینی بڵاو بكاتەوە، تا ئەو بەشە لە خوێنەرانی كورد كە ناتوانن بە ئەلفوبێی ئارامی، بخوێننەوە، لە بەرهەمی نووسەرانی ئەو بەشەی كوردستان، كەڵك وەربگرن.

٢- بایەخدان بە كاری زانستی لە پێوەندی لەگەڵ زمانی كوردیدا، ئەمە پتر ڕووی لەو توێژە لە زانایان و ڕووناكبیرانی كوردی ڕۆژهەڵاتی كوردستان یان بەشەكانی دیكەی ئێرانە، كە لە بواری زمانەوانیدا پسپۆرن. توێژینەوە لەبارەی زار و شێوەزار و گۆڤەرە جۆراوجۆرەكانی كوردی لە ڕۆژهەڵاتی كوردستان و ئێران و كۆكردنەوەی وشە و زاراوە (موستەلەحات) ی ئەوان و پێكهێنانی وشەدانی زمانی كوردی، دەتوانێت بەشێك لەم كارە زانستییانە بێت. هەروەها بەستنی كۆڕو كۆبوونەوە و سیمیناری زانستی لە بارەی لایەنە جۆراوجۆرەكانی زمانی كوردی و ئاڵوگۆڕی بیروڕا و گەلاڵە و پەسەند كردنی ڕاسپاردە و پێشنیار و بڕیاری بەكەڵك لەم پێوەندییە دا بایەخی خۆی هەیە. دیارە ئەم جۆرە كارانە، تێچوویان هەیە، بەو هۆیەشەوە، كە دامو دەستگا دەوڵەتییەكان، بە دەگمەن ڕووی خۆش بەم جۆرە هەنگاوانە نیشان دەدەن، جێی خۆیەتی خەڵك، بەتایبەتی كەسانی دڵسۆز و نیشتمانپەروەر، كە لەباری داراییەوە دەستڕۆیشتوون، هاوكاریی پێویست بكەن.

٣- دووركەوتنەوە لە دەمارگرژیی ناوچەیی و خۆبواردن لە كاروباری زمانەوانی بە ئاراستەی قوربانیكردنی بەرژەوەندی زمانێك لە پێناوی بایەخدان بە شێوەزار یان گۆڤەرێكی تایبەت. دەكرێت بڵێین لە ڕۆژهەڵاتی كوردستان و لەنێو كوردەكانی ئێراندا، زمانی ئەدەبیی یەكگرتووی كوردی جێگای خۆی كردووەتەوە و لە هەموو شارو ناوچەكان سەرەڕای جیاوازیی شێوەزار و گۆڤەرەكان، پێی دەنووسرێت. بەردەوامبوون لەسەر ئەم ڕێچكەیە و كار بە ئاراستەی هاتنە كایەی زمانی ستانداردی كوردی، ئەركێكی پێویستە. ئەمەش بە واتای غافڵبوون لەو شێوەزار و گۆڤەرانە نییە كە ئامادەیی و ڕەنگدانەوەیەكی ئەوتۆیان لە زمانی ئەدەبیی یەكگرتوودا نییە. دەبێت شانبەشانی بایەخدان بە نووسین بە زمانی ئەدەبیی یەكگرتوو، بۆ كۆكردنەوەی ئەدەبیاتی زارەكیی ئەو

شێوەزار و گۆڤەرانە و بڵاوکردنەوەیان، کۆکردنەوەی وشەکانی ئەوان و دەوڵەمەند کردنی وشەدانی زمانی کوردی بە هۆیانەوە و ئەنجامدانی توێژینەوەی زمانەوانی لە بارەیانەوە بە ئەرکی خۆیان بزانن.

٤- ئێستا کە نەتەوەکەمان لەو بەشەی نیشتمانەکەیدا خاوەنی قەوارەی ڕامیاری و دەسەڵاتی نەتەوەیی خۆی نییە و لەو دەستگا و دامەزراوانە بێبەشە کە دڵسۆزان و خزمەتکارانی زمانی کوردی بە یارمەتیی ئەوان بتوانن بەرنامەو پڕۆژەکانیان جێبەجێ بکەن، دەکرێت بە هۆی تێکنۆلۆژیای پێشکەوتووی گەیاندن و بڵاوکردنەوەوە، تا ڕادەیەك قەرەبووی ئەم نەبوونییانە بکرێتەوە. کەلکوەرگرتن لە پێگە و ماڵپەڕە ئینترنێتییەکان و بڵاوکردنەوەی نووسین و توێژینەوە و فەرهەنگ لە ڕێگای ئەوانەوە، لە نەبوونی گۆڤار و ڕۆژنامە و دەستگای چاپ و پەخش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، دەکرێت ڕێگایەکی زۆر باش بۆ دەستڕاگەیشتن بە خوێنەری کورد بێت.

٥- لە سەرووی هەموو ئەو هەوڵانەوە، خەبات لە پێناوی بە ڕەسمی ناسرانی زمانی کوردی و بەدەستهێنانی مافی خوێندن بەو زمانە لە قوتابخانەکانی کوردستاندا. بۆ ئەم مەبەستە لە لایەك گشتگیر کردنی ئەم خواستە لە ئاستی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا پێویستە، بە جۆرێك کە نەك هەموو توێژی ڕووناکبیر و فەرهەنگی، بەڵکوو تێکڕای خەڵك داوای بکەن. لە لایەکی دیکەوە، جێی خۆیەتی بۆ هێنانە گۆڕی جیددیتری داوای خوێندن بە زمانی دایك، لە گەڵ چالاکان و دامەزراوە کولتوورییەکانی نەتەوە بندەستەکانی دیکەی ئێران، هاوهەنگاوی و هاوکاری هەبێت. بە تایبەتی لەم بارەیەوە جێی خۆیەتی کەڵکی پێویست لە ڕۆژی جیهانیی زمانی دایك وەربگیرێت و ئەم ڕۆژە بکرێت بە دەرفەتێك بۆ دەربڕین و نواندنی ویستی لەمێژینەی خوێندن بە زمانی دایك.

***

(لە ماڵپەڕی «کوردستانوکورد»، هەر وەها ڕۆژنامەی «کوردستان» فێبریوەری ٢٠١٢ بڵاو بووەتەوە.)

پرسی خوێندن بە زمانی دایک لە ئێران،
بەسەرهاتی تاڵی چاوەڕوانییەکی ڕەوا!

نزیکەی چل ساڵ بە سەر سەرکەوتنی شۆڕشی گەلانی ئێران و هاتنە سەرکاری ڕێژیمی کۆماری ئیسلامیدا ڕادەبرێ. گەلی کورد لە کوردستانی ئێران کە ڕابردوویەکی دوورو درێژی لە خەبات لە گەڵ ڕێژیمی پاشایەتیدا هەبوو، چالاکانە لە شۆڕشی سەرانسەریی گەلانی ئێران دا بەشدار بوو، چونکە دەیەویست بە گۆڕانی ڕووخانی ڕێژیمی پاشایەتی، کۆتایی بە بێبەشی لە مافە نەتەوایەتییەکانی بێ و لە سەر خاک و نیشتمانی خۆی و لە چوارچێوەی ئێراندا مافی بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی بدرێتەوە بە خۆی، جارێکی دیکە وەک سەردەمی کۆماری کوردستان زمانی کوردی لە کوردستان ببێتەوە بە زمانی ڕەسمی و لە قوتابخانەکان پێی بخوێندرێ و لە ئیدارە و دامەزراوە ڕەسمییەکانی ئەو ناوچەیە قسەی پێ بکرێ و کۆمەڵێک مافی دیکە کە لە دوای ڕووخانی کۆماری کوردستان لەم گەلە ئەستێندرابۆوە، بۆی بگەڕێندرێنەوە. هەر لە ژێر ڕووناکایی ئەم ڕابردووە پڕ لە خەبات و قوربانیدانە و هەر وەها لەژێر کاریگەریی ئەم چاوەڕوانییەشدا بوو کە حیزبی دیموکرات بە تایبەتی و گەلی کورد بە گشتی لە ڕۆژی یەکەمی هاتنە سەر کاری کۆماری ئیسلامی، داخوازەکانی خۆیان بە ڕوونی هێنایە گۆڕێ‌و وەبیر دەسەڵاتدارانی تازەیان هێنایەوە کە ناتوانن دەست لەم مافانەیان هەڵ بگرن و چاوپۆشیان لێ بکەن. چونکە بە بێ وەدیهاتنی ئەم مافانە و مانەوەیان لە بێبەشی و لە ژێر سەرکوتی نەتەوەییدا شۆڕش ئاکام و مانایەکی نەدەبوو.

بناغەکانی کۆماری ئیسلامی لە هەلومەرجێکدا پێک هاتن و دامەزراوەکانی لە بارودۆخێک دا بنیات نران کە بەشێکی بەرچاوی

خەڵکی ئێران کە شۆڕشیان کردبوو، لە سەر داوا و چاوەڕوانییەکانی خۆیان پیداگر بوون و بە شێوەی جۆراوجۆر ئەم پێداگرییەی خۆیان نیشان دەدایەوە. کۆنترۆڵی کەشوهەوای سیاسیی ئێران لە دوو ساڵی یەکەمی هاتنە سەرکاری ئاخوندەکاندا، هێشتا بە تەواوی نەکەوتبووە دەستی دەسەڵاتدارانی نوێ. حیزب و ڕێکخراوە سیاسییەکان و ڕۆژنامەو بلاوکراوەی ئازاد، سەرەڕای پێناخۆشبوونی تاقمی بە دەسەلات گەیشتوو، هەبوون و وەک دەڵێن: ئەمری واقیع بوون. لە کوردستانیش جگە لە پێداگری لە سەر داوا و چاوەڕوانییە لە مێژینەکان، خەڵک لە دەوری حیزبی دیموکرات و هێزە سیاسییەکانی دیکە کۆ بوونەوە و پشتیوانیی هەموو لایەنەیان لێ دەکردن بۆ ئەوەی لە ڕێگای وتووێژ و دانوستانەوە بێ یا لەڕێگای خۆڕاگری و بەرگری کردن لە خۆیان، ئەم مافانەیان بە دەسەڵاتی تازە بسەلمێنن. پێکهاتەی یەکەم مەجلیسەکان یا دەورەی یەکەمی مەجلیسەکانی دامەزرێنەران (کە ناوی نرا خوبرەگان) و مەجلیسی شوورای میللی (کە ئەویش ناوی مەجلیسی شوورای ئیسلامی لێ نرا) بە جۆرێک بوون کە هێشتا مەجالێک و مەیدانێک بۆ هێنانەوە گۆڕی چاوەڕوانییەکانی خەڵکی شۆڕشکردوو، مابۆوە. لە ژێر کەشوهەوایەکی سیاسی و شۆڕشگێڕانەی لەم چەشنەدا کاتێک یاسای بنەڕەتیی وڵات (دەستوور) ی ئێران داڕێژرا و پەسند کرا، کۆمەڵێک لە مافەکانی خەڵک لە بواری جۆراوجۆردا، دیارە بە کلکوگوێکراوی و نیوەچڵی، لەو دەستوورەدا ڕەنگیان دایەوە و دانیان پێدانرا. ویستی خوێندن بە زمانی پێکهاتە نەتەوەییە جۆراوجۆرەکانی خەڵکی ئێران لە قوتابخانەکان یەک لەو مافانە بوو کە بە جۆرێک لە جۆرەکان لە ئەسلی ١٥ی دەستووری ئێران دا ڕەنگی دایەوە.

چارەنووسی ئەم ویستەی نەتەوەی کورد و نەتەوە نافارسەکانی دیکەی ئێران، لە زۆر بارەوە شیاوی هەڵوێستە لە سەر کردنە. خودی ویستی خوێندنی گەلێک، نەتەوەیەک و پێکهاتەیەکی نەتەوەیی و زمانیی چەند میلیۆنی بە زمانی خۆی، بەشێکی کەم و بچووکە لە کۆی مافە سیاسی و نەتەوەییەکانیان. بە تایبەتی ئەگەر لەوەش

ورد بینەوە کە ئەو مافە لە چاوەڕوانیی "بە رەسمی ناسران"و" مافی خوێندن بەو زمانانە لە هەموو قۆناغەکانی خوێندندا" بووە بە " ئازادبوونی خوێندنی ئەدەبیاتی ئەو زمانانە لە تەنیشت زمانی فارسی لە قوتابخانەکاندا"! ئەو کات پتر هەست بە بچووکی و کلکو گوێکرانی مافەکە دەکەین. بەو حاڵەش پاشی تێپەڕینی نزیکەی ٤٠ ساڵ بە سەر تەمەنی کۆماری ئیسلامیو پەسندکرانی دەستووری نوێدا، نەک هەر ئەم ئەسلە جێبەجێ نەکراوە و بەڕێوە نەچووە، بەڵکوو هەتا ئێستاش هەر کاندیدایەکی سەرکۆماری و هەربەربژێرێکی مەجلیسی شووڕای ئیسلامی کە بیانهەوێ دەنگی نەتەوە نافارسەکانی ئێران بۆ لای خۆیان رابکێشن، ئەم ئەسلەیان وەبیر دێنەوە و، بە بەڵێنی جێبەجێکردنەکەی، بازارگەرمییەک لە جەنگەی ململانێی هەڵبژاردندا بۆ خۆیان وەڕێ دەخەن. ناخۆشتر لەم گاڵتەکردنە بە هەستو عەقڵی خەڵکیش ئەوەیە هەر کە بازاڕی هەڵبژاردن کۆ کرایەوە و کەریان لە جۆگەی «چاوەڕوانییە قەومییەکان"ی دەنگدەری نەتەوە نافارسەکانی ئێران پەڕیەوە، یا بەڵێنەکەی خۆیان لە بیر دەبەنەوە و هەتا سەروبەندی هەڵبژاردنێکی دیکە، ئاوڕێکیشی لێ نادەنەوە، یا ئەگەر لە توێی هێما و ئیشارەیەکیشدا، باسی» پێویستیی خوێندنی زمان و ئەدەبیاتی قەومیەتەکانی ئێران لە قوتابخانەکان»یاندا کرد، دەسبەجێ نافەرهەنگستان و کۆمەڵێک ناوەند و دامەزراوەی دیکە دێنە سەر خەت و مەترسیی "شێوانی ئەمنیەتی نەتەوەیی» و لاوازبوونی زمانی فارسی وەک هەودای برایی و پێکەوە بەستنەوەی نەتەوە سەردەست و بندەستەکانی ئێران و «ئەنجامە خراپەکان»ی دیکەی جێبەجێکردنی ئەسلە ٤٠ ساڵ پشتگوێخراوەکەیان، وەبیر دێننەوە. بە جۆرێک دەیکەن بە هاتوهاوار و وەها داواکاران و لایەنگرانی ئەم جۆرە ویست و داوایانە دەدەنە بەر پەلامار، کە لە ترسی تاوانبارکران بە خەیانەتی سیاسیو ئەمنیەتی، سەریان بەرنەوە نێو قاپێلکی خۆیان و بێدەنگەی لێ بکەن!

زۆر تاڵە کە دەبینین دوای نزیکەی ٤٠ ساڵ هەوڵدان و بە دواداچوونی دڵسۆزانی زمانی زگماکی و نەتەوەیی لە نێو نەتەوەکانی

کورد، تورک، بەلووچ، عەرەبو هتدی ئێران و دوای ئەو هەمووە کایەی سیاسیو "گەمەی هەڵبژاردن"ی دەسەڵاتداران بەو ئەسڵەی دەستووری ئێران، سەرئەنجام وەک دەڵێن« کوه موش زایید»، کێوی دابینکردنی چاوەڕوانییەکی ڕەوای نەتەوە نافارسەکانی ئێران، لە سەردەمی کلیلە گۆیا سێحراوییەکەی حەسەن ڕۆحانی دا ترەکی و جرجە مشکێکی بوو، بەڵام چ جۆرە جرجە مشکێک؟! لەو ناوچانەی ئێران کە خەڵکی نافارسیان لێ دەژین، لە هێندێک قوتابخانە، دەکرێ قوتابیان بە دڵخوازی خۆیان لە تەنیشت دەرس و خوێندنی ڕۆژانەی خۆیان، ئەدەبیاتی یەکێک لەو ۳ زمانە (عەرەبی، ئینگلیزیو زمانی دایکیان) بخوێنن!! ئێستا وای دادەنێین حکومەت کتێب و مامۆستاشی لە ڕادە و ئاستی ئەم بڕیارەدا بۆ خوازیاران دابین کرد، ئایا ئەم جۆرە بە دەنگەوەهاتنی ویستێکی لەمێژینە و مافێکی ڕەوای کۆمەڵێک نەتەوەی چەند میلیۆنیی ئێران، بۆ خۆی گەورەترین بێڕێزی بە هەستو شوعوورو مافەکانی ئەوان نیە؟! ئەمە نەک جێگای پێزانین و دەسخۆشی نییە بەڵکوو شایانی ئەوەیە بە ڕاشکاوی بە حەسەن ڕۆحانی و ڕێژیمی کۆماری ئیسلامیی ئێران بگوترێ مافی زمانی و نەتەوەیی ئێمە شتێکی زۆر لەوە گەورەترە. دەبێ‌پێی بگوترێ نە بەو هەمووە ماندوو کردنو لە چاوەڕوانی‌دا هێشتنەوەمان دەست لە مافی ڕەوای خۆمان هەڵ دەگرین، نە بەوجۆرە "کردنەوەی قفڵ"و ئەم چەشنە بە دەنگەوەهاتنە شەرمێونانەیەتان، چاومان دەنووسێ.

***

(لە ژمارە ٦٩٨ی ڕۆژنامەی «کوردستان» فێبریوەری ۲۰۱۷دا بڵاو بۆتەوە.)

بەرهەمە چاپکراوەکانی دیکەی قادر وریا:

١- «**کوردستان**»، بە بۆنەی سەد ساڵەی ڕۆژنامەنووسی کوردی، (وتوویژ و ئامادەکردن)، ١٩٩٨، هەولێر

٢- «**پەروەردە کردنی منداڵانی ئازاد و سەربەخۆ**»، بەرگی یەکەم (وەرگێڕان)، ٢٠٠٠، سلێمانی

٣- «**بنچینەکانی وەرگێڕان**»، کتێبی گیرفان (وەرگێڕان)، ٢٠٠٥، سلێمانی

٤- «**مێژووی پەروەردە و فێر کردن**» (وەرگێڕان)، ٢٠٠٥، سلێمانی

٥- «**ڕێنوێنی هونەری مودێڕن**» (وەرگێڕان)،

بە زنجیرە لە ڕۆژنامەی «کوردستان» بڵاو بۆوە. (٢٠٠٤- ٢٠٠٥)

٦- «**قاسملوو لە ڕێبازی دا زیندووە**» (نووسین و وەرگێڕان)، ٢٠٠٦، هەولێر

٧- «**چەند دۆکیۆمێنتی نێودەوڵەتی لە بارەی مافەکانی مرۆڤەوە**» (وەرگێڕان)، ٢٠٠٦، هەولێر

٨- «**ئاسایشی نێودەوڵەتی**» (وەرگێڕان)، ٢٠٠٦، هەولێر

٩- «**پەروەردە کردنی منداڵانی ئازاد و سەربەخۆ**»، سەرجەمی کتێبەکە (وەرگێڕان)، ٢٠٠٦، سلێمانی

١٠- «**خوێندن بە زمانی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان**» (توێژینەوە، نامەی ماستەر) »، ٢٠١٠

١١- «**وەرگێڕان، پێناسە، بنەما، جۆرەکانی و مێژوو**» (توێژینەوە)، ٢٠١١

١٢- «**تێرۆریزمی دەولەتی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان**» کۆمەڵە وتار، (نووسین)، ٢٠١٩، ئەڵمان

١٣- «**دووانە تەبا و ناتەباکانی مێژووی ٧٥ساڵەی حیزبی دیموکرات**»، ٢٠١٩، هەولێر

١٤- «**مچەی کەچەی**» (نووسینەوەی بەسەرهات)، ٢٠٢٠، ئەڵمان

١٥- «**شیلانی شەڕگە**» (کۆمەڵە شێعر)، ٢٠٢٠، ئەڵمان

View publication stats